T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE ÖLÇÜ VE NİZAM

MURAT BURAK ALTINIŞIK

DOKTORA TEZİ
MİMARLIK ANA BİLİM DALI
MİMARLIK TARİHİ VE KURAMI PROGRAMI

DANIŞMAN
PROF.DR.BÜLENT TANJU

İSTANBUL, 2013

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE ÖLÇÜ VE NİZAM

MURAT BURAK ALTINIŞIK

DOKTORA TEZİ
MİMARLIK ANA BİLİM DALI
MİMARLIK TARİHİ VE KURAMI PROGRAMI

DANIŞMAN
PROF.DR.BÜLENT TANJU

İSTANBUL, 2013

T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE ÖLÇÜ VE NİZAM

Murat Burak ALTINIŞIK tarafından hazırlanan tez çalışması 31.07.2013 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı'nda **DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bülent TANJU

Mardin Artuklu Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Bülent TANJU

Mardin Artuklu Üniversitesi _____

Prof. Dr. Uğur TANYELİ

Mardin Artuklu Üniversitesi _____

Prof. Dr. Uşun TÜKEL

İstanbul Üniversitesi _____

Prof.Dr. Berrin ALPER

Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Prof.Dr. Arzu ERDEM

İstanbul Teknik Üniversitesi _____

ÖNSÖZ

Bu çalışma, merakımın dağınık ve bilgimin sınırlı yapısı içinde uzun soluklu bir sürecin ürünü olarak ortaya çıktı. Söz konusu dağınıklığı ve sınırlılığı görece yapılandırma imkanı sağlayan özellikle iki kişiye minnettarım: Toplumsal-tarihsel anlatılar olarak biçimlenmiş her türlü verili ilişki önerilerini sorgulama ve sorunsallaştırma olanağı sağlayan bir yazınsal ve sözel iklimin üretici aktörleri olan Prof.Dr.Uğur Tanyeli ve Prof.Dr.Bülent Tanju.

Bu tezi gerçekleştirilebilir kılan danışmanım Prof.Dr.Bülent Tanju'ya çok teşekkür ederim. Sağlamış olduğu entelektüel destek, gösterdiği sabır ve sergilediği anlayış bu araştırmaya ve tartışmaya konu olan malzemenin bir araya getirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu süre içinde yaşadığım yorgunluk ve hatta ümitsizlik dönemlerinde beni desteklemiş ve yüreklendirmiştir. Her zaman ufuk açıcı olan yorumlarının katkısı ve dostça ilgisi için çok teşekkür ederim.

İzmir'deki lisans eğitimi döneminden beri "hocam" olan, yaşantımın belirli dönemeçlerindeki özel anlarda varlığını ve desteğini esirgemeyen ve çok kısa bir süre önce beklenmedik şekilde vefat eden Ahmet Eyüce'ye, çalıştığım kurumun dekanı olarak doktora çalışmam boyunca gösterdiği anlayışla araştırmalarımı yürütmem konusunda büyük destek olduğu için ne kadar teşekkür etsem az...

Bu çalışma içinde yer almış veya dışında kalmış belgelerin transripsiyonu konusunda Osmanlıca bilgisiyle yardımcı olan Gökçen Yücel'e ve transkripsiyonlar dışında tez ve yaşam sıkıntılarımı adeta bilgelikle dinleyerek yüreklendiren, değerli kişisel zamanını ve kaynaklarını karşılıksız bir cömertlikle paylaşan Sedat Emir'e çok teşekkür ediyorum.

Bu tez hiç kuşkusuz düşünce partnerim sevgili eşimin desteği olmadan gerçekleştirilemezdi. Son dönemeçte Ilgın'ımızın varlığı ile renklenen bu zorlu süreç içindeki en önemli dayanağım ve hayat enerjim Işıl Uçman Altınışık'a sabırla ve sevgiyle hep yanımda olduğu için çok teşekkür ederim.

Ağustos, 2013

Murat Burak ALTINIŞIK

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KISALTMA LİSTESİ vi

ŞEKİL LİSTESİ vii

ÖZET viii

ABSTRACT x

BÖLÜM 1

GİRİŞ 1

1.1 Literatür Özeti 4
1.2 Tezin Amacı 7
1.3 Orijinal Katkı 7

BÖLÜM 2

ÖLÇÜYÜ TUTTURMAK 8

2.1 Ölçü ve Ölçme Bilgisi 8
2.2 Ölçü ve Nicelik 11
2.3 Osmanlı Ölçme Epistemolojisine Dair Özet Çerçeve 14
2.3.1 Ölçü ve Yapı Etkinliği 16
2.3.2 Ölçü ve Geometri 20
2.3.3 Ölçü ve Alet: Arşın 28
2.4 Çokluğun Yeni Çerçevesi: Metrik Sistem 37
2.5 Metrik Sistemin İcadı 39
2.6 Ölçüleri Ayarlamak 46
2.7 Ölçü Krizi: Metrik Sistemin İlanı 51

BÖLÜM 3

NİZAMI TUTTURMAK 69

3.1 Nizamı Tutmak: Nizâm ve "Nizâm-ı Âlem" Hakkında Notlar 70
3.1.1 Nizam ve Etkinlik Ufku 72
3.1.2 Münafıklaşma: Nizamın Çözülüşü 75

3.1.3 Etkinlik Ufkunun Hayaletleri 77
3.1.4 Nizam ve Yangınlar 82
3.1.5 Etkinlik Ufkunda Sıkışma: Vakıflar 87
3.2 Kenti Biçimlendirmek: Ebniye Nizamnameleri 91
3.3 Malzeme: Ölçü ve Nizam 117

BÖLÜM 4

SONUÇ VE ÖNERİLER 134

KAYNAKLAR 139

ÖZGEÇMİŞ 149

KISALTMA LİSTESİ

M	Muharrem
S	Safer
Ra	Rebî-ül-evvel
R	Rebî-ül-âhır
Ca	Cemâzi-yel-evvel
C	Cemâzi-yel-âhir
B	Recep
Ş	Şa'bân
N	Ramazan
L	Şevvâl
Za	Zi-l-ka'de
Z	Zi-l-hicce
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
A.AMD	Sadaret Amedi Kalemi Evrakı
A.}MKT.	Sadaret Mektubi Kalemi Belgeleri
A.}MKT.MHM.	Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.}MKT.MVL.	Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Yazışmalarına Dair Belgeler
BEO	Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri
DH.İD..	Dahiliye İdari Kısım Belgeleri
DH.MKT.	Dahiliye Mektubi Kalemi Evrakı
HR.MKT.	Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri
HR.SFR.4...	Hariciye Nezareti Paris Sefareti
HR.TO..	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ..DH..	İrade, Dahiliye
İ..HR..	İrade, Hariciye
İ..MSM.	İrade, Mesail-i Mühimme
İ.MVL.	İrade, Meclis-i Vala
MAD.d..	Maliyeden Müdevver Deferler
MVL	Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri
ŞD.	Şura-yı Devlet Belgeleri
Y..PRK.M...	Yıldız Müteferrik Belgeleri
IBMP	Bureau International des Poids et Mesures
YÖK	Yükseköğretim Kurulu

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1 Dunkirk, Paris ve Barselona'dan geçen ölçüm hattı 41
Şekil 2.2 Sevr'deki Uluslararası Ağırlıklar ve Uzunluklar Merkezi (*Bureau International des Poids et Mesures*) 45
Şekil 2.3 Ondokuzuncu yüzyıl boyunca metrik sistemin yaygınlaşması 45
Şekil 3.1 *Genie Civil Ottoman* dergisinde ahşap konut reklamı 122
Şekil 3.2 Yeldeğirmeni Mahallesi, İskele Sokak, Rasim Paşa Cami yan parsel 126
Şekil 3.3 Kuzguncuk Mahallesi, İcadiye Caddesi, numaralı kemer tuğlası 126
Şekil 3.4 Kuzguncuk mahallesi, Tütsülü Sokak, "Şahbaz" marka tuğla 127
Şekil 3.5 Kuzguncuk Mahallesi, Tufan Sokak, enkaz tuğlalar 127
Şekil 3.6 Kuzguncuk mahallesi, Tufan Sokak, enkaz tuğlalar 128
Şekil 3.7 Mesadet Han, Le Béton Armé 132
Şekil 3.8 1913 yılında İstanbul'daki Hennebique şantiye ve acenteleri 133

ÖZET

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE ÖLÇÜ VE NİZAM

Murat Burak ALTINIŞIK

Mimarlık Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Bülent TANJU

Bu çalışma ile öngörülen, ondokuzuncu yüzyıl boyunca toplumsal ve kültürel yapılanmaları keserek yapı pratiklerini çevreleyen tematik değişim vektörleri olarak tanımlanabilecek ölçü ve düzen çizgilerinde irdelemektir. Amacı, Osmanlı'da 16. ile 19. yüzyıllar arasında etkin olan klasik düşünce yapısı ve 19. ve 20. yüzyıllarda oluşum gösteren modern olarak adlandırılan değişimleri Osmanlı'ya özgü toplumsal ve kültürel süreçler bağlamında mimarlık ve kent ile ilişkili inceleyerek tartışmaya açmaktır.

Çalışma, tezin konusunu belirleyen problem tanımı ile ilgili literatürü ortaya koyan ve konunun Osmanlı'da modern bağlamlarına yönelik bir tür yüzey araştırması olarak nitelendirilebilecek giriş bölümünün ardından, her biri farklı bir tartışma ekseni kuran iki bölüm ile ortaya çıkarılan sorunsalları yeniden yapılandıran bir sonuç bölümünden oluşacaktır.

Birinci Bölüm ile öngörülen, çalışmanın ilişkili olduğu literatürün tanımlandığı ve konusu ile amaç ve kapsamının ortaya konulduğu genel çerçeveyle teze dair bir giriş bölümü ortaya koymaktır.

"Ölçüyü Tutturmak" başlıklı ikinci bölüm, iki ayrı altbaşlıkla ölçü eksenini kurmayı amaçlar. İlk altbaşlıkta amaç, Osmanlı ölçme epistemolojisine dair özet bir çerçeve çizilmesi ve geleneksel ya da modern öncesi ölçme bilgisini çevreleyen zihinsel yapılanmayı işaretlemektir. Bunun için presizyon gerektirmeyen bir ortamda klasik ölçü birimi ve aleti olarak arşının yapı pratiklerindeki geçişken ve değişken karakteri ortaya konmaya çalışılacaktır. İkinci altbaşlıkta onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru metrik

sistemin icadıyla birlikte Osmanlı'nın metre ile olan ilişkilenme örüntüleri ortaya konulacaktır. 1840 yılında Osmanlı'nın metre ile ilk tanışmasının ardından 1869 yılındaki metrik sistemin kabulünü ilan eden kanunla başlayan ve Cumhuriyet dönemine uzanacak gelgitli dönemin haritası işaretlenecektir.

"Nizamı Tutturmak" başlığı altında üçüncü bölüm ile amaçlanan ondokuzuncu yüzyıl boyunca kenti biçimlendirme doğrultusunda ortaya çıktığı varsayılan modern iradenin çerçevesini kuran düşünce güzergahları kısa aralıklarda çıkarılan nizamnamelere odaklanarak görünür kılınmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın ortaya koyduğu kurgu itibariyle, her bölüm kendi içinde ortaya konulan durumlar eşliğinde değerlendirilerek ilişkilendirildiğinden bir tekil sonuç çıkarmayı hedeflememektedir. Bu anlamda çalışmanın dördüncü ve son bölümünü oluşturan "Sonuç" bölümü, tezin bütününde kullandığı tartışma eksenlerinin öne çıkardıklarını bir arada değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, metroloji, ölçü, metrik sistem, nizam, nizamname.

ABSTRACT

MEASURE AND ORDER IN LATE OTTOMAN PERIOD

Murat Burak ALTINIŞIK

Department of Architecture

PhD. Thesis

Adviser: Prof. Dr. Bülent TANJU

This study covers the investigation of the changes framing the discursive practices within two distinctive vectors of change cutting these practices: measure and order. The objective is to present the social and cultural process peculiar to the Ottoman world that diffentiate the modern in formation in the 19th and 20th centuries from the classic frame of mind throughout the 16th to the 19th centuries in relation to architecture and the city.

The work consists of two distinctive chapters that set individual lines of discussion following an introductory chapter that is a survey of historiographic context regarding the topic and followed by a conclusive chapter to map and restructure the problematiques presented in the chapters.

The first chapter sets a general frame as an introduction to the thesis where the related literature, the scope of the subject and objective are defined.

The second chapter titled as “Anchoring Measure” sets the first of vector of change regarding metrology with two subtitles. The first subtitle aims a brief account of Ottoman metrology to map the frame of mind for the traditional or pre-modern understanding of metrology in the Ottoman land as an attempt to mark the transitional nature of *arşın* (cubit) as both the tool and the measuring unit in a socio-cultural context that demands no precision. The second subtitle will attemp to present the relational patterns of the Ottoman mind to the metric system after its invention owards the end of 18th century and promulgation by the French throughout the 19th century. The fluctuations of a relatively long history of the metric system will be exposed starting with the year 1840 where the Ottomans were first introduced with

the metric system that was followed by the official declaration of the adoption of the metric system in 1869 and prevailed until the the Republican period.

The third chapter titled as “Anchoring Order” aims to expose the mental routes of the putative modern will in formation throughout the nineteenth century to shape the city by focusing on the *nizamname*s (building regulations), published relatively in short terms.

Due to the structure of the thesis, a singular conclusion is not intented. Instead, the fourth and final chapter will propose an assessment of facts presented in the particular lines of discussion.

Key words: Ottoman, metrology, measure, metric system, order, regulation.

BÖLÜM 1

GİRİŞ

Ondokuzuncu yüzyıl, süregeldiği düşünülen Osmanlı düzenini yapılandıran katmanların bir yandan çözüldüğü diğer yandan başka biçimlerde yeniden yapılandığı oluşları tarihler. Sözkonusu oluşların aktüelleştiği sahnelerden ayrıksı olanı doğal olarak başkentin kendisidir. Onsekizinci yüzyıldan itibaren görece gevşemeye başlamış olan toplumsal grupların konfigürasyonu radikal bir değişim gösterir. Atfedilen statülerin zayıflayıp, edinilen statülerin görünürlük kazanmasıyla toplumsal gruplar ve aralarındaki ilişkiler, sabit ve değişmez olduğu varsayılan eski statülerin aleyhine değişir. Aleyhteki değişim klasik Osmanlı idari örgütlenmesi için de geçerlidir. Geleneksel bürokratik çoklu görev konumları ortadan kaldırılarak modern pratiklerin şemalarıyla ikame edilecek girişimlerde bulunulur.

Yeniden katmanlaşan toplumsal grupların kültürel tutumlarında ortaya çıkan yeni imge arayışı ve "gösteri deneyimi" olarak adlandırılabilecek kendilerini ifade etme arzuları belirli kent mekânlarının dönüşümünde belirginleşir. Onsekizinci yüzyıldan beri saray çevresiyle birlikte üst-orta sınıf olarak tanımlanabilecek yönetim hiyerarşisi içinde konumlanmış meslek sahiplerini içeren toplumsal gruplar tarafından sergilenegelen "gösteri"ye yönelik arzu, ondokuzuncu yüzyılın diğer toplumsal grupları arasında da yayılarak mekân ile nesneler arasındaki ilişkinin yeniden üretilmesini koşul haline getirir. Diğer bir deyişle, "majör gösterinin" zaman zaman sinir uçlarına dokunabilen "minör gösteriler" İstanbul kent sahnesinde görünür olmaya başlar. Bu sayede, her türlü ve her büyüklükteki "kültürel madde"nin kent içinde dolaşıma girme imkânları çoğalarak zevk, beğeni, konfor, lüks gibi mekânın üretilme ve tüketilme biçimleriyle

donatılarına yönelik eğilimler farklı değişim aralıklarına açılırken arza dayalı kent deneyiminin farklı taleplere dayalı kent deneyimlerine doğru çoğullaştığı söylenebilir. Dolayısıyla, kentin belirli bölgeleri keskin ve yoğun imge dönüşümleriyle yeni bir görsel repertuarın sahnesi olur. Hem majör hem minör gösterinin önemli mecralarından birisi şüphesiz yapı etkinlikleridir. Söz konusu yapı etkinlikleri, klasik dönemin biçimlendirdiği yapı sektöründen oldukça farklılaşmakta olan bir ortamda gerçekleşmek durumundadır. Ondokuzuncu yüzyılda yapı sektörünün etkin aktörleri geleneksel statülerinden sıyrılarak aktif kapitalizme eklemlenme yoluyla yeni statüler edinen gruplardan oluşur. Yapı etkinliği ise ekonomik dinamiklere bağlı, giderek spekülasyona açılan ve üretim girdilerini baştan hesaplamayı gerektiren bir alan olarak belirmeye başlar.

İstanbul'un kentsel yapısındaki söz konusu değişimler, ondokuzuncu yüzyıldaki iç dinamiklere bağlı olarak devletin kent toprağıyla olan ilişkisindeki ortaya çıkan çözülmelerle ilişkili görünür. Vakıf mekanizmasının karmaşık yapısının merkezileştirilmesi sürecinde Tanzimat sonrasında serbestleşen mülkiyet pratikleri minör ve majör gösterileri karşı karşıya getirir. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin adım adım dünya sistemine eklemlenmesiyle beliren kapitalist bir düzen olarak serbest piyasa mekanizmalarıyla olan ilişkisinin de belirli bir bunalım ürettiği gözlemlenebilir. Dünya ölçeğinde kapitalist etkilerin çoğalmaya başladığı Osmanlı yerelliğinde, özellikle ölçü, zaman ve ekonomik değer arasındaki ilişkilere bağlı bütünleşik etkiler üretebilen kapitalist bir pazar sistemi etkinleştirilememiş görünür. Bunun yerine devlet gücünü konsolide etmenin araçları olarak denetime tabi tutma yönünde bir çok normatif girişim kent özelinde ve siyasal coğrafya genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılır. Ölçü ve nizama dair dolaşıma sokulmaya çalışılan normlar bu bağlamda ele alınacak iki vektörel kategoriyi tanımlar. Niceliksel norm olarak ölçü ondokuzuncu yüzyılda nizamnameler aracılığıyla biçimlendirilmeye çalışılan kentsel normların niteliksel sınırlarını da kısmen kuşatır.

Tartışma zemini olarak "Ölçü" ve "Nizam" başlıkları, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı yayılımındaki maddi kültürün ya da kültürel imalatların oluşlarında farklı seviyelerde yaşanan kırılmaları, yönelimleri, süreklilikleri irdelemek üzere iki tematik çizgi olarak belirir. Bağımsız gibi görünen bu iki tematik çizgi, ondokuzuncu yüzyılda hem

birbirlerine hem de mekansal olarak kente temas ederek farklı kesişimler ortaya çıkarır. Tarihsel olarak her iki çizgi de doğal gözlemlere dayalı ampirik düzlemlerden soyut düzlemlere doğru evrilir. İki çizgi de norm belirleme parametreleri olarak araçsallaşarak teknik bilginin ve bu bilgiyle ilişkilendirilen toplumsal çerçevelerin bileşenlerine dönüşür. bir başka ifadeyle, iki çizgi de ondokuzuncu yüzyılda etkin ekonomik rasyonalite kurulumlarına bağlı toplumsal formasyonların başat referansları olarak sahnede bulunur: şeylerin ölçüsünü bilme iktidarının kurulumları olarak standart, şartname, spesifikasyon, nizamname üretimleri.

Söz konusu iki kategorinin ondokuzuncu yüzyıl boyunca yeniden tanımlanmaya çalışılan programatik içerikleri, "tutturmak" fiiliyle bir araya getirilerek bölüm başlıklarını oluşturur. "Tutturmak", isabet kaydetmek, hedefe vardırmak, sabitlemek, ısrar etmek, bir işe başlayıp sürdürmek, direnmek, ayak diretmek, iliştirmek, geçici olarak bağlamak gibi içeriklere işaret edebilmesiyle, ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı'nın dünya ölçeği ile ilişkili toplumsal, kültürel ve ekonomik ilişkilerin şebekeleştiği bir mekan-zamana yerleşebilme yönünde olagelen akış çizgilerindeki değişimleri yeniden düzenleme, ağırlıklı olarak da sabitleme arzusunda ortaya çıkan uyumlama-ayarlama bunalımlarını ve sabitlik idealiyle çerçevelenmiş konumlarda yaşanan kaymaları tartışmaya yönelik tematik bağ olarak işler.

Buradan hareketle, "Ölçüyü Tutturmak" başlıklı ikinci bölüm, iki ayrı altbaşlıkla ölçü eksenini kurmayı amaçlar. İlk altbaşlıkta amaç, ondokuzuncu yüzyıl öncesine ait bir yüzey araştırması olarak Osmanlı ölçme epistemolojisine dair özet bir çerçeve çizilmesi ve geleneksel ölçme bilgisini çevreleyen zihinsel yapılanmayı işaretlemektir.

Geniş yayılımıyla birlikte düşünüldüğünde Osmanlı metrolojisinde merkezi bir sistemin olmamasına bağlı olarak ölçü ve ölçmenin tek başına ayrıştırabilir, soyutlanabilir bir başlık olmadığı, oldukça giriftleşmiş sosyo-kültürel bir küme içinde ele alınmak durumundadır. Sadece Osmanlı'ya özgül olmayan, dünyanın her yerelliğinde geçerliliği olan bir olgu olarak yerel farklılıklarla karakterize olan ölçülerde miktar eşitliklerinden çok tarihsel koşullara, toplumsal ilişkilere ve karşılaşmalara bağlı olarak ortaya çıkan uzlaşılmış denkliklerden söz edilmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda ondokuzuncu yüzyıl öncesinde soyut bir nicelik işareti olmayan ölçünün, nesnelere ya da olgulara içkin olarak kavranan, karmaşık ve geçişken yapılarla karakterize olan, matematiksel kesinliklere mesafeli, belirli bir yerellikte, deneyim içinde, ameli olarak öğrenilen ve icra edilen epistemoloji bölgesi işaretlenmeye çalışılacaktır. Bunun için presizyon taleplerinin henüz oluşmadığı bir ortamda, yekpare norm ve forma sahip olmayan klasik ölçü birimi ve aleti olarak arşının yapı pratiklerindeki geçişken ve değişken karakteri ortaya konmaya çalışılacaktır.

İkinci altbaşlıkta onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru metrik sistemin Fransa'da icadıyla birlikte Osmanlı'nın metre ile olan ilişkilenme örüntüleri ortaya konulacaktır. 1840 yılında Osmanlı'nın metre ile ilk tanışmasının ardından 1869 yılındaki metrik sistemin kabulünü ilan eden kanunla başlayan ve Cumhuriyet dönemine kadar uzanacak gelgitli dönemin zihinsel haritası işaretlenecektir.

"Düzeni Tutturmak" başlığı altında üçüncü bölüm ile amaçlanan ondokuzuncu yüzyıl boyunca kenti biçimlendirme doğrultusunda ortaya çıktığı varsayılan modern iradenin çerçevesini kuran düşünce güzergahları görece kısa aralıklarda çıkarılan nizamnamelere odaklanarak görünür kılınmaya çalışılacaktır. Bölüm, kent fizyonomisi bağlamında yükseklik, cephe rengi gibi süregiden klasik toplumsal statü sınırlandırılmalarının onyedinci yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan kentsel nizam tayin etme girişimlerinin evrildiği kent ve belediye bilgisinin giderek yapı malzemesi üzerinden bir homojenleştirme ve sabitleme arzusuna dönüşümünü ve Osmanlı'da düzen fikrinin dayandığı "nizam-ı alem" düşüncesinde ortaya çıkan kaymaların izlerini takip ederek ondokuzuncu yüzyıldaki "nizam-ı alem" görünümleri olarak düşünülebilecek nizamnamelerin araçsallaştırılma biçimlerini sorunsallaştırmayı amaçlamaktadır.

1.1 Literatür Özeti

Osmanlı yayılımında etkinlik göstermiş ölçü ve ölçme bilgisi, özellikle mimarlık tarihi alanında sistematik olarak incelenmemiş bir alandır. Örneğin, Polonyalı tarihçi Witold Kula'nın "Measures and Men" [1] başlıklı çalışmasında ortaya konan türden bir "ölçü sosyolojisi" kapsamında ele alınmamıştır.

Osmanlı dönemi ölçülerine ait terminolojiye dair genel bilgiler daha çok ansiklopedi ya da sözlük maddeleriyle sınırlıdır. Ancak söz konusu maddelerde aktarılanların bir kısmı

ölçü birimlerinin her dönemde ve her yerde aynı olduğu varsayımına yaslandıklarından yanıltıcı olabilmektedir. Konunun karmaşık yapısına dikkat çeken ve Osmanlı ölçü sisteminin formasyonuna dair giriş niteliğindeki tek çalışma Halil İnalcık'ın "Introduction to Ottoman Metrology" [2] başlıklı makalesidir.

Doğrudan Osmanlı'yı konu edinmese de Orta Çağ İslam coğrafyasındaki ölçü birimlerini bir araya getiren ve metrik sistemdeki karşılıklarını veren ve çokça referans gösterilen bir çalışma Walter Hinz'in "Islamische Masse und Gewichte umgerecht ins metrische System" (Metrik Sisteme Tahvil Edilmiş İslami Ölçüler ve Ağırlıklar) [3] başlıklı kitabıdır. İslam coğrafyasındaki ölçüleri şer'i açıdan değerlendiren bir diğer çalışma Necmüddin el-Kürdi'nin "Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhi Hükümleri" [4] başlıklı araştırmasıdır.

Konuyla ilgili YÖK'ün tez veritabanı tarandığında sadece bir adet yüksek lisans tezine ulaşılabilmektedir. "Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri" [5] başlıklı Ünal Taşkın'ın 2005 tarihli araştırması ağırlık ve hacim, alan, uzunluk ve nazari Osmanlı ölçüleri ile ilgili dağınık bilgileri bir araya getiren katalog bir çalışmadır. Bu çalışmaya göre Osmanlı'da uzunluk ölçüsü olarak 43 birim, alan ölçüsü olarak 29 birim kullanıldığı ifade edilir [5].

Özel olarak yapı etkinliklerinde kullanıldığı ifade edilen "zira-i mimari" ya da "mimar arşını" ölçüsüyle ilgili bazı bilgiler Ca'fer Efendi'nin onyedinci yüzyılda kaleme aldığı "Risâle-i Mi'mâriyye"den [6] takip edilebilir. Mimarlık tarihi anlatılarında arşın için genellikle kullanılan metrik değer karşılığı (0.757 m.), 1841 yılında arşının Fransa'da metre örneğine göre ayarlanmasında tespit edilen değerdir. Söz konusu değerin daha önceki dönemler için geçerli olduğunu varsaymak yanıltıcı olabilmektedir. Nitekim, Alpay Özdural'ın "Sinan's Arşın: A Survey of Ottoman Architectural Metrology" [7] başlıklı makalesi, Mimar Sinan'ın hizmet verdiği üç ayrı sultan dönemindeki arşının değişken karakterine dikkat çeker.

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı'da metrik sistemle ilgili gelişmeleri gündeme taşıyan tarihçi Feza Günergun'dur. Günergun'un merkezi idarenin ve ona bağlı kurumsal yapıların girişimlerini sorunsallaştırmaktan çok betimlemek olarak ifade edilebilecek makalelerinde metrik sistemin kabulü, Osmanlı'da klasik dönemin narh sistemiyle

ilişkili olarak düşünülen standardizasyon sürecinin modernleşmesi bağlamında ele alınır [8], [9], [10], [11].

Kent ve kentsel nizam bağlamında mimarlık tarihi ve genel tarih anlatılarında yukarıda değinilen çerçevenin önemini gündemine taşıyan ve konuya işaret eden ufuk açıcı çalışmalar olmakla birlikte, anlatılar genellikle bir tür "uygarlaştırma misyonu" atfedilen "modernleşme projesi", "batılılaşma süreci" ya da "batı moderniteleri ve batı dışı/geciken moderniteler" tezi ekseninde ele alınıp incelenmiştir [12], [13], [14], [15], [16]. Askerlik, eğitim ve idari alanlarda "Batı"yı örnek alan Osmanlı yönetiminin gerçekleştirmek durumunda kaldığı reformların sonucu olarak kent fizyonomisi, yeni mimari anlayışlar ve yeni bina tipleri doğrultusunda farklı ölçeklerde yapılandırılmıştır [13]. Söz konusu mimari anlayışlar ve yeni bina tipolojileri, "Batılılaşmak" isteyen Osmanlı idaresini oluşturan ordu, sultan ve çevresinin 19. yüzyılın seçmeci ve kozmopolit İstanbul ortamında saptadığı görsel ve işlevsel parametreler olarak değerlendirilmiştir [15].

Dönemsel anlamda bir dizi teknik uygulamanın Osmanlı yerelliğine adeta sorunsuzca aktarımı ile karakterize olan bu anlatılardaki parçalılık konunun değerlendirilmesinde birtakım açmazları da beraberinde getirir. Örneğin, kent planlama pratiğine yönelik kanun ve yönetmelikler ya da nizamnameler [13], haritalama etkinlikleri ya da belediye örgütlenmeleri [17] ondokuzuncu yüzyılda İstanbul'u "batı tarzı bir başkente dönüştürmek için harcanan toplu çabalar" [18] olarak düşünülür. Söz konusu toplu çabalardaki etkinliğin arzu edilen düzeyde olmayışı sorunsallaştırılmak yerine "ürkek" ya da "sıkılgan modernlik" gibi kategoriler içinde yalıtılır [19].

Edhem Eldem'in çizdiği çerçeveye göre İstanbul, yabancı uyrukların dışındaki değişik etnik grupların mümkün olduğunca az kaynaşarak yaşamasına bağlı olarak modernleşme, batılılaşma ve kozmopolitizm bağlamında hiçbir model ile tam olarak örtüşemeyen bir kenttir [20]. Dünya kapitalizmine eklemlenen Osmanlı'nın ekonomik olarak girdiği niceliksel modernleşme süreciyle toplumsal-kültürel alanlardaki niteliksel modernleşme süreci farklı devinim hızlarına sahiptir. Eldem'e göre söz konusu farkın nedeni, toplumsal-kültürel alanlarda beliren sürtünmedir. Bu anlamda, niceliksel değişimlerin hızıyla niteliksel değişimlerin veya niceliksel değişim ivmesinin tetiklediği niteliksel değişimin ortaya çıkışındaki hız ve yayılımda görünür olan farklılaşmaları

ortaya çıkaran kültürel bariyerlerin ya da geleneksel iç dinamiklerin tarihselleştirilmesi gerekmektedir [20].

1.2 Tezin Amacı

Osmanlı bağlamında ondokuzuncu yüzyıldaki değişimi tartışmaya yönelik olarak çalışma başlığında önerilen ölçü ve nizam başlıkları, niceliksel içerikleriyle birlikte niteliksel değerlendirme eksenleri olarak düşünülmüştür. Kantitatif değerler sistemi içinde, salt birer teknik veri ve bunların toplumsal-kültürel alana doğrudan yansımaları olarak değerlendirilmesi yerine, tarihsel durumları "modernleşme", "batılılaşma", "çağdaşlaşma" gibi kavramlara indirgemeden ortaya koyabilmek için kültürel olarak inşa edilegelen belirli olguların işaret edilmesiyle biçimsel kıyaslamaların ötesinde bir tartışma öngörülmektedir.

1.3 Orijinal Katkı

Osmanlı tarihi ve mimarlık tarihi araştırmaları bağlamında yeni ile karşılaşmaların yoğunlaştığı ve yaygınlaştığı dönem olarak ondokuzuncu yüzyıldan yirminci yüzyıl başına uzanan zaman aralığını tartışma eksenine yerleştiren mimarlık tarihi anlatılarında çerçevelenen kültürel ortamdaki yaşanan değişimleri ve tıkanıklıkları irdelemek önemli görünmektedir. Söz konusu tıkanıklık güzergahlarını haritalamak için önerilen tematik tartışma eksenleri aracılığıyla, Türkiye'de mimarlık tarihi anlatılarında mimari ürünün tarihsel bağlamından soyutlanmasına yol açan işlevsel ve/veya strüktürel açıklamalarda ve biçim dağarcığı saptamaya yönelik betimleyici çalışmalarda öne çıkan belirli genellemelere dayalı olarak yaygınlaşmış ve tartışma dışı bırakılmış bazı yargılarla birlikte Osmanlı mimarlığına atfedilen tasarımsal rasyonalite çerçevelerinin esnetilerek yeniden gözden geçirilmesini sağlayacak tartışma zeminlerine katkı koyması hedeflenmiştir.

BÖLÜM 2

ÖLÇÜYÜ TUTTURMAK

"Şeyleri ölçebilmek, şeyleri anlayabilmektir."
Heinrich Wölfflin [21]

Ölçmek, Türk Dil Kurumu sözlüğünde "en, boy, hacim süre gibi nicelikleri kendi cinslerinden seçilmiş bir birimle karşılaştırıp kaç birim geldiklerini belirtmek" olarak tariflenir [22]. Bir niceliği başka bir nicelikle karşılaştırarak değerlendirmek şeyleri belirli niceliklerle kavramak ve başka nicelik ilişkileri üretebilmek anlamına gelmektedir. Dünyayı nicelikler içinden kavrayarak anlamlandırmak, verili fiziksel gerçeklik içindeki deneyimi ayrıştırarak görece soyut bir birime yaklaştırabilecek parametreler ve pratikler üretmek demektir. Böylesi bir üretim ise neyin farklılaştırılacağı, nasıl ölçüleceği, ölçülebilenlerle neyin, nasıl yeniden üretilebileceğini belirleyecek zihinsel çerçeveyle ilgilidir [23]. Bir başka deyişle, fiziksel çevre inşasının boyutlandırılmasını yeniden üretme, kaynakların paylaştırılması ve karar vermeyi mümkün kılan bir kavramsal çerçeve söz konusudur. Bu yönüyle ölçü, üretim, iletim ve yönetim olarak belirli bir bilgi rejimi içinde konumlanır. Dolayısıyla, mimarlık üretimlerinin de önemli tartışma konularından birisidir. Mimarlık etkinliğinde bulunabilmek, ölçebilme ve ölçülendirebilme kapasiteleriyle bağlantılıdır.

2.1 Ölçü ve Ölçme Bilgisi

Ağırlıkların ve ölçülerin zihinsel süreçler bağlamında ilk olarak zorunlu bir türdeşlik içermeyen nesnelerin belirli özellikler bakımından reel ya da ideal olarak gruplanabilir olarak kavranmasıyla yakın ilişkili olduğu söylenebilir. Bir sonraki genişleme, belirli bir

grup oluşturan nesnelerin birbirleriyle kıyaslanmasıyla ilgili olarak basit orantılar ya da farklılık çerçevelerinin kurulmasını sağlayan, farklılık veya benzerliklerin ampirik eşiklerini kuran özgül nesnenin referans olarak kabul edilmesidir. Kıyaslama başka nesne gruplarını içerecek şekilde genişletildiğinde belirli bir standart gereksinimi belirir. Bu türden bir gereksinim oldukça yavaş bir süreçte topluluğun uzlaşısıyla benimsenen ya da topluluğun belirli bir otorite icra edebilen ileri gelenleri veya önderi tarafından vaz edilen bir standart referansıyla karşılanır. Ölçülerin evrimini, tutarlı ve mantıklı mecralara veya teleolojik bir gelişim çizgisine indirgenemeyecek karmaşık örüntüler olarak ifade etmek gerekir. Aksine, toplumsallık edindiği toplulukların düşünce ve yaşantı alışkanlıklarına bağlı bilgi rejimleri, yönetici ve yönlendirici aktörlerin değişkenlik gösterebilen istek ve zorlama kapasiteleri, hile gibi etkilere açık, oldukça uzun sürelere yayılan, dağınık oluşlar yığınıdır. Yine de, ölçülerin söz konusu dağınık nicelik ve nitelikleri, farklı nesnelerin değiş tokuş edildiği pazarın, giderek daha geniş ticaret etkinliklerinin, yönetsel ve siyasal büyüklükler tarafından çizilen kural çerçevelerinin etkisiyle verili bir tarihsel aralık ve yerellikte belli belirsiz bir sistem tarifleyecek özellikler gösterebilir [24]. Olumsallıkla çevrili olan söz konusu ölçüler, farklı güç performansları gösteren topluluk yapılarının etkileşimlerinde değişime kapalı sabitlikler değildir; birbirlerinin yerine geçebilir, ortadan kalkabilir, ortaya çıkmalarını sağlayan içeriklerinden uzaklaşarak yeniden tanımlanabilir. İşlerliği görece daha etkili olan ölçüler ağırlıklı olarak ticari etkinlikler aracılığıyla başka ölçü bölgelerine taşınabilir; benimsendiği takdirde kısmen ya da tamamen o yereldeki ölçülerin yerine geçebilir; yeni koşullar gereği değişerek başka ölçü bölgelerine yayılabilir. Bu sayede, ölçüler aynı yerleşim bölgesindeki farklı topluluklarda farklı niceliklerle tanımlanabildiği gibi, belirli bir siyasi etki içinde konumlandırılmış bir topluluğun farklı yerleşimlerinde farklı nicelikler gösterebilir.

Halil İnalcık, tarihsel olarak süregelen ve kesinlikten uzak ölçüm sistemlerinin başlangıcında *dane*, *ayak*, *kübit* veya *parmak* gibi halk arasında yaygınlaşmış ölçülere çeşitli devlet bürokrasileri tarafından hassasiyet ve belirli bir aritmetik bölünürlük verildiğini ifade eder [2]. Vergilendirme pratikleri üzerine yaslanan devlet bürokrasileri bu sayede tarım ürünlerinin miktarının ve arazilerin büyüklüğünün bilinmesini kayıt altına alma ve hesaplamada, ardından ticari işlemlerde pratik ve etkili olabilmiştir.

Bürokratların çeşitli ölçü sistemlerinde tespit ettikleri ve uyarladıkları özel bir aritmetik seri olan onikili sistemde parçalara bölmek en üst düzeye ulaştığından onikinin bölümleri veya çarpanları ile aritmetik bir seri oluşturulmuştur [2]. Bu sistem, Roma-Bizans, Fars, Arap ve Osmanlı bürokratları tarafından geniş sahalara yayılmış sistemdir ve mahalli metrolojiler de bu aritmetik seriyi takip etmişlerdir [2].

Öte yandan, belirli ölçülendirme birimleri ticari ilişkiler neticesinde uzak mesafelere yayılmıştır. Örneğin, İnalcık, Türkistan'da Orta Fars kökenli *arşın* ve *batman*a dayalı bir Türk ölçü sisteminin işaretleri olduğunu belirtir ve Türklerin İran'la olan ticari ilişkilerinin bir etkisi olarak yorumlanabileceğini bildirir. Et, pamuk, hububat, bakliyat, şarap, su ve ekili arazi sathının ölçülmesi gibi farklı kullanım alanları bulunan *batman* yüzyıllar sonra, 1340 yılı dolaylarında, Aydın'ın yoğun Ayasoluk (Efes) limanında Cenevizlilerle gerçekleştirlen ticari faaliyetlerde temel ölçü birimidir [2]. Özellikle transit ticaretin yayılımında dolaşıma giren farklı ölçüler farklı denklik ilişkilerinin kurulmasına olduğu gibi bazı ölçülerin belirli bir yerelliğe aktarılmasına yol açar. İnalcık bu yüzden Bizans ve Arap-İran olmak üzere iki tür ölçü ve ölçme pratiğinin Doğu Akdeniz ticari işlemlerinde geçerli olan dönemin "uluslararası" ölçü sistemi olarak kabul edilen İtalyan ölçü sisteminin oluşumuna katkıda bulunduğunu belirtir [2].

Osmanlı emperyal metroloji sisteminin yapılaşması ise genel olarak Türk, İslam, Bizans ve yerel geleneklerden devralınan bir karışım olarak tanımlanır [2]. Osmanlı yayılımına katılan yerelliklerde süregelen ölçü pratikleri, uzun süreçler gerektiren, dolayısıyla her zaman etkinlik kazanamayan merkezin ölçü terminolojisiyle adlandırılma dışında bir müdahale görmediğinden, aynı terminolojinin farklı ölçü değerlerine referans vermesi gibi, bu referansların uzak yerelliklere taşınabilmesi Osmanlı metrolojisindeki çoğulluğu çevreler [2]. Kültürel sürekliliklerin bir ifadesi olarak ölçülerin, asırlar boyunca elde edilen tecrübelerin meydana getirdiği bir güvenirlik ve garanti çerçevesi oluşturduğu düşünüldüğünde Osmanlı idaresi altında bir çok bölgede terminolojinin merkezi sisteme uymakla birlikte yerel ağırlık ve ölçülerin kullanılmaya devam etmesi olağanlaşır [2]. Hakim bir ticari merkez zaman içinde ağırlık ve ölçülerini kendiliğinden oldukça büyük bir çevreye etki eder. Osmanlı İstanbul'u da kendisiyle yoğun bir ticaret içinde olan yerelliklerde benzer bir rol oynamış görünür. İstanbul standartları eyaletlerde ölçü olarak genellikle kendisiyle yapılan ticarete konu olan mallar için

kullanılmıştır. Bu bağlamda, "standartlaştırma" olarak ifade edilen ise ölçü çoğulluğunun vergi sisteminin idaresiyle ilgili olarak belirli zamanlarda İstanbul'da tanımlanan fiyat ve ölçülere göre eşdeğerlerinin belirlenmesidir. Ancak, belirli dönemlerde vergi siyaseti gereği standart olarak tanımlanan eşdeğerlerin aynı yerelliklerde bile farklılaştığı görülebilir [2]. 1640 yılında gümüş akçedeki enflasyonu durdurmak ve pazarda doğru fiyatlar konması için bir reforma girişildiğinde hükümete imparatorluğun bütün vilayetlerindeki kile, arşun, vukiyye ve dirhemlerin İstanbul'daki standartlara göre standardize edilmesi tavsiye olunur: "*Nasıl sultanın hutbe ve sikkesi (otorite sembolleri) imparatorluğun her yerinde aynıysa kile, arşun, vukiyye ve diğer bütün ölçüler de İstanbul'dakilerin aynı olmalıdır*". Ancak teklif bir sonuç vermez [2].

2.2 Ölçü ve Nicelik

Yukarıda belirtildiği gibi ölçü, üretim, iletim ve yönetim olarak belirli bir bilgi rejimi içinde konumlanır. Bir başka deyişle ölçünün her dönem belirli bir akıl aracılığıyla var edilir ancak söz konusu akıl değişken, geçişken, yereldir. Dolayısıyla, niceliksel bir kesinlik beklentisiyle kavran(a)maz. Nicelikler dolayımların içinde erir; girift bir kümenin parçası haline gelir.

Osmanlı metrolojisinin kaynaklarından biri olarak İslam şeriatı bağlamında ölçü ve ölçme etkinliklerine hem toplumsal, ekonomik ve hukuki ilişkiler hem de ibadetler açısından gündelik hayatın düzenlenmesinde önemli bir rol atfedilir. Şer'i hükümlerin icra edilebilmesi için şer'i ölçü birimleri olarak İslam dininin belirlediği bir takım sayı ve ağırlık birimlerine *el-Meayiru'ş-Şeriyye* (*şer'i miyar*) denilmiştir [4]. Ancak atfedilen kutsal referanslara rağmen söz konusu coğrafi yayılımda ortaya çıkan ölçü çoğulluğu, hicri ikinci yüzyıldan itibaren şer'i miyar birimlerinin neyi ifade ettikleri konusundaki fıkıh bilginlerinin nakillerinde keskinleşen ihtilaflarla karakterize olur [4]. Referans olarak gösterilen Muhammed Peygamber'in hadisi şöyledir: "*Mikyal* (ölçek/hacim) *Medine halkının mikyali, mizan* (terazi/ağırlık) *da Mekke'lilerin mizanıdır*" [4]. Buna göre hacim ölçüleriyle ilgili konularda Mekke halkının hacim ölçüsüne, ağırlık ölçüleri söz konusu olduğunda Medine halkının hacim ölçüsüne bakılacaktır. Gerekçe olarak, o dönemde Mekke'nin tarıma elverişli olmamasından ve tartılan malların paralarla mübadele edilebilmesinden dolayı ticaret merkezi olması, hurmalıkların ve ekinin

bulunduğu bir yer olan Medine'de ise alışverişin ölçek ile yapılması gösterilir [4]. Ancak, söz konusu referanslar, belirli bir niceliğe işaret etmez.

Şer'i olarak adlandırılan ölçü birimleri üzerinde hem fıkıh bilginlerinin farklı yorumları hem de toplumsal grupların lideri konumundaki kişilerin faaliyetleri ihtilafı daha da derinleştirir. Örneğin, ondördüncü yüzyılda İbn Haldun Abdülmelik'in[1] bastırdığı şeri dirhem ile ilgili olarak şöyle yazar: "*İslam Devletinde para basan kişiler dinar ve dirhem konusunda şerî miktara uymadılar. Her bölgede ve beldede miktarlar birbirinden farklı hale geldi. İnsanlar dinar ve dirhemin şerî ölçüsüne ilk dönemlerde olduğu gibi zihnen müracaat etmeye başladır. Böylece her bir belde üzerlerine şeran yükümlülük olan hakları kendi paralarıyla vermeye başladılar. Ancak bunu yaparken kendi paralarıyla, bunların şerî mikarları arasındaki oranı biliyorlardı* [4]." Ağırlık ölçüsü okka ile ilgili ifadesi ise şöyledir: "*Böylece şerî okkanın halk arasında kullanılan okka olmadığı ortaya çıkmış oldu. Çünkü halkın kullandığı okka, bölgeden bölgeye farklıdır. Ancak zihnen birdir ve üzerinde hiç bir ihtilaf yoktur. Yüce Allah herşeyi yaratıp ona bir nizam vermiş, mukadderatını tayin etmiştir*." [4] Alıntıdaki "*zihnen birdir*" ifadesinin karşılığı olarak gündelik hayat pratiklerinin yürütüldüğü yerellik ölçeği dikkate alındığında, şeri ölçüler açısından söylemsel olarak ifade edilen farklılaşmaların ortaya çıkardığı olası çelişkilerin, zorunlu bir presizyon içermeyen benzer zihinsel çerçeveler içinde müzakereler ile aşılabildiğinden sorunsuz işleyebildiği söylenebilir.

Ölçü terminolojisinde aynı birim ifadeye bağlanan ancak farklı niceliklere işaret edilen durumlar uzunluk ve alan ölçüleri söz konusu olduğunda da geçerlidir. Örneğin, Osmanlıların da bağlı olduğu Hanefi mezhebinde 1 şer'i *mil* 4000 *zira* iken, Maliki mezhebinde 3500 *zira*dır [4]. *Zira* ifadesi ise iki ayrı ölçüm etkinliğinin birimidir. Alan ölçümü ya da mesaha *zira*sı mesafe ya da uzunluk *zira*sından daha uzundur. Bunun yanısıra farklı tarihsel dönemlerde birbirinden farklı *zira* çeşitleri geliştirilmiştir [4]. Uzunluk ölçüleri *şaira* (arpa tanesi), *isba* (parmak), *kabza* (bir yumruk sıkımı), *kadem* (ayak), *zira* (arşın), *elba* (kulaç), *ğalve*, *mil*, *fersah*, *berid* gibi birimleri içerir. Alan ölçüleri ise *zira*, *kabza*, *kasaba*, *eşel*, *kafiz* ve *cerib*dir [4]. Ölçülerin küçükten büyüğe

[1] Abdülmelik bin Mervan (M. 646-745): Emevilerin beşinci halifesi.

doğru ilişkilendirilmesinde kullanılan niceliksel bağlantılarda birimlerin dolayımlandığı olgularda nesnelerden eylemlere doğru bir kayma olduğu söylenebilir. Söz konusu kayma sırasında muğlaklaşan niceliksel birim bir üst ya da alt birimle ilişkilendirilerek kavranır.

İsba ya da *parmak* orta boylarda altı arpa tanesinin enlemesine yanyana gelmesinden elde edilen genişliği tarif eder ve bütün ölçülerin ilişkilendirilmesindeki anahtar birimdir. *Kabza* terim olarak dört *parmak* uzunluktur. Söz konusu parmaklar başparmak dışındaki parmakların bitiştirilmesiyle belirlenen genişliğe denk kabul edilir. Arapça anlamı eli açmak ve uzatmak olan *zira*, ölçü olarak elin dirsekten itibaren orta parmağın ucuna kadar olan uzunluğu olarak ifade edilir. Aynı zamanda kendisiyle ölçü yapılan aletin de adıdır ve yirmidört *parmak* uzunluğa eşittir. İslam coğrafyalarında kullanılagelen ölçülerin metrik niceliklerini belirlemeye çalışmış olan Walter Hinz, zira ile ilgili bütün hesaplamaların çıkış noktası olarak Kahire'de er-Ravda adasındaki 861 yılından kalma eski Nil ölçeğinin *zira*sını gösterir [3].

Zira uzunluğu şer'i ölçü birimlerinin temel birimi olarak kabul edilir. Ancak bu kabul niceliksel bir kesinlik olarak düşünülmemelidir. Hinz, araştırmasında 26 farklı zira listeler [3]. El-Kürdi ise Arap coğrafyasında 16 zira çeşidi listeler [4]. Onbirinci yüzyılda fıkıh bilgini Mâverdî'nin kaleme aldığı "El-ahkâm-üs Sultânîye"'de (*Sultanlığın Hukuk Kuralları*) siyah arşın, kadı arşını (ya da bina arşını), Yusuf arşını, küçük Hâşimî arşını, büyük Hâşimî arşını, ölçek arşını, Ömer arşını olarak yedi ayrı arşın tanımlar [25]. Toplumsal yaşantıyı çevreleyen dinsel veya gündelik her türlü pratiği kapsayacak şekilde İslam dininin adaletli dağıtım öngörüsünü gerçekleştirmeye yönelik olarak, geniş ölçekte halife, yerel ölçeklerde cemaat lideri konumundakiler şer'i bir uzunluk ölçüsü vazetme meşruiyetini farklı dönemlerde yeniden üretmiş görünürler. Örneğin, Hazreti Ömer'in en uzun, en kısa ve orta boydaki ziraları bir araya getirdikten sonra bunları 3 ile çarpıp sonra üçte birini alarak, bu uzunluğun üzerine 1 kabza ve 1 serçe parmak eklediği ve elde edilen ziranın iki ucunu kurşunla mühürlediği aktarılır[1] [4].

[1] Şinasi Acar ise Hazreti Ömer'in uzun, orta ve kısa boylu üç kişinin, dirsekten orta parmak ucuna kadar olan kol boylarının ortalamasını esas alarak oluşturduğunu yazar. [25]

Yukarıda tanımlanmaya çalışılan zihinsel çerçeveyle ilgili olarak, deneyimi niceliklere indirgeme konusunda, nitelik ve nicelik gibi kavram farklılaşmalarını belirginleştirecek, dışsal bilgi biçimlerine taşıyacak anlam çerçevelerinin öznesinden bağımsızlaşarak aracısızlaşamadığı ifade edilebilir [26]. Bilginin aracısızlaşamaması nesneler, olgular, olaylar, edimler veya kişilerle çakışık temsiliyetlerle sınırlandırılarak kavranmasına yol açar. Bir başka deyişle, ölçü nesneden bağımsız olmadığı gibi özneden de bağımsız değildir.

2.3 Osmanlı Ölçme Epistemolojisine Dair Özet Çerçeve

Oldukça geniş yayılımıyla birlikte düşünüldüğünde, Osmanlı metrolojisinde merkezi bir sistemin olmamasına bağlı olarak ölçü ve ölçmenin tek başına ayrıştırılabilir, soyutlanabilir bir başlık olmadığı, oldukça giriftleşmiş sosyo-kültürel bir küme içinde ele alınmak durumunda olduğu belirtilmelidir. Ölçüler yerel farklılıklarla karakterize olur. Ölçü ve tartı birimlerinde miktar eşitliğinden çok toplumsal ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkan uzlaşılmış denkliklerden söz etmek gerekir. Niceliksel karşılıklar yerine nicele indirgenemeyen kategoriler içinde, başka pratiklere referansla “tercüme edilerek” ifade bulur [23]. Nicelikler, yerin veya nesnenin içerdiği ya da imkan verdiği edimlere bağlı deneyimler ile değerlendirilir. Soyut sayısal bir kavrayış olmaktan öte, gerçekleştirilen insan ediminin ölçülmesi söz konusudur. Belirli bir fizikselliğe ait ölçüler, farklı öznelerin farklı ihtiyaçlarına göre geçişken ve dolayısıyla çoğuldur. Örneğin, araziye dair büyüklük ifadesi, yüzölçümüne işaret edecek nicelikler yerine bir ailenin bir çift öküzle işleyebileceği alanı işaret eden “çiftlik” terimiyle karşılık bulur. Osmanlı kanunnamelerinde çiftlik terimi, arazinin verimliliğine göre 60-150 dönüm arasında bir alanı kapsar [27]. Bir başka ölçü ifadesi olarak ekilebilen arazi parçalarını anlatmak için bir kabın aldığı miktar kadar tohum bilgisinin kullanıldığı bilinir [28]. Yönetim açısından aynı arazinin ölçüsü ise “mesaha ipi” adı verilen, iki başı mühürlü ip aracılığıyla tayin edilir.

Uğur Tanyeli’nin “fizikososyal ölçme” olarak adlandırdığı, içeriği toplumsal gündelik alışkanlıklarla belirlenen ölçme pratikleri, konut alanında yapısal büyüklüğün zeminde ya da toplamda kaç birim alan kapladığıyla değil konut içinde kaç kişinin rahat barınabileceği olgusuyla çakıştırılan içerikleri tanımlar [23]. Suraiya Faroqhi’nin “Orta

Halli Osmanlılar" başlıklı, kadı sicillerindeki kayıtlara dayanarak onyedinci yüzyılda Ankara ve Kayseri'de ev sahipliği ve evler üzerine yaptığı araştırmada arsa ya da ev boyutlarına yönelik nicelik belirten herhangi bir kayıttan söz edilmez [29]. İstanbul'da arsa, ev gibi fiziksel gerçekliklerin belirli bir ölçü birimi ile tanımlaması onsekizinci yüzyılın ortalarından sonra tutulan vakıf defterlerinde görülmeye başlar [30].

Ölçünün gündelik hayat içinde bir başka veçhesi, onsekizinci yüzyılın sonlarında İstanbul'da çıkan yangınlarla ilgili olarak Ağustos 1792 tarihli üç adet İstanbul kadı sicilinden örneklenebilir. Söz konusu belgeler "psikososyal ölçü" olarak düşünülebilecek ve belirli bir niceliğe indirgenemeyen "insaf ölçüsü"nden bahseder:

> "İstanbul kadısı faziletlü efendi
>
> allahın kazası ile bu defa İstanbulda birbirini takiben çıkan yangınlar yaklaşmasıyla **marangoz, duvarcı ve ırgat** sınıflarının binâ sahiblerinden orta derecesinden hariç ücret isteğiyle allahın kullarını **sıkıntıya sokacakları açık ve belli olmasından dolayı** bu hususun nizâmına bakılıp esas altına alınması istenmektedir. İmdi hassa mimarı ağasını huzurunuza getirmekle bu sınıfın bina sahiblerinden **insaf ölçüsünden hariç yevmiye ve ücret istememelerini güzel bir nizama bağlamakla** bundan sonra aykırı hareket edilmemesine nezaret ve nizamın suret ve keyfiyetini huzurumuza ilâma girişmeniz ve bu madde için tarafımızdan özel değişiklikler tayin olunmakla aykırı hareketlere cesaret edenler tahkikat sonunda cezalandırılacakları mimarağa ve sair icap edenlere gereği gibi **tenbîh ve tekîde** dikkat edesiniz diye buyuruldu. 28 Muharrem 1207 (Ağustos 1792)." [31]
>
> "İstanbul kadısı faziletlü efendi
>
> bu defa allahın kazası ile birbirini takiben vuku bulan yangınlar yaklaşmasıyla **keresteci keserci ve kiremitçi sınıfları** allahın kullarına satacakları **kereste çivi ve kiremitten orta ölçülerinden hariç ve eskiden beri devam eden fiatlarından fazla fiat isteğiyle** allahın kullarını zora sokacakları umulduğundan dolayı bu hususun **nizamına bakılıp** düzene sokulması ve hasara uğrayan allahın kullarını zarara girmekten korumak hususu katî olarak istenmektedir. İmdi hassa mimarıağa ile keresteci keserci ve kiremitçi esnafı kethüdaları ile sair lâzım gelenleri huzuruna getirmekle satacakları **kereste çivi ve kiremitten orta ölçülerinden hariç ve eskiden beri gelen fiatlarından fazla akçe talep etmemelerini** ve eden olursa özel adamlar tayinle cezalandırılacaklarını ifade ve onlar da esnaflarına gereği gibi **tenbîh etmelerini te'kîde çalışılması** ve allahın kullarını korumak şeklinde bir düzene dikkat ve siz de bu hususa devamlı olarak nezaret ve durumu ilâma koyulmanız diye buyuruldu. 28 Muharrem 1207 (Ağustos 1792)." [31]
>
> "İstanbul kadısı faziletlü efendi

> Bu defa allahın kazası ile yerleri yanmış olan kulların kira ile sağlamaya muhtaç oldukları ev ve dükkanlar **sahibleri cimrilikten dolayı orta yolun dışında kira istemeye çalışacakları ortaya çıkmasından dolayı bu şekil fazlaca kira isteğinde olanların vaz geçirilmeleriyle allahın kullarının sıkıntıdan kurtulmaları istenmektedir**. İmdi hükümetin dahili olan bütün mahalle imamlarını yanınıza getirtip o şekilde kiraya verile-gelen ev ve dükkan sahibleri yangına uğrayan **allah kullarından fazlaca kira isteğiyle ileri gitmemelerini** ve her mahallenin imamları bu hususa dikkat etmelerini **tenbîh ve te'kîde** çalışmanız ve fermanın hilafına hareket ile fazlaca kira isteyeni olursa onları imamlar tarafınıza ihbar edip siz de cezalandırmak için huzurumuza ilâma çalışasınız diye buyuruldu. 29 Muharrem 1207 (Ağustos 1792)." [31]

"İnsaf ölçüsü" biçiminde sözceleşen ve edimselleşen ifade, bir yanıyla Osmanlı'nın narh uygulamalarının ondokuzuncu yüzyıla yaklaşırken çözülmeye başladığının işareti olarak okunabilir. Söz konusu psikososyal ölçü ifadesi, dünya genelindeki sosyo-ekonomik ilişkilerin konumlandığı rejim içinde beliren gündelik yaşantının gerçeklikleri ve bu gerçeklikleri sabitlemeye yönelik nizam refleksinin söylemsel tanım bölgesi arasındaki güç çekişmesinin esnettiği kısmen muğlak bir alana işaret eder. Gündelik sosyo-ekonominin en azından vaz edildikleri geleneksel konumlarından görece uzaklaşarak gündelik yaşantının aktörleri arasında "rayiç" olarak ifade edilebilecek bir mod değişiminde yeniden konumlandırıldığı söylenebilir.

2.3.1 Ölçü ve Yapı Etkinliği

Emperyal kurulumunu onaltıncı yüzyıl ortalarında iyice belirlemiş ve belirli bir sofistikasyona ulaştırmış olan Osmanlı dünyası içinde ölçü, inşaat etkinliğinin belirli bir presizyon talebine bağlı olarak sürdürülmesi yönünde ayrışmış, soyutlanmış bir bilme formasyonu işaretlemekten çok nesnelerin kendi fiziksel gerçekliklerine yapışık özelliklerinden biri olarak kavranabilen boyutlarını deskriptif olarak kabaca belirtmek için kullanılır görünmektedir. Süleymaniye Cami ve İmareti'nin inşaat defterlerindeki kayıtlar onaltıncı yüzyılda kullanılan ölçülerdeki beklentinin yapı etkinliğini belirleyen önceliklerden çok, inşaatta kullanılacak malzemelere dair envanter bilgilerinin oluşturulması yönünde çok sayıda veri gösterir. Örneğin, İçel sancağından yazılan bir belgede malzemeler şöyle tanımlanmaktadır: "*beş kıt'a direk, uzunı 6 zira', eni birer zira'dan eksücek, rengi yeşil, sütûn kıt'a 4: iki kıt'a tûli 7 zira', 'arz birer zira'dan eksücek; iki kıt'a tûli 5,5 zira', rengi serçe-gözi, temaşâlık dimekle ma'ruf yerde onbeş*

kıt'a direk, tûli zira' 6, 'arz zira' birerden eksücek, rengi serçe-gözi." [32] Alıntıdaki ifadelerin adeta hazineye aktarılan ganimet zimmeti olan eşyanın özelliklerini sıralayan bir anlatı kurduğu söylenebilir. Ampirik gözleme dayalı olan söz konusu ganimet betimlemesi, ona bakan kişinin baktığı yerde ve baktığı andaki gözlemleri ve sahip olduğu bilgi verme hassasiyetinin kapsayıcılığı ile doğrudan ilintili görünür. Bu anlamda, metindeki "eksücek" ifadesi modern öncesi dünyanın hassasiyeti ya da presizyon kalibrasyonu olarak okunabilir.

Bu haliyle ölçülerin, bürokratik kayıt altına alma dışında araçsallaşmadıkları söylenebilir. Uğur Tanyeli'nin belirttiği gibi, Osmanlı inşaat masraf defterleri olağanüstü ayrıntılarına rağmen format olarak, örneğin, saray mutfağı için yapılan besin maddesi alımlarında kullanılan defterlerden farklılaşmaz [33]. Bu bağlamda ölçü, görselleştirerek yeniden üretmenin değil, sözlü betimlemenin yazıya aktarıldığı bir dünyanın bileşenidir ve bürokratik etkinlik bilgisinin olağan aracıdır. Bir pratiğe, olguya ya da olaya yapışık olarak kavranan terminoloji - ameli, sözel bilgi - sadece bürokratik etkinliğin ilgi alanı olduğu kadarıyla zorunlu olarak kayıt altına girmektedir [33]. Bir başka ifadeyle, mimari teknik gerçeklik bürokratik gerçeklik etkinlikleri içinde araçsallaştırıldığı, anlamlandırıldığı ve konumlandırıldığı kadar mevcuttur.

Bu çerçevede, söz konusu ölçülerin daha çok miktar belirtmeye yönelik ifadeler olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, ilgili yapı malzeme bilgisini ölçülere dayalı kroki düzeyinde dahi merkeze ileten bir çizime rastlanmaz. Bunun yerine malzeme sağlanması ve inşaat etkinliğinin koordinasyonu açısından belirli kritik aşamaların öncesinde envantere giren ve İstanbul'a yollanmak üzere hazırlıkları yapılan malzemelerden örnek parça talep edildiği durumlarla karşılaşılmaktadır. Örneğin, İçel Sancak Beyi'ne yazılan ve Mut yakınlarındaki İsbid köyünde bir harabe kilisede bulunduğu bildirilen 4 adet renkli sütunu incelemek üzere gönderilen mimardan haberdar eden bir irade şöyledir:

> "Hâliyâ mahrûse-i İstanbul'da binâ olınan imaret ve cami`-i şerîf harcı içün rengâmiz direkler lâzım olub şöyle istimâ` olındu ki, Mud kurbında İsbid nâm karyede bir harâbe kilise olub dört `aded a`lâ kızıl ve ak ve siyah ve yeşil direkler olub ve nefs-i Mud'da Meyhane Kapusı dimekle meşhûr kapuda dahi bir yeşil direk olub, zikr olan direklerin sıhhatı ma`lûm olmak içün mi`marlardan Hızır nâm mi`mar ırsâl olundı.
>
> İmdi buyurdum ki, hükm-i şerîfim ile mezkûr binâya (Süleymaniye Camii) yarar direkler ise tûlin ve 'arzın ölçüb her birisinin münâsib yerinden birer

> pâresin uvadub, tûli ve ‘arzı ne ise bir kağıda yazub ve ol kâğıdı koparılan pârenin üzerine yapışdurub ta’cîl Kapuma gönderesin ki direkler ne asıl idüği tamâm sıhhatıyle ma’lûm ola.
>
> Ve ufanık yeşil ve rengâmiz direk pâreleri bulınursa kemerler için anun gibilerin dahi bir pâresin numûne içün irsâl eyliyesiz.
>
> Ve tahı hükûmetinüzde ve sair yerlerde direk haberin alduğı yerlere mi`mar-ı mezkûr ile üzerine varub tamam sıhhatın üzere ma`lûm olduktan sonra nümûnelerin ufadub tûlin ve `arzın yazub hisar erlerinin yararına teslim idesin. Ve mu`accelen binâ-emînine irsâl idesin.
>
> Ve ba`zı binâda olan direkler ihrâc olundıkda binâya zarar gelür mi gelmez mi ve yerleri ne mikdar akçe ile yapulur tahmîn itdürüb sûret-i defterin bile irsâl idesiz.
>
> Ve direkler olduğı yerde iskele ne mikdar mesâfedir, düz midir yohsa dağ-taş mıdır, gelmeli oldukda ne üslûb üzere geldüği sıhhatı ile yazub `arz idesiz.” [32]

Bu ifadelerin bir yönüyle, yapı etkinliklerinin yürütülmesi için kullanılabilecek malzeme sağlanmasına dair seçimlerle ile ilgili değerlendirme çerçevesini açık ettiği söylenebilir. Bir başka yönüyle, görevlendirilen mimarın bürokratik hiyerarşi içindeki pozisyonunu belirtmesi açısından dikkat çekicidir. Sahaya gönderilen mimarın varlığı mesleki teknik bilgiyle doğrudan ilişkili görünmez; en azından önceliğin bu yönde olmadığı söylenebilir. Mimarın pozisyonunu iradelerin yazıldığı yönetici pozisyonun tasarrufunda şekillenecek bir tür teknik danışmanlık ve aracılık rolü olarak tanımlamak yanlış olmaz.

Ölçüleri verilen malzemeler inşaat etkinliğinin adeta anonim bileşenleridir. Yerleri bir kesinlik içinde belirlenmez. Malzemenin boyutlarına, olanaklarına, biçimlenişine göre yerinde ve süreç içinde karar verildiğini düşünmek yanlış olmaz. Bunun bir sebebi, yapı inşası için gerek duyulan malzemelerin hali hazırda biçimlendirilmiş halde başka yapıların bünyelerinde mevcut olarak ya da kalıntı olarak aranıp bulunmasıyla ilgilidir. Adeta mamul olarak hali hazırda biçimlendirilmiş bulunarak toplanan yapısal parçalar inşaat alanında, klasik Osmanlı mimarlığı vokabüleri inşasına uyumlu olacak şekilde “yabancılıklarından arındırılmak” üzere kesilerek ve yontularak yerlerine uyarlanır [34]. Devşirme malzeme etkinliği [34] neredeyse endüstrileşme öncesine kadar tüm dünyada yaygın ve olağan olsa da, Klasik Osmanlı dönemi yapım etkinliği içinde devlet bürokrasisi tekeli altında yürütülen bir etkinlik bölgesi içinde konumlanır. Tüm yapı etkinliğinin malzeme devşirme pratikleri ile yürütüldüğü söylenemese de, dönemin teknik ve finansman imkanlarının çevrelediği belirli ekonomik gerekçelerinin yanısıra

hiyerarşik ayrıcalık ve temsiliyet üretimi yönünde devlet bürokrasisi tekeli altında yürütülen bir etkinlik bölgesi içinde konumlandırılarak sistematize edildiği belirtilebilir [34]. Bu çerçeve içinde kayıt altına alınan devşirme malzemelere ait ölçü bilgisi, yapı etkinliğinin koordinasyonundan çok bürokratik etkinliğin mekansal yayılım büyüklüğü ve en ücra noktasında olanı yazı aracılığıyla kayıt altına alma iktidarı olarak tanımlanabilecek simgesel coğrafyasını çevreleyen bir özellik gösterdiği söylenebilir. Söz konusu simgesel coğrafya, Walter Ong'un ortaya koyduğu biçimde sözel dünyanın yazı aracılığıyla görsel bir mekana aktarılışı ile ilgili olarak düşünülebilir [35]. Özet bir deyişle, kelimelerin sesle sınırlandığı sözel kültür ve kelimelerin görsel bir mekanda yeniden üretildiği yazılı kültür arasında hem ifade biçimleri hem düşünce süreçleri hem de bilinç açısından farklı kavrayış ve işleyişler vardır [35]. Ong'un ifadesiyle yazım, şeyleri kendisiyle asimile eden yayılımcı (*imperialist*) bir etkinliktir [35].

Bürokratik yazışmalara yansıyan simgesel coğrafya dahilinde ifade edilen ölçülerin birim değerleri olası pratik karşılıklarının dışında görünür. Bir başka deyişle, söz konusu ölçüler bürokratik etkinliklerin notasyon sistemi içinde düşünülmelidir. Diğer bir yönüyle, miktarlarıyla belirtilen malzemelerin pratik gerekçelerin ötesinde simgesel coğrafyanın eş zamanlı yeniden inşasına yönelik olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, ihtiyaç duyulan malzemelerin kaynağı konusunda herhangi bir sınırlama yoktur. Kullanılagelmekte olan yapılar herhangi bir şekilde ihtiyaç olduğu düşünülen bir malzemeyi barındırıyorsa yıkılıp yeniden yapılması söz konusudur: "*Bunlardan ma'dâ ba'zı emlâkde ve kilise havlısında ve yol üzerinde ve ba'zı yıkılub tekrar yapılması mümkin olan binalarda dörder ve beşer zira' altı kıt'a mikdarı beyaz mermerler ve sütunlar bulunmak mümkindir ve ikişer zira', üçer zira' elli kıt'a mikdarı beyaz döşeme mermerler bulunmak mümkindir.*" [32] Süleymaniye zeminine serilmek üzere ihtiyaç duyulan mermer kaplamalar için Adana, Sis ve Tarsus sancakbeyleri ve kadılarına iletilen hükümde ise şu ifadeler görülür: "[...] *döşeme ve sâir bulunması mümkin olan mermerlerden ne kadar mermer bulınursa her birünün tûli ve `arzı ve kalınlığı ve rengi nedür ve ne cins mermerden ve kangi kadılıkdan ve de mahalde bulunmuşdır* [...]" [32] Malzemenin sağlanması konusundaki ısrar "yaralı" sayılabilecek malzemeleri de kapsar. Örneğin, cami inşaatı için gerekli olduğu düşünülen devşirme malzeme yangın geçirmiş bile olsa envantere dahil edilir: "*Ve 'Abdülmelik nâm kimesne vakfında beş kıt'a beyaz*

sütun vardur, tûli altışar zira' ve 'arzı birer zira'dır. Amma eteş dokunub ba'zı yeri yanmışdır. Ve zikr olan sütunların üzerinde birer zira' yanıklar olub, anun üzerinde tûli dörder zira' ve 'arzı on dört barmak ve kalını ondört barmak dört kıt'a köpri olub [...]" [32] İznik civarında bir şahsın kendi mülkündeki taş ve mermerleri vermek istememesi ile ilgili yazılan irade ise yine simgesel coğrafyadaki koşulsuz hakimiyetin göstergesi olarak okunabilir:

> "Hâliyâ Dergâh-ı Mu`allâma şöyle i`lâm olundı ki, taht-ı kazânda Habîb Re`is nâm (...) evi kurbunda kâfirî binâ olub berkur öd-taşı ve ba`zı mermer zâhir olub mirî içün aranub alınmak taleb olundukda mezbûr Habîb mültefit olmayub üzerine dıvar ve iç-yüzüne iki oda yapmağla mermer ve öd-taşı alınmayub kalmış.
>
> İmdi buyurdum (ki), hükm-i şerîfim vardukda göresiz mirîye yarar ne kadar mermer ve öd-taşı bulınur ise cümlesin çıkarub Hassa gemilere tahmîl itdürüb İstanbul'a gönderüb `imâret-i cedîde binâsı emînine teslîm oluna. Bu bâbda gereği gibi ihtimâm idüb mirîye yarar mermerden ve öd-taşından zâhir olanı çıkardub mu`accelen gönderesiz. Şöyle bilesiz `alâmet-i şerîfe i`timâd kılasız." [32]

Yukarıda aktarılan olgular takip edildiğinde yapı etkinlikleri için malzeme sağlanması süreçlerinde belgelerde belirtilen ölçülere ait numerik göstergelerin, zihinsel etkinliklerin henüz sayısallaşmadığı bir bilgi rejimine ait olduğu ifade edilebilir. Fiziksel gerçeklikleri sayısallaştırarak düşünme, görselleştirme ve yeniden üretme yönünde etkileyecek tarihsel güçler Osmanlı sahnesinde henüz yer almamış görünür. Dolayısıyla, numerik göstergelerin hala sözlü geleneklere yaslanan bir kültür dünyasına ait olduğu söylenebilir.

Bu halde Süleymaniye gibi bir yapının inşası nasıl gerçekleştiriliyordu? Ölçülerin ve aktörlerin çokluğunda yapımın koordinasyonu nasıl sağlanıyordu? Bu soruları belirli açılardan açıklamaya yönelik anlamlandırma çerçeveleri kurmak için önceki yüzyılların yapım geleneklerine başvurmak gerekiyor.

2.3.2 Ölçü ve Geometri

David Turnbull Chartres Katedrali özelinde Ortaçağ Avrupası'ndaki taş ustalarının etkinliklerini irdelediği çalışmasında, modernitenin nüvesini oluşturan özelliklerden biri olarak kabul edilen ve teknobilimsel bilginin planlama, rasyonalite ve düzen ile özdeşleştirilen yanılsamalı doğasına ve bilginin/üretimlerin olumsal ve dağınık yapısına

dikkat çeker. “Dağınık pratikler” olarak adlandırdığı farklı etkinliklerin bir araya gelmesiyle, toplaşmasıyla yaratıcı üretimi bir arada olanaklı hale getirdiğini ortaya koyar [36]. Bir başka deyişle, farklı yerelliklerde birbirleriyle uyumsuz yapıdaki türdeş olmayan bileşenler, bir dizi toplumsal strateji ve teknik araç etkileşimi ile kendi yerel üretim sınırlarının ötesinde birbirlerine bağlanabilmektedir [36]. Yaratıcı toplaşmayı olanaklı hale getirerek farklı bağlantıların ve eşdeğerliliklerin ortaya çıkardığı anlamlı ve düzenli görünümler, imalat süreçlerine katılan her aktörün sergilemek durumunda olduğu müzakere ve karar verme örüntüleriyle belirlenir [36]. Konuyu örneklemek için seçtiği Geç ortaçağ katedral inşaat sahalarını taş ustalarının basitçe canlı emeklerine dayalı deneysel pratik, bir başka ifadeyle, “düşünen imalat” alanları olarak tanımlayan Turnbull, ortak bir ölçü sisteminin olmadığı bir tarihsel aralıkta “dağınık pratikler”in yapı imalatında ortaya çıkan kriz anlarında devreye giren stratejileri ve teknik araçları çevreleyen üç adet basit ama efektif çerçeve olduğunu belirtir: konuşma, (mesleki) gelenek ve kalıplar (*templates*) [36]. Söz konusu çerçevelerin birbirine geçiştiği bilgi topoğrafyalarından biri ise uygulamalı geometridir. Uygulamalı geometri, neredeyse herhangi bir matematiksel/sayısal hesaplama gerektirmeyecek şekilde adım adım takip edilen bir dizi yaklaşık kestirim kuralları manzumesi olarak tanımlanabilir. 1400 yılı civarında isimsiz olarak kaleme alınmış “Taşçılığın Esasları” (*Articles and Points of Masonry*) isimli kitapta geometriye atfedilen önem şu şekilde vurgulanır:

> “Bütün bilimlerin sadece geometri bilimine muhtaç olduğunu söylediğimde sakın şaşırmayın. Çünkü insan eliyle yoğrulmuş ama geometriyle yoğrulmamış ne bir eser ne bir el hüneri vardır...Eğer bir insan elleriyle iş yapıyorsa bir alet gibi iş yapar. Geldiği ve tekrar geri döneceği yeryüzü/toprak gibi bu dünyada maddi şeylerin herhangi bir başka aracı yoktur. İş yapmak üzere aşağı yukarı oranları olmayan hiçbir aracı ya da alet yoktur. Ve oran ölçüdür ve alet ya da aracı yeryüzüdür/topraktır. Ve geometrinin yeryüzünün/toprağın ölçüsü olduğu söylenegeldiğinden tüm insanların geometriyle yaşadıklarını söyleyebiliyorum.”[1] [37]

[1] “Marvel you not that I said that all science live all only by the science of geometry. For there is no artifice nor handicraft that is wrought by man’s hand but it is wrought by geometry...For if a man works with his hands he works with some manner [of] tool, and there is no instrument of material things in this world but it comes of the kind of earth and to earth it will return again. And there is no instrument, that is to say, a tool to work with, but it has some proportion more or less. And proportion is measure, [and] the tool or the instrument is earth. And geometry is said [to be] the measure of earth, wherefore I may say that men live all by geometry.” [37]

Nitekim, onsekizinci yüzyılda basılan ve bir tür emlak girişimciliği ve inşaat rehberi olarak kullanılan bir sözlükte mimarlık "*geometri ve oranlamaya bağlı olarak her türlü yapının (*structure*) tasarlanmasına ve inşasına (*raising*) yönelik kuralları belirleyen ve geometrinin ilkeleri aracılığıyla edinilen bir beceri olarak yapı inşaat sanatını, öğreten bir matematik bilimi*" [38] olarak tanımlanır.

Gerekli olan geometri bilgisi akademik Öklid geometrisinden çok cetvel ve pergel gibi eldeki mevcut araçlarla icra edilen ve herhangi bir sayısal referansa ve matematik hesabına başvurulmadan üçgen, kare ve daire gibi geometrik şekillerin bölünmesine ve bölünmeyle elde edilen ve oran ve orantıların türetilmesine yönelik işleyişlere rehberlik eden bir dizi kural ve adım silsilesini içerir [33]. Bu haliyle, uygulamalı geometri sayısal niceliklere yönelik ihtiyacı ortadan kaldıran etkili bir tür mekanik hesap makinesi gibi işler. Bu sayede herhangi bir ortak ölçüye ihtiyaç duyulmadan boyutsuz bir analiz olanaklı hale gelir. Kagir yapıların ayakta durabilmeleri mukavemetten çok stabil olmaya dayandığından strüktürel kuralların yokluğunda strüktürel analiz yerine oranlama yoluyla stabiliteyi elde etmek olanaklı hale gelir [36]. Olası sorunlar cetvel, pergel ve ip kullanarak uygulamalı geometri aracılığıyla kolaylıkla çözülebilir[1].

Öte yandan, bir şeyin bir başkasıyla orantılı olarak ilişkilendirilerek akıl yürütülebilen bir etkinlik olarak uygulamalı geometri, belirli sayıda adımlara ayrışmış geometrik işlem dizilimleri sayesinde ezberlemeyi, hatırlamayı ve aktarım iletişimini kolaylaştırmaktadır. Bir tür üst çerçeve olarak gelenekler, bilgi ve becerilerin ampirik ve sözel olarak nesilden nesile aktarımını ve mevcut bilginin iç tutarlılığını çevrelerken, farklı inşaat sahalarında karşılaşılan tikel durumlarda yerinde üretilen bilginin gruplar arası konuşmalar aracılığıyla sonraki yapı etkinliklerine transferi mesleki bilginin iç tutarlılığına katılmasını belirler. Bu sayede inşaat alanında yararlılığı kanıtlanarak kolektif tecrübe içinde eritilen herhangi bir bilgi kolayca mesleğin sözel geleneklerine katılabilmektedir. Uygulamalı geometri belirli bir meslek grubuna özelleşmiş bir bilgi

[1] Aptullah Kuran Mimar Sinan'ın Konya'da Mimar Sinan tarafından 1563 yılında yapılan Karapınar II. Selim camisini herhangi bir ölçü birimine referans vermeden uygulamalı geometriye dayalı olarak cetvel, gönye ve pergel aracılığıyla (yeniden) çizebildiğini aktarır ve buna dayanarak "Klasik Osmanlı mimarının projenin aplikasyonunda bir miktar kazık ve birkaç yumak ipten başka alete ihtiyacı olmadığını, planı arsa üzerine tespit ettikten sonra dikey ölçülerini yerden alarak şakül marifetiyle binaya uygulayabildiğini" ifade eder [39].

olmaktan çok, yapı imalatına yönelik hemen her meslek– mimar, mobilya üreticisi ya da sedefkar - içinde bulunabilen her aktör için geçerli bir bilgi rejimi içinde konumlanır.

Söz konusu tarihsel aralıkta İslam coğrafyalarında ve sonrasında Osmanlı teknoloji kültürü içinde uygulamalı geometri bilgisi geniş bir alanda bulunur. Özellikle anıtsal mimarlık süslemelerinde öne çıkan geometrik ağırlık göz önüne alındığında, matematikçiler ve sanatkarlar arasındaki işbirliği aracılığıyla uygulamalı geometri bilgisinin İslam coğrafyasında popülerleşmesine yol açtığı ifade edilebilir [40]. Örneğin onuncu yüzyılın son çeyreğinde Ebu'l Vefa el-Buzcani'nin yazdığı *Kitab ma yahtacu-ileyh-il-şani min il-amel-il-hendese* (Sanatkarın ihtiyaç duyduğu geometrik çizimler) isimli kitapla birlikte anonim bir yazarın kaleme aldığı "İçiçe geçen benzer veya karşılıklı şekiller" isimli kaynak matematikçilerin zanaatkarlara kes-ve-yapıştır yöntemiyle geometri öğrettiklerini ortaya koyar[1] [40]. Ebu'l Vefa, Bağdat'ta sanatçıların ve topografların bulundukları toplantılara bizzat katıldığını, bu toplantılarda kendisi gibi matematikçilerin geometrinin belirli prensipleri ve uygulamaları hakkında bilgiler verdiklerini yazar [40]. Ebu'l Vefa'ya göre topograflar ve sanatçılar ancak uygulamalı geometriyi icra edebilirken sadece teorik geometri konusunda kalifiye olanlar mühendis sıfatına hak kazanabilir [40].

Onyedinci yüzyılda İstanbul'da uygulamalı geometri bilgisinin dolaşıma girme biçimi Ca'fer Efendi'nin *Risale-i Mimariyye*'sinde şöyle aktarılır:

> "Sadefkârîler Kârhanesinde bir genç, elinde bir kitap tutup okur. Bölüm bölüm **okudukça yine onlara dönüp söyler ve anlatır**. Meğer o okuduğu kitap hendese ilmine dairmiş. Sadefkârî olan üstadlara hitap edüp der ki:
>
> 'Hendese ilmi ki derler, bu zamanda mimarlar ve bilginler arasında "Hendese ilmi" diye müzakere olunsa herbiri '**evet işidiriz, gel gelelim, aslında hendese ilminin ne idüğünü ve neden söz ettiğini duymamışuzdur**' diye karşılık verirler. İmdi bu yüce kitap, hep o güzel bilimi anlatır. Bir adami bu güzel ilmi ve bu az-bulunur fenni bilmedikçe eksiksiz "sadefkârlık"a gücü yetmez ve mimarlık sanatında gereği gibi üstad ve mahir olmaz." [41], [6]

Hendese pratiklerinin mesleklere ya da uğraşılara göre özgülleşen bir içeriği yoktur. Hendese bilgisi farklı yoğunluklarda sedefkâr, mimar, mesâhacı (*yer ölçücü*), benna,

[1] Ebu'l Vefa'nın müellifi olduğu kitap onbeşinci yüzyılın ilk yarısında Semarkand'daki Uluğ Bey kütüphanesi için kopyalanmış, 1471 yılında Ali Kuşçu tarafından İstanbul'a getirilmiştir [40].

neccar, vs. gibi "ameli" etkinliklerde bulunan özneler için özelleşen ancak özgülleşmeyen bir genel öğrenim alanı tarifler. Ca`fer Efendi "hendese"den şöyle söz eder [6]:

> "Amma Hendese iki manaya gelür bir manası **zirâ ile ölçmektir**. İkinci mânâsı **oranlamakdır** ve oranlamak dahi kadimi türkîdir. **Şimdi istimal olunmaz** *(kullanılmaz)* **anın yerine tahmin istimal ederler** (*kullanırlar*). **İmdi Hendese dahi istimal olunmayüb tahminini tamim** *(genelleştirme)* **tariki** *(yolu)* **ile Hendese manasına istimal ederler**. Ve bunda beyan olunan Hendesenin lûgatı manasıdır. Hendesenin manayi istilahisi **ilm-i hesap tarifinde zikrolunduğu gibi ilm-i Hesap iktiza ettüğü** *(lazım geldiği)* **üzere zatı eşyânın ve eşkâlîn mikdarını bilmektir**. İmdi ilmi Hendesede bir kaç eşkâl vardır. Onlar zaptolununca maadası âsân *(kolay)* olur." [6]

Buna bağlı olarak "muhandis" ya da "muhandiz" terimi "arşunla ölçüci" olarak tanımlanır [6]. Ca'fer Efendi'nin tanımı kabaca beşyüz yıl sonra Ebu'l Vefa'nın mühendis tanımından uzaklaşır. Mühendis terimi Ebu'l Vefa için teorik geometride kalifiye olmak anlamına gelirken, Ca'fer Efendi için uygulamalı geometri etkinliklerini sahada uygulayan grupları kapsayacak şekilde genişler. Mimar ve mühendis ifadelerinin birbiri yerine kullanılmasının gerekçelerinden birisi bu olabilir. Metinde geçen "oranlamak" yerine "*akıl yolu ile söylemeğe derler"* olarak açıklanan "*tahmin istimal etmek*" ifadesi, bir yönüyle presizyondan uzak bir ölçme veya hesaplama etkinliğine işaret eder görünür. Diğer yönüyle "oranlamak" ifadesinin pergel, cetvel ve ip gibi araçlarla icra edilen uygulamalı geometriden farklılaşan içeriğine işaret eder. Metindeki ifadesiyle "hesaplamanın gerektirdiği biçimde nesnelerin miktarlarını bilebilmek", hesaplanacak şeylerin belirli dizgiler oluşturacak şekilde elemanterleştirildiği bir tanım bölgesi içinde konumlandırılmasıyla ilgili olmalıdır. Örneğin, 1660-1661 tarihli Osmanlı bütçesi içinde donanmanın inşa masraflarında listelenen döküm söz konusu elemanter tanım bölgesiyle ilgili bazı ipuçları verir:

> "Fasıl fi kavanîn-i mühimmât-ı Tersâne-i 'Âmire:
>
> bir donanma ne kadar mühimmâtla olur ve ne mıkdar hazîne gider takribi beyân ider.
>
> Tekne, evvelâ bir kadırga kerestesine cümle direği ve küreği ile mîrîden virilmek lâzımgele, elli altı bin akçe virilür. Baştarda üç kadırga kadar ve mavna takrîbâ iki kadırga kadar ola. Her geminin birer dahi sandalı olur. Bir kadırga kerestesi dört-yüz tahta ki onikişer arşun verdinardan biçilmiş ola, ne mertebe kurı ve sağ olursa a'lâdır. Ve ikiyüz eğeği yirmi beşer akçeye kanundur, dağdan kesüb getirene beşer akçe virilür. Ve iki-yüz elli kadar

> eğeği üzerlerine doldurma ve otuz kadar koğuş tabanı ve kuşak ve onurga içün on altışar arşun çıbık ve kogus, hafif olmak içün, boyı on altı zira' kadar yirmi beş çam tahtası ve iki dümen ki biri yedekdir, dışbudak ağacından olur. Ve iki direk ve üç çift seren ki biri kanad altında yedek gider ve yetmiş beş kürek ki, ellisi takılub yirmi beşi anbarda yedek gider.
>
> [...]
>
> Mismâr-ı mütenevvi'a
>
> Bir kadırgaya yüz kantar civi gider, tasarruf olınsa seksen ile dahi olur dirler, nihayet ne kadar muhkem ve mükemmel olsa eyüdir. Mavnaya üç-yüz doksan iki kantar, baştardaya beş-yüz kantar civi gider. Mismâra onlar civi dirler. Bunların sûk narhı üzre vakıyyesi on dörderden bir kantarı altı-yüz on altı akçe ider ana göre kıymeti ma'lum olur.
>
> Tecdîd-i sefine
>
> Bir kadırgaya beş lenger lâzım. Yedişer, sekizer, dokuzar, onar kantar demirden olur. Bir mavnaya ikişer çengelli iki lengüverte lâzım, on altışar kantar çeker. Dört dahi dörder çengalli demir lâzım, on ikişer kantar. Baştardanın dahi öyle olmak gerek. Bunların demiri mîrîden iştirâ olunur. Ve bir demir eskimez meğer alat kesilüb ka'r-ı deryâda kala. Ve kıymeti mismâra kıyâsile ma'lûm olur. Alat, bir kadırgaya çarmıh ve âblı ve yalkı, kazı, üçördek pradona ve tartılar trınketenin ve büyük yelkenin cümle yiğirmi yedi kankal alat virilür. Kankal devşirilmiş halkalara dirler. Üçördek ile prodona dörder kantar çeker bâkisi incedir. Ve demirlere bağlanacak beş gomana alat lâzım ki her biri seksener kulaç olur, yedişer kantardan dokuz kantara varınca vezin olunur. Ve dört dahi lenger tırnağına bağlamağa kaynak alatı lâzım ki her biri üçer kantardan olur. Ve dört dahi karaya gemi bağlamak içün palamar lâzım ki, her biri altmışar kulaç ve dört kantardan olur. Amma mavna alatı lengüvertesine on beşer kantar ve çengeline on ikişer kantar gerek, baştardanın dahi öyledir [...]"[42]

Onyedinci yüzyıl ortalarında Osmanlı donanmasının gemi tipleri ve bu gemilerin, yapımında tüketilecek malzemenin cinsi, boyutları, miktarı çivi sayısına kadar belirlenmiş, adeta paket ürün özelliğindedir. Bir başka deyişle, Ca'fer Efendi'nin "hendese" tanımındaki "ilm-i hesap iktiza ettüğü üzere zatı eşyânın ve eşkâlîn mikdarını bilmektir" ifadesi hatırlanacak olursa eşyanın eşkalleri ve miktarları saptanmış belirli bir dizgiye göre üretilmektedir. Mühendis olarak ifade edilen söz konusu eşkalleri ve miktarları bilebilen, ölçebilen ve hesaplayabilen/tahmin edebilen bireylerin görev konumu olarak düşünülebilir.

Mimarlık etkinliğinin de benzer elemanter dizgilere göre yürütüldüğü söylenebilir. Gülru Necipoğlu, onbeş ve onaltıncı yüzyıldaki Osmanlı plan çizimleriyle ilgili bulgularını tartıştığı makalesi bu yönde veriler sunar [43]. Necipoğlu, söz konusu dönemdeki

çizimlerde izlenen kareleme sisteminde bir arşınkareye denk gelen her bir kare üzerinden inşaat maliyetlerinin doğrulukla hesaplanabildiğini belirtir [43]. Her bir kare yapısal imalatı ayrıştırmayı mümkün kılacak ve malzeme sarfını ve ilgili işçilik ücretlerini hesaplayabilmeyi kolaylaştıracak kadar elemanter bir tanıma sahip olmalıdır. Söz konusu elementer tanım kare modüllere göre çizili olanın denk geldiği numerik değere dönüştürülebilmesini ve aplikasyon için planın basitçe sayılarak büyütülmesiyle sahaya mekanik transferini de mümkün kılar [43]. Bir başka deyişle, kuşaktan kuşağa aktarılan ve geniş bir coğrafyada hareket halinde olan ameli bilgi paketlerine göre doğrudan sahada icra edilen uzmanlaşmış yapı etkinliği ile projelendirme etkinlikleri bağlamında belirli bir dizge oluşturan uzmanlaşma arasında bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşim kolektif bir icra olarak yapı etkinliğinin sonuç ürünlerindeki arkitektonik bütünlükleri tekrar edebilir kılar. Elemanter tanımı yapılmış, Necipoğlu'nun ifadesiyle modüler gridlere yaslanan ve belirli geometri prensiplerine göre bir oran sistemi türetecek biçimde standartlaşmış planlar ve hareket halindeki uzmanlaşmış yapı üretim aktörleri aracılığıyla emperyal bir vokabülerin ve yapı bilgisinin "uzaktan kontrolü" olanaklı hale gelir [43].

Osmanlı'da geleneksel olarak üretilen ve tüketilen pratiklerin zihniyet örüntüsünü çerçevelemek üzere, Cem Behar'ın "Klasik Türk Musikisi" incelemesine dayanarak Bülent Tanju'nun işaret ettiği "meşk" kavramı, Ca'fer Efendi'nin "hendese yerine istimal edilen tahmin" ifadesini anlamlandırmak üzere kullanılabilir [26]. Bir yönüyle meşk bir pratiğe ait kılınmış, tanınabilen bile ancak keskinliklerle tanımlanmayan bilgi kalıplarının aktarım ortamıdır. Bilgiyi görünür kılmayı ve buna bağlı olarak pratiklerde ortaya çıkabilecek olası sapmaları denetlemeyi sağlayan "meşk ederek öğrenme", çırak-öznelerin usta-öznelerin gözetiminde bedensel ve zihinsel olarak "zatı eşyânın ve eşkâlîn mikdarını" bilecek şekilde, bir başka deyişle, "amelin" nesnesi ya da nesneleriyle çakışık hale gelecek şekilde bir yaşantı olarak kurulması ve icra edilmesi anlamına gelir. Bu noktada Risale'ye tekrar dönülecek olursa, "*ayak ve adım ve ok atımı ve mil ve ferseng ve berîd ve karı ve dirsek ve kulaç ve mesâfe ve merhale ve menzil ve reb ve bunlara müteallik olan eşyâ nedir ve her birisi ne mikdardır ve türkî ve arabî ve fârisî lisânları üzre her birinin ismi beyânındadır*" açıklamasının yer aldığı sekizinci fasılda şöyle denilir:

> "[...] Mîl i'tibârı ile her fersah üç mildir ve zikr olunan adım i'tibârı ile dahi on iki bin adımdır ve ayak i'tibâr ile otuz altı bin ayak olur; ve ba'zılar mili hemân **göz erimi** etmişlerdir. Dört bin adım dahi bir göz erimi kadar yerdir. Nihâyet-i mertebede dört bin adım deyü i'tibâr edenler anlar zirâ' ve ayak i'tibâr edip ölçerler ve her üç ayağa bir zirâ' derler **Ammâ göz erimi kadar yerdir diyenler anlar ölçmeyip hemen ber-vech-i tahmin i'tibâr ederler.** Pes imdi anların i'tibârı üzere berâber olmaz, zira ba'zı kimesnelerin gözü artıcık fark eder ve ba'zısı andan dahi aşağaca fark eder. *Muhtâr-ı Sihâh*'da dahi göz erimi kadar yer i'tibar etmişdir, ibâreti budur ki... 'yerlerde mu'teber olan **mil göz görmesinin gãyetidir. Fersah dahi üç mildir, ya'nî üç göz erimi kadar yerdir**.'" [6]

"Göz erimi" olarak adlandırılmış mesafe bilgisine yönelik ifade edilen kuşkulara rağmen atfedilen nicelik bilgisinin ancak bir usta-çırak ilişkisi ve uygulaması içinde, "ameli" olarak meşruiyet kazanabileceği açıktır. "Zatı eşyânın ve eşkâlîn mikdarını" "tahmini" şekilde "bilmek" (ölçmek) "eşyâ"nın anlaşılma sınırlarını ve biçimlerini ortaya koymaktadır. Söz konusu olan "akıl yoluyla" ama "akılcı" olmayan bir dolayımdır. Virilio'nun "gözle gerçekleştirilen algının varsayımsal bir çizgiye göre teknik bir sıraya dizilerek geometrikleştirilmesi" biçiminde ifade ettiği, "akılcı" bir yöntem olarak "ölçerek görmek" yerine [23], Osmanlı pratiklerinde ampirik gözleme dayalı, "akıl yoluyla", "görerek ölçme"nin sürdürülen pratikleri kuşattığı söylenebilir. Söz konusu "akıl" bireysel bir beceri olduğu kadar, ondan daha da önemli olarak, icraların olagelmiş biçimlerinde edinilmiş tecrübe, araçlar ve teknikler toplamıdır; bir başka deyişle, "aklın yolu birdir". Denilebilir ki, mesele şeyleri bilmekten çok, bilme temsiliyetini icra etmektir. Buna bağlı olarak, "ustalaşmak" ya da "bilen özne" olmak, bilme hiyerarşisi basamaklarını uzun bir sürede, şüphesiz başka "bilen öznelerin" denetimiyle çevrelenerek, katetmek anlamına gelir.

Onyedinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren batı coğrafyalarıyla olan karşılaşmalarda, kendi kapalı alanında geçerliliğini sürdürebilen bu türden bir ölçmenin yetersizlikleri Osmanlı öznelerce görünür olmaya başlar. Örneğin, 1737-1738 Osmanlı-Avusturya savaşı sonucunda Tuna ve Sava nehirlerinin iki devlet arasında sınır olarak tayin edilmesine yönelik ölçme etkinliklerinin anlatıldığı Ebû Sehl Nu'man tarafından kaleme alınan H.1154/1741 tarihli *Tebyîn-i A'mâlü'l-Misâha* isimli yazma, onsekizinci yüzyılın ikinci çeyreğindeki Osmanlı ölçme bilgisi, ölçme pratiği ve kullanılan ölçme aletleri açısından ilginç bilgiler verir:

> "[...] mucib-i şart-ı ahidname tarafeynden misaha olunmak iktiza eden adalar ve mahallerin misaha ve resimleri için Nemçelü [...] mi'marbaşıları ile on nefer kadar mühendis ve ressam ve hulefa ve huddam bile getirip emri ile anlar dahi sehere-i fir'aun gibi ölçü ve alatların meydana ilka ve nehr-i Tuna'nın ada ve sevahilini misaha ve resme şuru' ve ibtida edip meşhur ceneral bizlere adam irsal ve ber mucib-i ahidname bugün sizin mi'mar dahi başkaca misaha taleb [...] edip hal bu ki taraf-ı devlet-i 'aliyeden mi'mar ve mühendis deyü ta'yin olunan **Mehmed Halife kat'a ben misaha bilmem ancak bina mimarlığı bilirim deyü** bizlere kat'i cevab vermiş idi [...] Nemçelüye bu keyfiyeti ve bu cevab-ı mucib-i istihza ve isti'cabı bildirtmeyüp [...] **devlet-i 'aliyede anların mühendislerine mu'adil mühendis ve alatlarına mukabil alat'ı misaha olmadığı ma'lumlarımız olmağla** [...] bizim mi'marın misahasına hacet yoktur." [23], [44]

Yukarıdaki alıntı, batı coğrafyalarındaki mühendisliğin ve buna bağlı olarak üretilen ölçme bilgisi ve teknolojisinin değişen içeriğini işaret etmektedir. Bürokratik olarak da payelendirilmiş tek bir "bilen özne"nin temsiliyetiyle yürütülen Osmanlı tarafında ise henüz muadilleri yoktur.

2.3.3 Ölçü ve Alet: Arşın

Arşın ya da Arapça karşılığı olan zirâ, hem bir ölçü biriminin hem de demir, çelik, ahşap gibi malzemelerden imal edilen ölçü aletinin adıdır. Tanımı, kullanıldığı yerelliğin uzaklık ve yakınlıklarla olan etkileşiminde hem farklılaşan hem benzeşen nicelikler edinir. Onyedinci yüzyılda Muhammed Hüseyin b. Halef et-Tebrizî tarafından yazılmış olan *Burhân-ı Kaatı* (Kesin Tanık) isimli Farsça sözlüğün onsekinci yüzyıl sonlarında Mütercim Asım Efendi tarafından yapılan *Tibyân-ı Nâfi' Der Terceme-i Burhân-ı Kaatı* isimli tercümesinde *areş* kelimesi için verilen açıklama şöyledir: "*Habeş vezninde kulaç dediğimiz miktar-ı muayyene denir. İki kolları kanad gibi açıp iki canibe uzattıkta sağ elin parmakları ucundan sol elin parmakları ucuna gelince mümted olan miktardan ibarettir. Bazılar indinde elin orta parmağı ucundan dirseğe varınca miktardan ibarettir ve esahhı budur. Türkide arşın dedikleri budur. Arabide zirâ derler.*" [45] Şemseddin Sami'nin 1901 tarihli *Kamûs-ı Türkî* sözlüğünde ise "*parmaklar ucundan omuza kadar olan kol boyundan mehuz ölçü*" olarak tanımlanır [45].

Osmanlı'da arşın ya da zirâ dolaşımda olduğu meslek alanlarına göre farklılaşır [46] [47]. Genel olarak iki ayrı arşın olduğu kabul edilir: çarşı arşını ve mimar arşını. Her ne kadar arşın ifadesi iki ölçü için ortak görünse de ölçüyü belirleyen alt birimler

birbirinden farklıdır. Çarşı arşını ya da resmi belgelerdeki ifadesiyle *amme arşunı*, çarşı ve pazarlarda basma, yünlü ve benzeri kumaş ölçüsü olarak kullanılır. İpekli kumaşlar için *endaze* olarak bilinen ve çarşı arşınından küçük bir ölçü kullanılır. Mimar arşını, *zirâ-ı mimari* ya da *benna arşunı* olarak bilinen ölçü yapı işlerinde ve yer ölçüsü olarak kullanılır. Öte yandan, Celal Esat Arseven'in *Fransızcadan Türkçeye Sanat Kamusu*'nda dikkat çekici bir bilgi olarak "*Farisîde kol mânasına <arış> ve bu mânasına <în> kelimelerinden geldiği zannolunmakta ise de Türkçe büyük adım mânasına <arşımak> kelimesinden geldiği muhakkaktır*" ifadesi yer alır [45]. Pakalın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*'nde, Arseven'in işaret ettiği tanıma ek olarak arşın ifadesinin farklı kullanımlarına işaret eder: "*Arşını büyük*: açık adımlar atan, uzun bacaklı adam. *Arşınları açmak*: açık adımlarla yürümek, seri gitmek. *Arşınlamak*: arşınla ölçmek, açık adımlar atarak çabuk gitmek. *Arşınlık*: arşın ile ölçülüp satılan şey." [45]

TDK sözlüğünde "adım" için "*bir adımla alınan yol uzunluğu (Bu uzunluk 75 cm. sayılır)"* bilgisi verilir [22]. Söz konusu ifadelerdeki bedensel edim olarak adımlama ile arşın ölçüsü arasındaki yakınlaştırma arşın ya da zirâ niceliğinin bir başka değişken karakterini ortaya koyar.

Cengiz Orhonlu kaldırım yani yol inşasında kullanılan zirâ ya da arşın ölçüsünün "zirâ-ı mimari" olduğunu belirtse de [48], Osmanlı kaldırımcı esnafı arasında pratik hesaplama amaçlı olarak adımlama biçiminde kullanılmış olmalıdır. Benzer biçimde büyük boyutlu inşa etkinliklerinde özellikle ilk aplikasyon aşamalarında arşın ölçüsünün adımlamayla uygulandığı, inşaatın ilerleyen aşamalarında arşın ipi ve giderek yapısal parçaların inceltilmesinde alet olarak arşının kullanıldığı geçişli süreçler düşünülebilir.

Ca`fer Efendi *Risâle-i Mi'mâriyye*'de onyedinci yüzyılda İstanbul'da kullanılan iki arşın ölçüsünün nicelikleriyle ilgili olarak uzunca bir döküm yapar. Cafer Efendi'ye göre, *amme arşunı* zaman içinde açık edilmeyen nedenlerden dolayı bozulmuş ancak *benna arşunı* sâhih kalmıştır:

> "[...] âmme zirâ'ı bâzargân hesâbı üzredir. Ve bu **âmme zirâ'ı dahi yüz parmaktır** ve her parmağı dahi on iplikdir ve her iplik büküm ile yüz örümcek teli kadardır. Ve yüz parmak olan zirâ'ı otuz iki kısım üzerine kısmet etmişlerdir ve her bir kısmına *girih* demişlerdir. Girih kâf-ı fârisî ve râ'nın kesresi ile, fârisîdir, arabide ukde türkide *düğüm* derler. Ana girih demişlerdir ve şöyle benzer ki evvel zirâ'da şimdiki gibi girih nişânı yok imiş,

belki her girih mahallinde iplikden muhkem bir düğüm (v)urup, anın ile girih nişânına dahi girih ıtlâk ederler. Ve **her girih dahi kâmil üç parmak** ve bir parmağın sekiz hissesinden bir hissedir, ve ol otuz iki girihi mukaddemâ dirhemi dört üzerine kesilen akçenin her bir akçesi otuz iki mankıra (mangır) bozulmağla girihlerini dahi ol otuz iki mangıra göre vaz' etmişler imiş. **Lâkin şimdi akçe gayrı vech üzre olmağla ilm-i hesâb ve zirâ' hesâbı dahi bilkülliye bozulup metrûk ve battâl kaldı**. **Niçe bin yıldan beri dokuz yüz doksan dört ve beş senesine gelince ol zirâ' hesâbı mu'teber idi. Lakin ol târihden işbu bin yirmi üç senesi ibtidâsına gelince kâmil yirmi yedi yıl olur metrüktur.** Ve şimdi halk içinde müsta'mel olan âmme zirâ'ı ol bütün zirâ' değildir, kâmil (tam) olan zirâ'ın nısfıdır (yarısıdır) ki on altı girihdir. Ve bütün zirâ' hâlâ halk mâbeynlerinde *bez arşını* dedikleri zirâ'dır, ol kâmil otuziki girihdir (düğüm). Ve bu ***bennâ zirâ'ı*** **mesâil-i şer'iyye üzerine vaz' olunmuştur**. **Zirâ, şol mesâil-i şer'iyye ki anda mesâha lâzım gelir, ilm-i ferâyizdir. *Mesâha* demek zirâ ile yer ölçmek veyâhut mücerred mikdârını bilmek demektir ve ilm-i ferâyizin mes'elesi ekseriyâ ya altıdandır veyâhut onikidendir veyâhut yirmi dörttendir.** Eğer asıl mes'ele altıdan olursa bennâ zirâ'ının rubu'dur (çeyreğidir) ki ol altı parmaktır. Eğer asıl mes'ele on ikiden ise bennâ zirâ'ının nısfıdır (yarısıdır) ki ol on iki parmaktır. Ve eğer asıl mes'ele yirmi dörtden ise bennâ zirâ'ı ile kâmil (tam) bir zirâ'dır ki ol yirmi dört parmaktır. **İmdi bu bennâ zirâ'ı ilm-i ferâyiz mûcibince ba'zı emlâk ve yerler ve ba'zı akar ve arsalar mâbeynlerinde kısmet etmekden ötürü vaz' olunmuştur. Ol ecilden bu bennâ zirâ'ı âmmenin zirâ'ına uymayıp gayrı türlü vâki olmuştur.**

[...] Cümle bu hesâb bennâ zirâ'ı üzerine vâki olmuşdur; ve **bu bennâ zirâ'ından sahîh zirâ' yoktur, zîrâ, bunda *bürcüme*** (parmak boğumu) **i'tibâr olunmuştur.** Meselâ uzun ve kısa boylu âdemin aralarında bilekde ve karışda ve ayakda ve adımda ve kulaçda fark-ı fâhiş vardır. Ammâ bürcüme ki baş parmağın ucu boğumudur, anda fark yoktur. Nice âdemin bürcümesini getirip tatbîk eylesen berâber çıkar. **Ve âmme zirâ'ı dahi şimdi ziyâde bozulmuştur, kimi kısacık, kimisi uzunca etmiştir. Amma sâhih budur ki bennâ zirâ'ı boğumu ile kırk boğum kâmil bir zirâ'dır.**" [6]

Ca`fer Efendi'nin aktardığı ölçü denklikleri bir araya getirildiğinde şöyle bir durum çıkar: 1 amme zira'ı 100 parmak ya da 32 girih. 1 girih için 3 parmak denkliği verildiğinden 32 girih 96 parmak eder. 96 parmak bir şekilde 100 parmak denkliğine yuvarlanır; bu da 1 amme zira'ı olarak belirtilir. Ancak söz konusu amme zira'ı onyedinci yüzyıla gelindiğinde bir takım sebeplerden yarı yarıya küçülmüştür. Bunun yerine halk arasında "bez arşını" olarak geçen ve 32 girih olan tam arşının referans alındığı söylenir. Tam olduğu belirtilen arşın ölçüsü şeriata uygun olarak vazedilen "benna zirâ'ı"dır. Ancak söz konusu ölçü referansı için ifade edilen 24 parmak ya da 40 boğum denkliği meselenin matematiksel niceliklerden çok karmaşık söylemsel niteliğini ortaya kıyar.

Yukarıdaki alıntıdan *benna arşunı* ya da mimar arşınının merkezi idare tarafından belirlendiği anlaşılıyor. Mimarlık faaliyetlerinin büyük oranda bürokratik olarak merkezileştiği Osmanlı sistemi içinde hem anıtsal devlet yapılarının hem de diğer resmi ve vakıf yapılarının inşası ya da tamiratı bağlamında icra edilecek davranış örüntülerinin gündelik hayatın sıradanlıklarından görece uzaklaşan ve belirli bir temsiliyet dili kurabilmeye imkan veren ayrıcalıklara göre sınırlandırılmış bir dizi özgüllükler içinden düşünüldüğü ifade edilebilir. Bu çerçevede, inşaat faaliyetini belirleyecek ölçü biriminin çarşıda kullanılan birimlerden ayrışması anlamlı hale gelmektedir. Bir başka olasılık, İslamın erken dönemlerinden itibaren Arap yazarlar tarafından belirli bir toplumdaki en uzun ölçüyü ayırt etmek üzere "*Haşimi*" ya da "*maliki*" önekleriyle adlandırılan ve genellikle yapı etkinliklerinde dolaşımda olan ölçü ifadelerinin Osmanlı yerelliğine aktarılmasıdır [7]. Diğer yandan metinde, söz konusu arşının miras hukuku ile ilişkilendirilerek kira getiren mülkler arasıdaki paylaşımına yönelik ekonomik değer belirleme aracı olarak da kullanıldığı ifade edilmektedir. Belirli dönemlerde mali dalgalanmalara göre akçenin değerinin uyarlandığı bilinmektedir. Söz konusu uyarlamaların arşın niceliğini de etkileme olasılığı düşünüldüğünde, Ca'fer Efendi'nin "*benna arşunı*"nın sahihliği konusundaki vurgusu şüpheli hale gelmektedir. Nitekim, Behçet Ünsal, herhangi bir kaynak göstermeksizin mimar arşınının 1585 (H.994), 1623 (H.1033), III. Selim zamanında ve 1841 yılında ayarlandığını belirtir [49]. Cafer Efendi risalesinde de referans verilen 1585 (H.994) tarihi, mali bunalımların sonucunda Osmanlı para tarihinde büyük iz bırakan ve resmi para birimi akçenin yaklaşık 50 yıl içinde ortadan kalkmasına yol açacak devalüasyonun tarihidir [50]. Neslihan Sönmez de arşının 1585 yılına kadar "boğum" adı verilen 60 eşit parçaya bölünerek kullanıldığını, ancak farklı sistemlerdeki ölçülerin birbirine dönüştürülmesinde sorunlar çıkması nedeniyle bu tarihte yapılan bir düzenlemeyle 24 birime ayrıldığını ve elde edilen uzunluğa *parmak* adı verildiğini belirtir [47]. Ca'fer Efendi'nin verdiği karşılıklar farklı olsa da 1585 tarihinde köklü bir yeniden tanımlamanın yapıldığı kesin görünmektedir. Yeniden tanımlamanın nasıl ve eğer varsa yönetim teşkilatı içinde hangi kademe tarafından yapıldığı ise bir başka araştırma konusudur.

Alpay Özdural'ın onaltıncı yüzyılda Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduğu dönemde kullanılan arşın ölçüsünün metrik denkliği ile ilgili yaptığı araştırmada üç farklı arşın

niceliğine işaret edilir [7]: 1520'li yıllarda 72.1 cm, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde 73.4 cm, onsekizinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde 76.4 cm. Bu metnin sınırları dışında kalsa da dikkat çekici bir konu olarak, söz konusu arşın değeri farklılaşmalarının, Mimar Sinan'ın, baş mimar olmasının resmi sembolü olarak elinde bulundurduğu arşının da hizmet ettiği üç sultanın dönemlerinde farklı niceliklere işaret edebileceği belirtilmelidir [7]. Ondokuzuncu yüzyılda III. Selim döneminde belirlenen ölçü ise 75.8 cm.ye denk gelmektedir. Arşının bu ölçü değeri, 1934 yılında Erken Cumhuriyet dönemi kanunlarıyla metrik sistem leyhine feshedilene kadar geçerli olacaktır.

Arşın niceliğinin spekülatif karakteri Usûl-i Mi'marî-i Osmânî'de de görülmektedir. *Fenn-i Mi'mârî-i Osmânî, Dördüncü Fasıl, Bursa'da Vâkı' Yeşil Câmi'-i Şerif'in Ta'rifnâmesidir* başlıklı bölümde şöyle yazar:

> "Osmânlı mi'mârları inşâ etdikleri binânın het'et-i mecmû'asında ve aksâm-ı inşâiyesi arasında tenâsüb olmak üzere a'sâr-ı kadîme mi'mârları misillü bir vâhid-i mi'mâri ittihaz etmişlerdir. Zikr olunan vâhid-i mi'mâri-i Osmânî işbu kitâbın müellifininden bulunan Montani Efendi'nin taharriyât-ı müdekkikâne ve âliyesi neticesi olarak keşf olunmuşdur.
>
> Yeşil Câmi'-i Şerîf inşâsında Mimâr İlyas rahmetu'llâhi aleyhin ittihaz etdiği **vâhid-i mi'mârî 5214 zirâ-i a'şârî ya'nî arşın hesâbıyla on yedi parmak olup on sekiz kısma münkasimdir**." [51]

Metinde bahsi geçen mimar arşını ya da "*benna arşunu*" için 5214 zirâ-i a'şârî yani 0,5214 metre karşılığı verilmektedir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında yazılmış olan bu metinde "*Montani Efendi'nin taharriyât-ı müdekkikâne ve âliyesi neticesi olarak"* (titizlikle yaptığı bildirilen araştırma ve incelemelerle) belirlendiği aktarılan bu ölçü belirli açılardan tartışmalı görünür. Yukarıda değinilen farklı tarihsel dilimlerdeki mimar arşını ölçüleriyle Montani Efendi'nin bildirdiği ölçü arasında oldukça büyük bir fark vardır. Bu farkın basit bir hesap hatasıyla açıklanamayacağı açıktır. Olası bir açıklama, ondördüncü yüzyılda " "*benna arşunu*" ve "*amme arşunu*" gibi ayrımların bir temsiliyet olarak henüz icat edilmemiş olmasıdır.

Resmi inşaat faaliyetlerinin ayrıcalıklar sistemi içinden belirlenişini gösteren bir başka örnek, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında, III. Mustafa zamanında Osmanlı askeri yenileşme girişimlerinde etkin konumlarda olan, Macar asıllı Fransız topçu subayı Baron de Tott'un, 1773 yılında Boğaz'ın Karadeniz ucundaki fener yakınlarında yapılacak iki hisar inşaatıyla ilgili aktardıklarında görülür. Yapısal faaliyetin başlangıcını

işaretleyen "eşref saati"[1] beklenirken ölçü aletlerine atfedilen anlam çerçevesi dikkat çekicidir:

> "Vezirin, ilk taşı yerleştirmek için en uğurlu günü ve saati öğrenmek üzere müneccimlere danıştığı sırada kendimi mevcut duruma uyarlanacak planları çizmekle meşgul ettim. Nihayet, zaman belirlendiğinde tören için hazırlanıyorken, sultanın (III. Mustafa) yanından geldiği söylenen bir Türk birkaç çuhadarla birlikte geldi. Bu şahsiyetin dikkat çekici duruşu ve sessiz ciddiyeti, ziyaretinin sebebi konusunda herhangi birininin merakını kısa sürede giderecek cinsten değildi. Kahvesini yudumlarkenki yavaşlığı, biteviye başlattığı konuşmalar, sabırsızlığımı katlıyordu. Nihayet, göğsünden küçük, kırmızı saten bir kese çıkarıp sultanın adına bana verdi ve kesedeki muhtevanın sağladığı paye ve ona bağlı imtiyazlar için tebriklerini iletti. Bu esnada ben de keseyi açtım ve altın işlemeli mendillere sarılı bohçanın içinden, açıldığı zaman bina yapımında kullanılan Türk arşını standardını gösteren ve birbirine gümüş menteşelerle tutturulmuş dört parça abanozu çıkardım. "Bundan böyle" diye devam etti Türk, "Konstantinopol'deki tüm işçiler senin tasarrufundadır ve sana emanet edilen **sultan arşını**, ceza verebilmeyi de içerecek şekilde **yetkilerini genişletmiştir**."[...] Standart arşını diğer aletlerimin arasına koydum ve yeni kaleler için kararlaştırılmış alana doğru yola çıktım. Alanda her birinde bir çift arşın bulunan kırk ustabaşı vardı. Üzerimde taşıdığım **yetki nişanını** hatırladım. Münceccimlerin belirlediği astrolojik saatten önce (*eşref saat*) hassasiyet için zaruri olan ölçü birliğini tesis etmek üzere ustabaşıların ölçülerini kontrol etmeye karar verdim. Beyfendiler teklifsizce etrafımda toplandılar ve mimar olduğunu düşünen ve öyle olduğunu söyleyen liderleri, tavsiye konusunda uysal olduğumu varsayarak bütün ölçüleri kendisinin kontrol etmesini önerdi. "Önce senin ölçünden başlayalım" dedim ve kendi ölçümü kırmızı kesesinden çıkardım. Bu görüntü karşısında adamların hepsi benden on adım geriye çekildi. Ben de ilk şaşkınlık anından faydalanarak çarpıcı ama kırıcı olmayan bir ciddiyetle **otoritemi tesis ederek** benim ölçümle uyumlu olmayan tüm ölçülerin parçalanmasını emrettim. Hiçbirinin, liderlerininki bile, bu yaptırımdan kurtulamadı. Hemen yerinde yenilerinin yapılmasını emrettim. Vezirler geldiklerinde ustabaşıları bu işle meşgul buldular."[2] [53]

---

[1] "Eşref saat", herhangi bir işin uygulanmasında en "kutlu" sonuca ulaştıracağı düşünülen, uygulama zamanı ve takviminin astronomik ve astrolojik bilgiler aracılığıyla belirlendiği saat anlamına gelmektedir. Konuyu, mimarlık bağlamında değerlendiren bir çalışma için bkz: Uçman Altınışık, I., (2012). Osmanlı'da Zaman-mekan Kavrayışının Değişimi ve Mimarlık, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul. [52]

[2] "[...] I employed myself in drawing plans adapted to the respective situations, whilst the Visir was consulting the Astrologers, to find out the day and the hour of the most auspicious for laying the first stone. The time was at length fixed, and I was on the point of setting out for the ceremony, when a Turk followed by several Tchoadars, arrives and is announced as coming from the Grand Signor. The consequential carriage of this personage, and his silent gravity, were not calculated to satisfy one very

Bu alıntının da gösterdiği gibi, ölçü aleti sadece belirli bir üretime yönelik pratik karşılıklara denk gelmemekte, bunun dışında yetki sembolü ve hiyerarşik konumlandırma rolüne işaret etmektedir. Ölçmek, herşeyden önce, bir iktidardır: doğruyu tarif etmek; doğruyu belirleme gücünü temsil etmek. "Ölçülü olmak" ifadesi üzerinden düşünülecek olursa, (iktidar tarafından) belirlenmiş ölçülerin içinde kalmak, ölçülü davranmak ya da "doğru"nun itibar edilen normlarına ve biçimlerine işaret etmektedir. Ölçüyü elinde bulundurmak düzenlemenin, disipline etmenin, doğruyu vazetmenin imkanlarını ve sınırlarını tanımlamaktadır. Hiyerarşik saçaklanma içinde konumu, normu ve biçimi şaşan herhangi bir bileşen bu sayede yeniden konumlandırılır, normlandırılır ve biçimlendirilir. Baron de Tott alıntısında olduğu gibi, ustabaşı olarak ölçüyü tayin etmenin sınırları, iktidar tarafından belirli kişilere emanet edilen ölçünün (alet) ortamdaki görünürlüğüne bağlıdır. Ölçü aleti, çeşitli malzemelerden imal edilebilen, nicelikleri birimlendirmeye veya birimlendirmelere göre malzemeleri koşullandırmaya yarayan basit bir nesne değildir. Doğruyu vaz etmenin ehliyetini gösteren bir vekalet, bir temsiliyettir. Bu anlamda nesneler de hiyerarşik konumlara sahiptir. Doğru ölçüyü bildiren elçi konumunu tesis ve tescil etmek üzere, sultan iradesiyle temsiliyet "üflenen" bir nesne, şüphesiz, basit ve hızlı bir şekilde herhangi bir yerde imal edilebilen nesnelerden daha üstün olmakta, bu

---

soon respecting the object of his mission. His slowness in swallowing his cup of coffee, the constant prelude to all Turkish conversations, still further added to my impatience. At length he draws out from his bosom a small bag of red sattin, which he presents me with, on the part of his master, complimenting me at the same time on the mark of distinction it contained, and the prerogatives attached to it. In the mean time, I open the bag, from which I draw out a parcel of handkerchiefs embroidered with gold, in which were four pieces of ebony, which joined to one another by silver hinges, gave, when opened out, the standard of the Turkish Pic, used in building. "You may now," continued the Turk, "dispose of all the Workmen in Constantinople, and the Grand Signor's Pic, which is intrusted to you, **extends your authority** over them, even to the infliction of punishments"...Putting the standard amongst my other instruments, I set out for the ground fixed on for the new castles, where I found about forty overseers of workmen already assembled; each of them was furnished with a double Pic. This **badge of authority** reminded me of that which I bore. I determined to employ the time previous to the astrological hour of the Ministers in verifying the measures of the overseers, in order to establish that uniformity which was indispensibly requisite to accuracy. All these gentlemen got very familiarly round me, and their leader, who called himself an architect, and thought he was one, presuming already on my tractability in following advice, proposed to me to verify all the measures by his own. "I must first begin with yours," said I, taking my standard out of the crimson bag. At the sight of this, the whole body of those fellows started back ten paces from me, and I availed myself of the first surprise to **establish my authority**, by a striking, but not cruel act of severity, ordering **all the measures, not comformable to my standard, to be broken to pieces**; - not one of them, not even that of their Chief escaped this sentence. I ordered new ones to be made on the spot, and the Ministers on their arrival, found them taken up with this business." [53]

“nitelikler” imal edildiği malzemeler aracılığıyla da – Baron de Tott örneğindeki abanoz ağacı gibi - söz konusu temsiliyetin kurulumuna katılmaktadır. Bir başka ifadeyle, temsiliyet üretimi nicelik üretimini öncelemektedir. Değişmeyeni arzu etmenin beklentisi olarak nicelik, maddi dünyanın biçimlendirilmesinde uzlaşılara açık şekilde toplumsallaşan bir araç veya gösterge olmaktan önce, iktidarın temsiliyet sistemi içinde biçimlendirilir ve toplumsal hayatın içine zerk edilir. Arşın aletini elinde bulunduranlar için bir iddia ve meşruiyet temsiliyeti oluşunun yönetim tarafından dolandırıcılık olarak görüldüğü örnekler de mevcuttur. Örneğin, H. 17 Safer 980/29 Haziran 1572 tarihli bir belgede ellerine arşın alarak bina inşa etme girişimlerinde bulunan “cahil mimarların” engellenmesi talep edilmektedir:

> “Hassa Mi’mârlarım Başı Sinan’a hüküm ki, Rum Eli’nden ve sair yerlerden gelip **neccâriye ve bina ilminden haberleri olmayıp müşârunileyhin ma’rifeti olmadan ellerine arşun alıp mi’mârlık edip nâ-ehil olmağla** binâ eyledikleri evlerin ekseriyâ ocakları tutuşup ihrâk olduğun bildirdiğin ecilden buyurdum ki, vusûl buldukda bu bâbda mukayyed olup onun gibi binâ ve dülgerlik-ilminden haberi olmayıp ellerine arşun alup vech-i meşrûh üzere mi’mârlık eyleyenleri men’ edip senin ma’rifetin olmadan ol vechile nâ-ehil kimesnelere mi’mârlık etdirmeyesin.” [54]

Arşının ölçü olarak iktidar katlarında belirlenen değişkenliğinin yanında belirli malzemelerle imal edilen bir alet olarak zaman içinde yıpranmaya açık oluşu ile kalibre edildiği değerden sapması da olağandır. Devlet yapılarının inşaatlarında çalışan grupların ölçü aletlerinin mimarbaşının ölçü aletiyle kalibre edildiği açıksa da, inşaat sürelerinin uzunluğunda bu tür kalibrasyonların hangi sıklıklarla yapıldığını bilmek mümkün görünmemektedir. Bu haliyle, yapı etkinliğinin yerinde uyarlamaları neredeyse zorunlu kılacak ölçü marjları içinde yürütüldüğü söylenebilir. Yapma bilgisinin etkinlikte bulunan özneden ayrışmadığı, bir başka deyişle, belirli bir bilme piramidi içindeki “çok bilen özneler” [55] tarafından belirlenen ve presizyon talebinden çok kaba niceliklerle çevrelenen inşaat sahasının ölçü marjları ya da “insaf ölçüleri” içinde koordine edildiği ifade edilebilir.

Öznelerin görece esnek bir alan içinde hareket etmelerine imkan veren arşının spekülatif karakteri, özellikle ondokuzuncu yüzyılda, “geleneksel maliyet” olarak düşünülebilecek keşif bedelleri ile “gerçek maliyet” olarak düşünülebilecek inşaat bedelleri arasındaki uzlaşmaz durumları [56] kısmen açıklayabilir. “Geleneksel maliyet”

olarak belirtilen konu, bir yapı etkinliği bittikten sonra ortaya çıkan yekünün dökümüdür. Ekonomik etkinliğe ait bir rasyonalite tariflemekten çok, yapı etkinliği için gerekli mazemelere dair alım bilgisinin bürokratik kayıt mekanizması içinde bir tür temsilidir. Girdiden çok, sarf olunan miktar bilgisini içerir. Girdi miktarlarıyla sarf miktarları arasında bir ilişki gözetildiğini söylemek mümkün görünmez. Bu türden bir hesap tutma pratiği, onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş görünür. Örneğin, yapımı 1760-1763 yılları arasında inşa edilen Üsküdar Ayazma Camii'nin inşaat defteri, cami yapımı için alınan malzemelerin sarfinden sonra artan inşaat iskelesi keresteleriyle çeşitli vakıf yapıları ve bir imam evi yaptırılmış, bunlardan artanlar da Galata'da kurşunlu mahzen pişgahına nakledilmiştir [57].

Onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren resmi ya da sivil yapı etkinliğinin yoğun biçimde kadim olarak mecbur bırakıldığı özgül statülerinden sıyrılma yönünde bir ivme üreten gayrimüslim toplumsal katmanlarda bireysel ya da ortaklıklarla ön plana çıkmış girişimci aktörlerce tanımlanan müteahhitlik hizmetlerinin çerçevelediği icra ve taleplere bağlı dönüşümler onaltıncı yüzyılda belirgin olan yapı üretim alanının bütünlüğü özellikle Tanzimat sonrasında giderek artan bir ivmeyle çözülmüş görünür. Bu çerçevede görece özelleşen inşa etkinlikleri, malzemelerin inşaat alanında yığılarak serbestçe kullanımına bağlı yürütülemez hale gelmiş olmalıdır. Yüzyıllardır devlet güdümündeki kadim düzene göre konumlandırılan ve koşullandırılan ve kazancı az, paylaşımı çok olan inşaat etkinliklerinin, yasal müdahale olmaksızın devlet kontrolünden uzaklaşabilen, görece paylaşımsız ve kâr dinamikleriyle kendiliğinden oluşagelen serbest piyasanın ortaya çıkardığı, iç ve dış pazarı kısmen bütünleşmeye zorlayan kapitalist sistemle karşılaşmaların tetiklediği değişimlerin, ekonomik rasyonalite talebi olarak adlandırılabilecek yeni bir uzlaşıya yönelik bir kriz ortaya çıkarmış olduğu söylenebilir. Ondokuzun yüzyılın ikinci yarısında "metrik sistem"e geçiş arzusu, bu krizi gidermek üzere başvurulacak bir model olacaksa da krizi gidermek bir yana, krizi daha da büyütür. Metrik sistem, gündelik hayatın yapıları içinde ancak erken yirminci yüzyılda sistemleşmeye başlayacak ve toplumsal yaygınlığını erken cumhuriyet döneminde edinebilecektir.

2.4 Çokluğun Yeni Çerçevesi: Metrik Sistem

Ondokuzuncu yüzyıl, yerellikler ve yerelliklerin etkileşimi içinden üretilegelen pratiklerin tarihsel çokluğunun, aynı çokluk içinden evrilen bazı pratikler aracılığıyla bir dizi gerekçe ve güç etkisiyle bütünselleştirici ve tekleştirici çerçeveler içine yerleştirilerek farklı ölçeklerde yeniden düzenleme arayışlarının yoğunlaştığı, yeni kültürel inşaların gerçekleştiği bir tarihsel süreç olarak düşünülecek olursa, bunun süregelen bazı katılaşmaların ya da geleneklerin çözülmesi pahasına olduğu belirtilmelidir. Diğer yandan süregelen akışkanlıklar genelleştirilmek üzere görece indirgenerek katılaştırılır. Bunun sonucunda karmaşık ilişki ağlarının içinde konumlanan farklı kültürel inşaların ortaya çıkardığı, paradoksal gibi görünen, ancak farklı yönlerden neredeyse pratik bir zorunluluk olan konu ise birleştirirken çoklaştırmaktır. Örneğin, yeni siyasi çerçeveler olarak ulus devlet-inşaları, belirli açılardan etki alanı olarak tanımladıkları sınırlar içinde yer alan tarihsel çoklukları birleştirmeye ve tekleştirmeye çalışan psiko-kültürel yapılandırmalarken, ekonomik anlamda pazar ilişkilerini iç pazar olarak yeniden-yerelleştirmek ve dış pazarlar olarak yerel-ötesi üzerinden yaygınlaştırmak durumdadır. Söz konusu yeniden tanımlama çabalarını mümkün kılacak yeni değer sistemleri geliştirmek, bu ilişkileri denetlemek ve yaygın hale getirmeye çalışmak anlamına da gelmektedir. Aydınlanma sonrası yoğunlaşan rasyonalleştirici pratiklerin ortaya çıkardığı, görece kişisellikten uzaklaştırıcı etkinliklerle belirginleşen bilimsel kesinlik arzusunun çevrelediği, dünyayı sayılar ve istatistikler aracılığıyla anlamlandırmaya imkan veren olanaklardan biri olarak ‘metrik sistem’, bu türden denetleme ve yaygınlaştırma araçlarından biri olarak düşünülebilir.

Bu anlamda metrik sistemi, tarihsel olarak radikal biçimde farklılaşmış bir dünya formasyonunda, Turnbull’un ifadesiyle, “dağınık pratiklere” işlerlik kazandırabilecek tekleştirici nicelik çerçevesi olarak okumak mümkündür. Niceliğin tekleştirici denetimin altına alınması, ondokuzuncu yüzyılda imalat tekniklerindeki üretim ritmini arttıran iyileşme ve gelişmelere bağlı olarak makine aksamlarının ve imalat süreçlerinin basitlik, işlevsellik ve verimlilik gibi terimlerle çevrelenmeye başlamasıyla yakın ilişkili görünmektedir. Verimli olarak ifade edilen yapılması düşünülen işin en iyi biçimde yapılmasıdır. Buna bağlı olarak tanımlanan işin performansına yönelik tüketilen minimum zaman ve maksimum ekonomik kazanımdır. Bu çerçeve içinde belirlenmiş

standart üretim ve standart ürünlerle biçimlenen ve kırılgan olduğu kadar görece etkin, değiş-tokuşa dayalı kapitalist pazar ilişkilerinden ekonomik yarar sağlamak kıymete biner. Kıymet ya da rant, akla gelebilecek en küçük nesnenin daha büyük mekanizmalara, hem makineler anlamında maddi, hem de ticaret ağları anlamında görece soyut ölçeklerde işlerlikler kazandırması için belirli özelliklerde, belirli sürelerde, verimli olan çeşitlilikte ve büyük miktarlarda üretilmesine bağlı beklentilerle tariflenir. Söz konusu olan, malın değiş-tokuş değeri üzerinden paraya çevrilebilir meta olarak tanımlandığı yeni bir rejimdir. Kıymeti yerel sınırları aşacak şekilde spekülatif büyüklüklere ulaştıran yeni rejim çerçevesi, hesapların, kayıtların, transferlerin hızlı ve en az hata ile gerçekleştirilmesi yönünde dünya ölçeğinde etkinliği ve geçerliliği olacabilecek bir nicelik arayışı anlamında ölçü belirli bir ilginin konusu haline getirir. Ölçü isimlendirmelerinin çoğulluğu, aynı isimlendirmelerin farklı nicelik değerlerine işaret etmesi, oluşagelen uluslararası ortamda farklı devletlerin farklı uzunluk ve ölçülerle iş yapması ve kıymet üretmesinin zorluğu ya da verimsizliği gibi gerekçelerle ölçülerin tektipleştirilmesinin gereği yaygın olarak söylemsel dolaşıma girer. Söylemin desteği bir yönüyle farklı bilim insanlarının konuyla ilgili argümanları ve üretimleriyle bilimsellik iddiasıyla örülü olduğu gibi aynı zamanda siyasaldır. Her ne kadar onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar ölçüler konusunda sistematik bir yapının yokluğu belirli bir işlerlik göstermiş ve tatminkar sonuçlar sergilemiş olsa da, özellikle yeni aşkınlaştırıcı bir merkez üretimi sayılabilecek ulus devlet inşalarına bağlı olarak ortaya çıkan merkezileştirici siyasi bürokrasilerin ve bunlara eklemlenen farklı alanlarda bilimsel etkinliklerde bulunan grupların değişmezlik üzerine dayandırılan, tüm devletlerin ortak sahibi olduğu, ticari hesaplamalarda birörneklik kurarak dünya ölçeğinde geçerliliği olan bir ölçü normu geliştirilmesine belirgin bir önem atfetmeye başladıkları söylenebilir [24].

Verimlilik meselesi, aynı zamanda toplumsal bir bütün hayal etmenin de konusudur. Toplum ya da ulus olarak çerçevelenmek istenen çokluğun çatışan farklılıklarının belirli düzen çizgilerine yerleştirildiği, çokluk içindeki her aktörün kendi kapasitesinin mümkün olan en yüksek seviyede icrasının koordine edildiği homojenlik görünümleri biriktirerek uyumlu bir bütünselliğe tahvil etme çabasına yaslanan bu hayali gerçekleştirmek, etkin hiyerarşik çerçeveler kurulmasını gerektirir [58]. Çokluğu verili

bir yerde belirli bir ekonomi, toplum ve güç ilişkisi üretecek şekilde verimli bir sistem olarak çevrelemenin ondokuzuncu yüzyıldaki metaforu beden ya da bünye olarak belirir [58]. Söz konusu biyolojik analojiyle çevrelenen çokluk beden ya da bünyenin farklı işlevlerine karşılık gelen organlar gibi hayal edilir. Biyolojik yaşamın işleyişindeki organların atfedilen rollerine benzer şekilde çokluk işlevselleştirilerek konumlandırılır. Bu sayede farklılıkların görece verimsiz ya da sağlıksız çatışmalar yerine sağlıklı, dolayısıyla verimli bir bütünsellik (aile, okul, fabrika, toplum, kent, ulus, devlet vb.) üretmesi beklenir. Konumlandırmayı belirleyen, hayal edilen düzenleyici ve dağıtıcı organlı bütünselliğin karakteristik düzeni olarak varsayılan işlevsel hiyerarşidir [58]. İşlevsel hiyerarşinin sağlıklı koordinasyonu sayısız norm icadı gerektirir. Norm, bütünsel işleyişin vasati normallerini yaygınlaştırarak konumlandırmaları kararsızlıktan uzak tutmaya yönelik toplumsal-kültürel dağılımın çapaları olarak düşünülebilir. Verimlilik bir yönüyle söz konusu hiyerarşik organlaşmaya uygun işlevlerin sağlıklı dağılımını normlar aracılığıyla koordine etmekle eşdeğerdir. Bu bağlamda metrik sistemin bir norm icadı olarak söz konusu koordinasyonu olanaklı kılmaya yönelik söylemsel pratiklere eklemlenir.

2.5 Metrik Sistemin İcadı

Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında ifade edilmeye başlanan ‘evrensel ölçü’ düşüncesi, bilimsel araştırma ve gelişmeler doğrultusunda toplumsal ve ekonomik yaşantıyı belirleyici bir sistem önerisi olarak ilk kez Fransa’da gündeme gelir [59]. Ancak bu öneriler uzun bir süre siyasal destek görmez. 1670 yılında matematikçi Curate de Mouron dünyanın en büyük meridyeninin 1 dakikalık yay ölçüsüne dayalı ondalık bir sistem önerir. Mouron’dan üç yıl sonra astronomiyle uğraşan Picard, Huygens ve La Condamine verili bir lokasyonda salınan sarkacın 1 saniyelik peryotlardaki uzunluğunu önerir.

Bu önerilerin yaygın olarak tartışılması 1790 yılında Fransız Devrimi’nin hemen ertesinde Fransız Ulusal Meclisi’nde öne çıkan üyelerinden Charles-Maurice de Talleyrand’ın yeni bir ağırlık ve ölçü sistemi belirlenmesi ve bu sistemin bilimsel çalışmalara dayalı, doğal ve değişmez bir standarda göre belirlenmesi önerisiyle gerçekleşir. Talleyrand’ın girişimi Fransız Bilimler Akademisi’nde oluşturulan bir

komisyona sunulur. Komisyon yeni sistem için belirlenecek birim konusunda saniye salınımlı bir sarkacın ekvator kuşağında ya da bir meridyen üzerindeki konumunu tartışır. Ancak her iki seçenek de zaman boyutunun heterojen ve keyfi olduğu gerekçesiyle kabul görmez. Bunun yerine dünya üzerinde doğal olarak mevcut olan bir nesnenin uzunluğunu belirleme yönünde bir eğilim ortaya çıkar [24], [60]. Daha sonraki tartışmalar hesaplanacak birimin başka bir niceliğe dayandırılması yerine dünyanın kendi ölçülerinden türetilmesinde yoğunlaşır. Bu sayede yeni sistemin keyfiliğe dayalı rastlantısallıkları dışarıda bırakarak tüm ulusların üzerinde anlaşabileceği kesin ve maddi standart bir uzunluk ölçüsünün güvence altına alınabileceği düşünülür.

Öneriler arasında öne çıkan ekvatorun çevresi ya da en büyük meridyenin çeyreği olur. Sonuç karar olarak meridyen ölçümünün daha isabetli yapılabileceği kabul edilir. Komisyonun matematikçi üyeleri Borda, Lagrange, Laplace, Cordoret ve Monge meridyenin kesim ölçüm planlarını detaylandırarak, kuzey kutbundan ekvatora kadar olan çeyrek meridyenin on milyonda biri olan uzunluğun “metre” olarak isimlendirilmesini önerirler. Meclise iletilen 19 Mart 1791 tarihli raporun ardından 26 Mart 1791’de resmi karar çıkarılır [60]. Ölçüm işi Fransız Bilimler Akademisi’nin idaresine verilir. Bir yönüyle pratik, diğer yönüyle sembolik gerekçelerle Paris’ten geçen meridyen ölçümünün akademi üyesi ve topograf Jean-Baptiste Delambre ve Pierre-François Méchain tarafından yapılması kararlaştırılır. Meridyen ölçümünün diğer iki ucu için deniz kotunda bulunan Barselona ve Dunkirk belirlenir. Ölçüm işinin tamamlanması yedi yıl sürer. Sonuçlar 30 Nisan 1799 tarihli bir raporla akademiye sunulur [60]

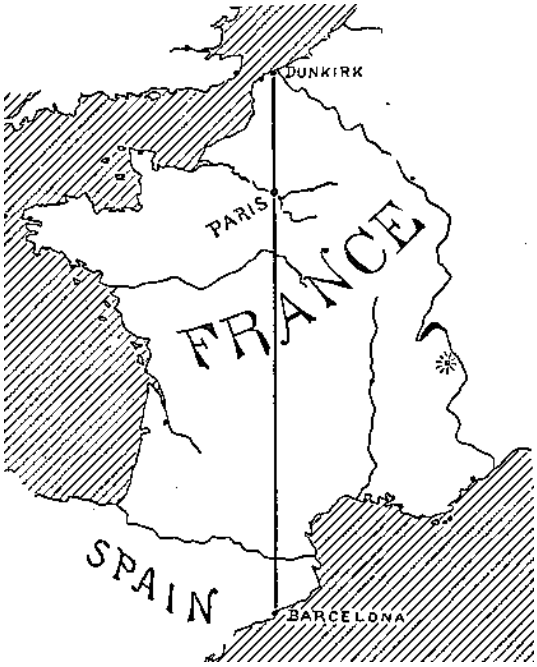

Şekil 2.1 Dunkirk, Paris ve Barselona'dan geçen ölçüm hattı [60]

Bu noktada bilimsel ve uluslararası olarak sunulan metrik sistemin tüm iddiasına rağmen keyfiyet ve rastlantısallıktan kaçamadığını belirtmek gerekiyor. Özellikle icra edilen topografik ölçü etkinliklerinde kullanılan referans ölçünün Fransa'da resmi ölçülerden biri olan *touise* olduğu düşünülürse, "metre" olarak adlandırılan yeni birimin varsayımsal niteliği anlaşılır. Dolayısıyla, dolayımsız bir presizyon mecrası bulmak veya imal etmek mümkün değildir. Presizyon öyle olması arzu edilse de, hiçbir biçimde iki ucu bir araya getirilerek kapatılamayacak bir tahayyül, söylemsel bir imalattır:

> "Kuzey kutbundan ekvatora olan uzaklık gerçekten kesinlikle ölçülmüş müdür? Hayır. Bu mümkün olsaydı bile jeoloji ve astronominin gösterdiği gibi atfedilen ölçüden farkılaşacağı kesindir. Peki neden tatminkarlıktan uzak bu ölçü seçilmiştir? Çünkü evrende hiçbir şey sonsuza kadar sürmez ve dünya tüm değişimlerine rağmen üzerindeki yaşamdan daha uzun ömürlüdür. Diğer yandan belirli bir birim atfedilmiş bir ölçünün kabulü ve devletlerin arşivlerinde saklanmasıyla uygulanacak temel prensiplerin basitliği ve güzelliği ile tüm koşullar sağlanmış olur."[1] [61]

[1] "[...] Is the distance from the pole to the equator exactly measured? No; and it cannot be, and, should it ever be, it would vary as taught by geology and astronomy. Then, why has such an unsatisfactory unit been chosen? Because nothing in the universe is everlasting, and the earth, notwithstanding its great changes, will outlive its inhabitants. Besides, provided a unit be adopted, and kept as a standard in the archive of the nations, all the conditions are satisfied, and the beauty and simplicity of the fundamental principles apply to it." [61]

Bu çerçevede metrik sistemin tekil bir söylemsel merkezin görece cılızlığı yerine ortak bir çabanın ürünü görüntüsü verebilecek daha güçlü bir söylemsel merkez kurgusuyla çevrelenmesi yönünde diplomatik bir manevra okunabilecek şekilde aralarında İspanya, İtalya, Holland, İsviçre, Danimarka, İsveç'ten temsilcilerin bulunduğu uluslararası bir heyet Fransa ile işbirliği yapılması yönünde Paris'e davet edilir[1]. Ancak raporla iletilen ölçümlerin olgunlaştırılarak kesinleştirilmesi Bilimler Akademisi'nin beş matematikçi üyesi tarafından gerçekleştirilir[2]. İnce ayarı yapılan hesaplara göre 22 Haziran 1799'da metre ve kilogram niceliğini belirleyen ve imal edilecek kopyalara referans olacak iki adet platin standart (*Mètre des Archives, Kilogramme des Archives*) saklanmak üzere Ulusal Fransız Arşivi'ne verilir.

Ölçüm çalışmaları ve hesap kesinleştirmeleri 1799 tarihinde bitirilebilmesine rağmen, metrik ölçü ve ağırlıklar sistemi 17 Nisan 1795 yılında ilan edilir. Ölçü sistemindeki radikal değişiklik, geçiş sürecini ritmini ayarlayacak kurumsal düzenlemelerin yokluğunda kısa sürede gündelik hayatı alt üst eder ve yeni sisteme yönelik psikososyal zorluklar ve önyargılarla karakterize olan direncin yoğunlaşmasına yol açar. Siyasi yayılımındaki coğrafya üzerinde bütün ölçüleri değiştirmenin ekonomik maliyeti direnci kuvvetlendiren bir başka boyuttur. Dolayısıyla metrik sistemin halk arasındaki gündelik kullanımının yaygınlığı devletin resmi görevlileri ve bilim insanları arasında olduğundan daha dar bir kapsamda gerçekleşir.

1812 yılında Napolyon, metrik sistemin yol açtığı zorlukları ve halk arasındaki hileli kullanımlardan kaynaklı huzursuzluğu gerekçe göstererek 12 Şubat 1812 yılında metrik sistemin yanında eski ölçülerin de kullanılabileceği yönünde bir kararname yayınlatır. Napolyon metrik sistemin yarattığı toplumsal huzursuzluğu şöyle ifade eder:

> "[Metrik sistem] tıpkı bir Antik Yunan ya da Tatar tiranının yapacağı gibi, havaya kaldırılmış bir asa ile kendi önyargıları veya çıkarları ile dizginlenen kararlarına itaat edilmesi konusunda kararlı, çevresindeki insanların geleneklerini ve alışkanlıklarını hiçe sayarak ve karşısındakiler en küçük

[1] Davet edilenler arasında olan İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri oluşturulan heyete üye göndermemiştir.

[2] Beş üyenin isimleri şunlardır: Jean-Charles de Borda, Joseph-Louis Lagrange, Pierre-Simon Laplace, Gaspard Mongé ve Nicolas de Condorcet [61].

saygıyı göstermeksizin şiddetle dağıttı... İnsanlar önemsiz şeyler için derin ıstırap çektiler[1].” [62]

Söz konusu kararname metrik sistemi ortadan kaldırmayı amaçlamaz. Bir yönüyle eski ölçülerin yeni standartlara göre ayarlanarak, birimlerde kullanılan altkatlar ve üstkatların ticarette yaygın olarak geçerli olan ve insanların ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesini düzenler. Bir anlamda, sert geçişin olumsuzluklarını giderecek ikinci bir geçiş süreci tanımlar. Metrik sistemin geçerliliği sadece okullarda eğitim etkinlikleri ve devletin resmi işlemleriyle sınırlandırılır. Metrik sistemin Fransa’da tek ve hukuki geçerliliği olan ölçü olarak ilanı 1840 yılına kadar uzar. Bu tarihten sonra eski ölçü ve ağırlıkları kullanmak ağır cezalara tabi tutulur.

Görüldüğü gibi metrik sistemin toplumsallaşması tarihsel bir uzlaşıdan çok merkezi yönetim seviyesinde belirlenen resmi basıncın okullar, imalathaneler, fabrikalar, gümrükler ve polis gücü gibi disipline edici pratikleri ve mekanları aracılığıyla gerçekleşir. Bu anlamda metrik sistem ondokuzuncu yüzyılın yeni aşkınlık merkezi olan modern ulus-devlet formunun uzantısında bir olgu olarak değerlendirilebilir.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle uluslararası sergiler ve bilimsel kongreler metrik sistemin yaygınlaştırılması yönünde adeta propaganda mecraları olur. İlk uluslararası uzunluk ve ağırlık ölçüleri konferansı girişimi 1865 yılında gerçekleşir. 1867 Paris Sergisi’nde uluslararası ağırlıklar, ölçüler ve paralar komitesi kurulur. 1867 Berlin Konferansı’nda jeodezi araştırmalarında metrik sistemin uluslarası ölçü birimi olmasını tavsiye ederek uluslararası bir ofisin idaresinde prototip bir metrenin imal edilmesi gerekliliğini ortaya koyulur. Bunun üzerine Fransız hükümeti 16 Kasım 1869’da diplomatik ilişkisi olduğu devletlere 1870 yılında Paris’te uluslararası metrik standartları ve her devlet için imal edilecek standart kopyaları belirlemek üzere düzenlenecek uluslararası kongreye gönderilecek delegeleri belirlemeleri için bir davette bulunur[2]. Davete karşılık veren yirmi altı devletten gelen elli delegenin

[1] “It violently broke up the customs and habits of the people as might have been done by some Greek or Tartar tyrant who, with uplifted rod, wills to be obeyed in all his decrees, regulated by his prejudices or his interests, without any regard for those of the conqueror…It was tormenting the people for trifles.” [62]

[2] Davet gönderilen ve olumlu cevap veren devletler şunlardır: Avusturya-Macaristan, Bavarya, Belçika, Şili, Kolombiya, Ekvador, İspanya, Romanya, Amerika Birleşik Devletleri, Britanya Krallığı, Yunanistan,

oluşturduğu Uluslararası Metre Komisyonu ilk toplantısını 8 Ağustos 1870 yılında gerçekleştirir. Toplantının amacı metrik sistemin mevcut niceliğinde herhangi bir değişiklik yapmadan eldeki en iyi imkanlarla yeni ağırlık ve uzunluk standartlarının imalatını ve bu standartlara göre metrik sistemi kabul eden veya etmeyi planlayan devletlere gerekli standart kopyaların yapımını düzenleyerek, devletlerin kendi ulusal standartlarını imal etmek için Fransa'ya bağımlı olmalarından dolayı üretilen kopya standartlarda ortaya çıkan sapmaları engellemek ve metrik sistemin adeta prestijini kuran keyfiyetten uzaklık, değişmezlik, bilimsellik iddialarını sürdürülebilir kılmaktır.

Uluslararası Metre Komisyonu'nun 1872 yılındaki toplantısının ardından 20 Mayıs 1875'te Paris'te bir araya gelen on yedi devlet elçisi tarafından "Uluslararası Metre Konvansiyonu" başlıklı 14 maddelik ana metinden ve 22 maddelik bir ekten oluşan diplomatik bir anlaşma imzalanır[1] [60]. Anlaşmaya göre yeni metre prototipini imal ederek kontrollerini gerçekleştirmek, uluslararası prototiplerin saklanmasını ve yeni prototiplere göre kıyaslanmalarını sağlamak ve metrik sistemin geliştiştirilmesine yönelik her türlü yatırım masraflarının anlaşmaya imza veren devletler tarafından karşılandığı "Uluslararası Ağırlık ve Uzunluklar Merkezi"[2] (*Bureau International des Poids et Mesures/BIPM*) ve ofisin idaresi için her devletin bir temsilcisinin bulunacağı "Uluslararası Ağırlıklar ve Uzunluklar Komisyonu" (*Comité International des Poids et Mesures*) kurulur[3]. Fransız hükümeti Paris yakınlarındaki Sévres'deki bir onyedinci yüzyıl yapısı olan *Pavilon de Breteuil* söz konusu ofisin kullanımına tahsis eder. Konvansiyonu imzalayan devletlerin katılımcı olarak ödemeleri gereken yıllık bedeller her devletin siyasi sınırları içindeki nüfusa oranlanarak belirlenir. Görülen o ki, emperyal bir vizyonun çerçevelediği metrik sisteme atfedilen siyasal ve kültürel prestij tüm kurumlarıyla Fransız hükümeti tarafından desteklenirken, işin ekonomik boyutları uluslararası ölçekte pay edilir.

İtalya, Nikaragua, Hollanda, Peru, Portekiz, Prusya, Kuzey Almanya Fedarasyonu, Rusya, El Salvador, İsveç, Norveç, İsviçre, Osmanlı Devleti, Venezuela, Württemberg Krallığı [59].

[1] Anlaşmayı imzalayan devletlerin listesi şöyledir: Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Avusturya-Macaristan, Belçika, Brezilya, Arjantin, Danimarka, İspanya, Fransa, İtalya, Peru, Portekiz, Rusya, İsveç, İsviçre, Osmanlı Devleti, Venezuela. [63]

[2] Bundan sonra BIPM.

[3] Anlaşmanın Fransızca orjinal metni için [63], İngilizcesi için [64]

Şekil 2.2 Sevr'deki Uluslararası Ağırlıklar ve Uzunluklar Merkezi (*Bureau International des Poids et Mesures*) [63]

Şekil 2.3 Ondokuzuncu yüzyıl boyunca metrik sistemin coğrafi yaygınlaşması; ilk şekil: ondokuzuncu yüzyıl başı; ortadaki şekil: ondokuzuncu yüzyıl ortaları; üçüncü şekil 1875 Metre Konvansiyonu'na katılan devletler. [65]

2.6 Ölçüleri Ayarlamak

Osmanlı'nın metrik sistemle tanışık hale gelmeleri onsekizinci yüzyılın son çeyreğinden itibaren öncelikli olarak askerlik alanı bilgisini güncelleştirmeye yönelik batılı bilgi ve teknoloji transferleri ile başladığı ifade edilir [8], [9], [10], [11], [66]. Güncelleştirmenin aracı ortamı ise mühendishane olarak tanımlanır [67]. Mühendishaneye çağrılan asker kökenli, ağırlıklı olarak Fransız mühendisler, eğitimde kullanılmak üzere getirtilen kitaplar ve kitaplardan yapılan çeviriler ile askeri pratiklerin dönemin çağdaş bilgisi ile donatılması amaçlanır. Diğer bir deyişle, bir yandan "hendese" ve "mesâha" pratiklerinin "ameli" ortamı, diğer yandan dışsal bilgi biçimlerinin ithal edilme ve aktarılma ortamı oluşuyla mühendishanelerin ağırlıklı bir konumda oldukları ifade edilir. "Mühendishane" ifadesiyle anılan yapılanmanın onsekizinci yüzyılın ilk çeyreğinden sonra "Hendese Odası" konumundan ondokuzuncu yüzyıl başında "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun" konumuna doğru evrilen uzun salınımlı hikâyesi devletin mühendislik eğitimindeki beklentilerinin sınırlarını ortaya koyar.

Humbaracı Ahmet Paşa adıyla anılan Claude-Alexandre Comte de Boneval tarafından 1735 yılında oluşturulan Ulufeli Humbaracı Ocağı'ndaki eğitim mühendislik konusunda özelleşmekten çok Avrupa coğrafyalarındaki silah ve savaş tekniklerini öğrenerek kullanabilecek askeri dar bir grupla sınırlıdır [67]. Humbaracı Ahmed Paşa'nın 1747'de ölümüyle birlikte uzun sayılabilecek bir süre kesintiye uğrayan bir girişimdir. 1772 yılında Baron de Tott'un etkisiyle oluşturulan Topçu Mektebi'ndeki eğitim etkinlikleri de Ulufeli Humbaracı Ocağı'ndaki gibi yeni silah ve tekniklerin öğretilmesine yönelik kurslar niteliğindedir [67]. 1775-1777 yılları arasında Tersane'de kurulan "Hendesehane"nin mühendislik okullarının ilk nüvesini oluşturduğu ifade edilir [67]. Eğitimde ameli olana yönelik beklenti ve talep daha görünürdür. Nitekim, eğitimin yönü dönemin kaptan-ı deryası Küçük Hüseyin Paşa'nın etkisiyle denizcilik, gemi inşası gibi donanmanın güçlendirilmesine yönelik belirlenir [67]. Kabaca yirmi yıl sonra, 1797 yılında yazılan layiha, bu aralıktaki girişimleri ve tayin edilen aktörlerin konumlarını aktaran bölümleriyle söz konusu nüvenin niteliklerine dair farklı değerlendirmeler yapılabilmesi imkanı sağlar:

> "Donanma-yı hümâyûn kalyonlarında hendese ve coğrafya ilmini bilir adamlar bulunmak lâzimeden olduğuna binâen bundan akdem bin yüz

doksan senesinde (H.1777) Tersâne-i Amire'nin Darağacı semtinde bir çeşm derûnuna bir hendese odası inşâ olunup [...] binyüz doksan sekiz ve dokuz târîhlerinde (H.1784-85) Françe tarafından De Lafitte-Clavé ve Monnier namında iki nefer mühendis celb olunup **mersûmlar kale mühendisi olmakla Tersâne'ye münâsebeti yok ise dahi ol târihte Tersâne-i Amire'den gayri mahalde yapılmış Hendesehâne olmadığından Tersâne Mühendishânesi'nde ta'lîm eylemek irâde buyrulup bunlar `ameliyâtı ta'lîm edeceklerine binâen asıl hendese ilmini dahi talîbine ifâde eylemek için ulemâdan Gelenbevî İsmail Efendi-yi merhum ve Kasabbaşızâde İbrahim Efendi ta'yîn ve hâlâ Şıkk-ı Sani Defterdârı Saadetlü Mustafa Reşid Efendi nezâretine me'mûr olmuşlar** [...] zikrolunan Françe mühendisleri bir iki seneden sonra vilâyetlerine gidip [...] bundan akdemce (önce) dest-i himmet-i şahâne (hükümdarın eliyle) ile Hasköy'de kâin (mevcut bulunan) Humbaracı ve Lağımcı Kışlakları kurbünde (yakınlarında) müceddeden (yeni baştan) tarh ve inşâ olunan Mühendishâne-i Amire'ye verilen nizâm üzere muvazzaf hoca ve hulefâ ve şakirdân tertîb ve ta'yîn buyrulup lağım hafrı ve humbara endahtı (atma) fenleri zikrolunan Hendesehâne'de ta'lîm ve ta'allüm olunmakda olduğuna binâen nisbet-i hendesiye kılâ' (kaleler, surlar) binası ve berren (karadan) isti'mâl olunacak ebniye-i sâire ve [...] asıl Tersâne'ye lüzûmlu olan sefîne (gemi) inşâ eylemek ve derya haritasını müteferri'âtını (ayrıntılarını) bilmek misüllü (benzer) hendese ta'lîmine binyüz doksan (H.1777) tarihinde nizâm verildikte [...] ancak **harben ve isti'mâlen cem'-i teshîlât** (kolaylıklar) **cami' düvel-i Avrupa'da kaide-i hendese ile ihtirâ** (icad edilen) **ve tarh olunan safâin misüllü Devlet-i Aliyye-i ebediyü'l-istimrârda gemiler inşâsı vakt-i hâle göre cümleden ehemm olduğuna binâen** [...] işbu kalyon inşâsı fenni takrîr-i müşârun-ileyhte (adı geçen) mübeyyen (açıkça söylenmiş) usûl üzre ta'lîm ve ta'allüme mübâşeret olunmak (başlamak) için tanzîmi husûsuna irâde-i seniyye ta'alluk eder ise Tersâne-i Amire'de mevcûd mühendishâne hem bunlara ve hem kılâ' hendesesi öğrenenlere vâsi olamayacağı bi'l-muayene be-dîdâr ve harita ve coğrafya ve seyr-ü süfüne dâir fenn-i derya ta'allümünde olanlar ile bu dafa sefâin inşâsı san'atını mühendis-i mersûmdan tahsîle ta'yîn olunacaklara ancak kifâyet edeceği zâhir ve aşikâr olduğundan gayri bâlâda iş'âr olundığı (yazıyla bildirildiği) üzre Kılâ' hendesesi Tersâne-i Amire'ye tealluk eder (alâkalı) madde olmamak hasebiyle bu san'âtın nâzır ve mu'allîmi ve müte'allimleri geçen sene Hasköy'de Humbaracı ve Lağımcı kışlaları civarında müceddeden inşâ olunan Mühendishâne-i Amire'nin vusâti ve san'ât-ı mezkûrun ta'lîm ve ta'allüm eyledikleri kıla' hendesesi fenniyle lağım hendesesinin münasebâtı olduğuna binâen mühendishâne-i mezkûra naklettirilmesi [...] harita ve coğrafya ve seyr-i sefaine dair derya fünûnunun tahsîli hademe-i donanma-yı hümâyûna rütbe-i vücubta (lüzumlu) olup **fenn-i mezkuru yalnız ilmen tahsil eden kimesne hin-i hacette (gerektiği zaman) `ameliyâtını icra edemeyeceği** umûr-ı müsellemeden (teorik hususlar) ve ilm-i ve `ameli cihetiyle (yönüyle) mütefennin (fen alimi, teknik bilgi sahibi) üstad millet-i efrençde bulunsa dahi **firengiyü'l-ibâre kitaplardan ta'lîm edecek olup** müte'allimin ise fenni tahsîle iştigâlden evvel ibârât-ı firengiyi (Fransızca

> metinler) tahsîl ile tazyi'-i evkât edeceklerinden (vakit kaybedeceklerinden) başka hem tul müddete ve hem suubâta düçâr olacağı (güçlüklerle karşılaşacağı) vareste-i kayd-ı eşkâl olup bu sûrette fenn-i mezkûrun cihet-i ilmîsini ta'lime kadir bir üstâdın tedârikine muhtaç olup Françelü mühendislerden dahi geçen sene tedârik olunup Donanma-yı Hümâyûn'da kılavuzlukta ve bazı hademe-i donanmaya fenn-i haritanın `amelîsini icrâ ve tefhîm hizmetinde istihdâm olunan Parale nâm Françelünün icrâ-yı `ameliyâtı fenn-i mezkûrda mahâreti bi'l-müşâhede âşikâr olmakla **müte'allimin fenn-i mezkûrun cihet-i ilmîsini sâlifü'z-zikr tedârik olunacak hocadan ve `ameliyâtını mühendis-i mersûmdan istifâde ve icrâ ettirilerek hademe-i donanmanın fenn-i deryada tahsîl-i maharetlerine vesîle olacağı me'mûl olup** [...]" [67]

Layihadan aktarılan bu alıntıların işaret ettiği gibi henüz geleneksel hendese bilgisinden kopma yönünde bir eğilim yoktur; hendese bilgisi ulema tarafından verilmektedir. "Yalnız ilmen öğrenmek", yeterli değildir; gerektiğinde mutlaka icra edilmesini mümkün kılacak becerilerin edinilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla, Fransa'dan gelen "uzmanlar"dan beklenen, eğitim almak üzere tayin edilmiş öğrencilere ameli beceriler kazandırmaktır. Dünyevi işlerlikler üzerine özelleşmiş bir düşünme ve kavrama pratiği olarak ifade edilebilecek mühendislik bilimi kavramı Osmanlı'ya henüz uzak görünmektedir. Uygulamadan bağımsız bir bilgi alanından söz edilemez. Ameli olarak icra edememek "bilen özne" olmaya engel olarak kavranmakta, nasıl düşünüldüğünden çok nasıl yapıldığı önemsenmektedir. Amaç, "bilen özne" konumlarında biri olan "zatı eşyânın ve eşkâlîn mikdarını bilme" alanında Osmanlı aleyhine bir şekilde ortaya çıkmış sapmanın "mütefennin üstad millet-i efrenç" aracılığıyla giderilmesidir. "Harben ve isti'mâlen cem'-i teshîlât cami' düvel-i Avrupa'da kaide-i hendese ile ihtirâ ve tarh olunan safâin" ifadesinde olduğu gibi Avrupa devletlerinde mühendislik kurallarına göre icad edilen, savaş ve kullanım açısından kolaylık sağlayan, metin özelinde, gemilerin, ve daha genel anlamda "eşyaların", burada üretilmesi ve kullanılması Osmanlının sürekliliği bakımından önemlidir. Dolayısıyla, mesele mümkün olan en kısa sürede yeni teknikler ve araçlarla çakışık yeni "bilen özneler" yetiştirilmesidir. Bu çerçeve içinde ortaya çıkan "bilen özne" figürü askeri alanda ihtiyaç duyulan yeni bilgi ile tanışan bir mühendis olan Seyyid Mustafa'nın, Fransızca olarak kaleme aldığı ve 1803'te Üsküdar'daki Selimiye Kışlası matbaasında basılan *Diatribe de l'ingénieur Séid Moustapha sur l'état actuel de l'art militaire, du génie, et des sciences à Constantinople*

(İstanbul'da Askerlik Sanatı, Mühendislik ve Bilimlerin Üzerine bir Tenkit) başlıklı metninde kendini gösterir:

> "Halka açık alanlarda çalışmaya başladık: cehalet içindeki dünya için Konstantinopolis'te halk arasında matematik derslerinin yapılması ve ölçücülerin birlikte çalışması ilk defa duydukları bir şeydi. Yetersizliğin ve cehaletin sesi her köşeden yükselerek bizleri taciz ediyor, neredeyse suçluyor ve haykırıyodu: "Neden bu çizgileri kağıtlara çiziyorlar ki? Bunlardan ne fayda bekliyorlar? Savaş sanatı pergel ve cetvel ile yürütülemez" ve buna benzer bir çok itham üzerimize yağıyordu[1]." [68]

Bu alıntı, en azından icra alanında geleneksel biçimlerden farklılaşan bir dizi etkinliğin varlığına işaret eder. Yapılan işler daha önce kullanımda olmayan araçlar ve tekniklerle yürütülmektedir. Diğer yandan ortaya çıkmaya başlayan "bilen özne" tipi, söz konusu uygulama etkinliğini mühendisliğin güncel biçimi olarak sınırlandırmak ve zihinselleştirmek yerine bilimsel temsiliyet üzerinden anlamlandırmakta, kendi etkinliği dışındakileri cehalet ve yetersizlik olarak değerlendirmektedir.

Belirli biçimlerde uygulamaya yansıyan değişimler ölçü ve ölçme etkinlikleri bağlamında herhangi bir nicelik krizi ortaya çıkarmamış görünür. Uygulamaya yönelik pratik sorunları gidermek üzere referans alınan kitaplardaki ölçüleri yerel ölçü bilgisine çevirmede kullanılacak matematik hesap cetvelleri önce tercüme edilen kitaplarda, daha sonra bağımsız olarak bastırılır. Fransa'dan Mühendishane'ye getirtilen teknik donatı arasında "arşın-ı frengi"nin bulunması, bu tür hesapları gerçekleştirmek için gerekli referansı sağlamaktadır. 1794 yılında hazırlanan ve 1801 yılında basılan Hüseyin Rıfkı Tamanî'nin *Telhis ül-Eşkâl* başlıklı kitabında "*6 usbu-i osmani = 7 usbu-i franç*e" eşitliği verilir[2] [66]. Ancak teorik olarak gerçekleştirilebilen bu hesaplamalar top dökümlerinde arzu edilen presizyona elvermez [67].

Farklı kaynaklardan derlenen tercümeler içinde henüz metre birimi görünür değildir. Referans kitaplar, Fransa'da 1795 yılında kanunlaşan "metrik sistem" öncesi kitaplardır. Birim olarak metrenin Fransa'da basılan kitaplarda ağırlıklı olarak yer almaya başlaması 1800'den sonra yapılan değişik edisyonlarla gerçekleşir. Osmanlı'da basılan derleme tercümelerde metre ilk kez İshak Efendi'nin 1831'de basılan Mecmua-i Ulûm-i Riyâziye

---

[1] Metni, Fransızca'dan İngilizce'ye çeviren Deniz Eyüce'ye teşekkür ederim.

[2] 6 Osmanlı parmağı = 7 Fransız parmağı: 1 parmak = 12 hat = 0.03157 metre [62]

başlıklı kitabında görülür [69]. Ancak söz konusu dört ciltlik kitapta ölçü birimi olarak "metre"yle sadece bir defa karşılaşılır: Fıçı içindeki sıvı hacimlerinin ölçülmesinde kullanılan seviye çubuğu kalibrasyonu için çubuk üzerindeki işaretler arasındaki mesafe "metre" olarak tanımlanırken, ölçülen hacim birimi de "metre" cinsinden ifade edilir [69]. İshak Efendi'nin 1834'te yayınlanan *Usul-i İstihkâmat* başlıklı bir başka tercüme kitabında ise metreye yönelik özelleşen bir ilgiden söz edilebilir. Bu kitapta metrenin "zira-i mimari" cinsinden eşdeğeri verilir [66]. Buna göre bir metre uzunluk, 1 zira + 7 parmak + 7 hat + 11.616 nokta'dır; kısaca, 1 zira+ 7 parmak + 8 hat değerine yuvarlanır [66]. Buradan, ondokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde geleneksel matematiğin yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır. İlgili askeri araç-gereç modelleri ve kullanımları için Fransızca referanslara başvurulurken, imalatlar geleneksel hesaplama terminolojisiyle çevrelenmektedir. Diğer yandan, eşitlemede hat seviyesindeki yuvarlamanın uzunluk arttıkça referans alınan ölçülerden uzaklaşacağı kolaylıkla kestirebilir.

1836 yılında basılan İbrahim Edhem Paşa'nın *Usûli'l hendese* başlıklı tercüme geometri kitabında zira-metre eşitliği bu sefer ondalık olarak "1 metre = 1.3193331 zira / 1 zira = 0.7579586 metre" olarak tanımlanır [66]. Kağıt üzerinde daha çok teorik düzeyde gerçekleştirişen bu eşitlemeler pratik sorunları giderecek imkanlar üretme noktasında yetersiz olmalıdır. Yakın tarihlerde basılan iki kitabın farklı yaklaşımlar sergilemesi geleneksel ve yeni bilgi modellerinin bir aradalığını göstermektedir. Tercüme için referans alınan kitaplarda birim olarak "metre"nin ağırlık kazandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, "metre"nin Fransa'da edinmeye başladığı ayrıcalıklı konum Osmanlı öznelerin dikkatini çekmeye başladığı söylenebilir.

Öte yandan, dayandırıldığı referanslara göre ölçümlerde ortaya çıkan niceliksel çoklukların, en azından, uygulama alanında bir dizi krize yol açmış olabileceği savlanabilir. Ancak krizin iki uzlaştırılamayacak bilgi sistemi arasındaki kapanmaz farklılaşmalardan değil, kullanılmakta olan arşınların birbirlerinden farklı oluşu ve bu farkların giderilememesiyle ilgili olduğu düşünülür. Sorun, eşyadadır; onu çevreleyen ölçülendirme bilgisinde değil.

Nitekim, Mühendishane-i Berri-i Hümâyun mezunlarından hocalık eğitimi almak üzere Londra ve Paris'e gönderilen Mehmed Emin Paşa'nın Paris'te bulunduğu 1841 yılında "zira-i osmani"nin "metre"yi referans alan, dolayısıyla, "bilimsel" olarak belirlenmiş,

pirinçten bir “miyar”ını (ayarlama örneği) imal ettirir [66]. Bu sayede “arşın”ın geleneksel temsiliyet gücünde bir şekilde ortaya çıkan zaafların “bilimsel” bir yenilik olarak “metre” referansıyla giderileceği var sayılır. Tamamıyla olumsal karakterine rağmen, Osmanlı mühendisi tarafından “bilimsel” olduğu için doğruluğu neredeyse kesin ve değişmez olarak kavranan “metre”, “zira-i osmani”nin “doğruluk” temsiliyetini ve meşruiyetini tek ve değişmez ilan etmenin sembolik kaynağı olur. Böylece anlamın nesne ile yeniden çakışık hale getirilebileceği düşünülür. Dünyeviliği apaçık olan referansların Osmanlı çevriminde araçsallaştırılarak, “kadim” otorite yeni simge diliyle diriltilebilecektir. Bir başka ifadeyle, “eski köye yeni adet getirmek” gibi görünen eski ya da kadim olduğu düşünülen köyü tahkim etmektir.

25 ekim 1841 tarihli Paris’ten iletilen bir rapora göre ziranın metre cinsinden değerinin bilimsel tespiti sonucu olarak “1 zira-i osmani = 0.757738 metre” eşitliği bildirilir [66]. 1846 yılında, “Memalik-i Mahsuse’de istismal olunmakda olan ziraların muhtelif olmasından dolayı” ölçülen bu ziranın miyar olarak kabul edildiği ilan edilir [70]. İmparatorluk sınırları içinde kullanılacak yeni ziralar “zira-ı Osmani’nin Reisü’r-rüeası Emin Paşa’nın İngiltere ve Fransa’da mukayese ve tatbik etdirmiş olduğu” [70] Fransa’da imal edilen örneklere göre Mekteb-i Sanayi Fabrikası’nda imal edilir [71]. Resmi çevrim cetvellerinde “1 zira = 0.758 metre” olacak şekilde yuvarlanır [66]. Metrik referansla takviye edildiği düşünülen arşının yeni niceliğine gölge düşürecek önlemler alınmaya çalışıldığı söylenebilir. Örneğin, pahalı kumaşların ölçüsü olan endaze bu yönde bir engel olarak görünür. H. 13 Ramazan 1263 /M. 01.03.1847 tarihli bir belge çuha ve kumaş ölçümünde kullanılagelen endazenin kaldırılarak sadece arşının kullanılması gerekliliğini ifade eder ancak bir sonuç alınamaz [72]. Tüm eşbiçimleme girişimlerine rağmen yeni zira çoklaşmanın pençesinden kurtulamaz. Örneğin, 1867 tarihli bir belgede Altıncı Daire’de kullanılan zira-i mimarinin Fransız metresine uygun olmadığından hangi ölçünün esas alınacağı sorulmaktadır [73].

2.7 Ölçü Krizi: Metrik Sistemin İlanı

1841 yılında arşının niceliği ile ilgili huzursuzluğu giderme yönündeki girişimler arzu edilen sonuçları vermemiş görünür. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren söz konusu huzursuzluk ölçü ve tartıların düzenlenmesi konusunda kararsız eğilimler ortaya

çıkarır. 1851 yılından itibaren düzenlenmeye başlanan uluslararası sanayi fuarlarına Osmanlı katılımı huzursuzluğu arttırmış olmalıdır. Bu süreçte Osmanlıların ilişkide oldukları devletlerin ölçüler konusunda yaptıkları düzenlemelere dair bir ilgi geliştirmeye başladığı göze çarpar. Örneğin, H. 27 Z 1272/29.08.1856 tarihli bir belge Prusya Devleti'nin ölçü ve tartılarla ilgili yaptığı düzenlemelerin bir kopyasının Hariciye Nezareti'ne ulaştırıldığını bildirir [74]. 1865 yılında Paris'te düzenlenen ilk uluslararası uzunluk ve ağırlık ölçüleri konferansıyla ilgili bilgiler Paris Sefareti aracılığıyla izlenir [75]. 1866 yılında ticari işlemlerin kolaylaştırılması amacıyla her ülkede geçerli olan ölçü ve paraların birim ve miktar karşılıklarını tespit etmek üzere bir komisyon kurulur [76]. Bu komisyonun 1867 Paris Sergisi'nde kurulacak olan uluslararası ağırlıklar, ölçüler ve paralar komitesine yönelik bir hazırlık olduğu düşünülebilir. Bu dönemde Fransa'nın metrik sistemi yaygınlaştırma konusundaki girişimleri Osmanlılar yakından izliyor olmalıdır. Nitekim Osmanlıların metrik sisteme yönelik kanun düzeyindeki girişimi Fransız hükümetinin 1870 yılında düzenlenecek uluslararası kongreye yönelik 16 Kasım 1869'da gönderdiği davetten önce gerçekleşir. Kanunun ilanının biraz öncesinde 13.06.1869 tarihli bir belge "*nısfü'n-nehar* (meridyen) *dairesinin ölçümü için erkan-ı harbiyeden iki zabit*" tayin edildiğini belirtir [77]. Bu görevlendirmenin neyi amaçladığı, gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği belirsizdir; daha çok metrik sistemin ilanına yönelik bir liturjik temsil olduğu varsayılabilir.

1869 yılının Eylül ayında *Mesâhât ve Evzân ve Ekyâl-i Cedîdeye Dair Kânunnâme* yayınlanır [78]. Devletin resmi olarak "metrik sistem"e geçişini belirleyen ve onbeş maddeden oluşan bu kanunname ile ölçümlerde kullanılacak birimlerin mesafe ve uzunluk için "metre" veya *zirâ-ı a'şârî*, yüzölçümü için "ar" veya *murabba*, "hektar" veya *cerib*, tartı ve hacim için "gram" ve "litre" ile bunlara göre tanımlanan ondalık birimlere bağlandığı ilan edilir. Metreye denk olacak şekilde platinden bir *zirâ-ı a'şârî* hazinede saklanmak üzere imal edilir. Metrik sistemin resmi dairelerde 1871 yılından itibaren kullanılacağı bildirilir. Kanunnamenin onbirinci maddesi "*cedîd mikyâsların*" 1 Mart 1874'ten itibaren tüm Osmanlı ülkesinde kullanılmasını zorunlu kılarak mevcut ölçü ve ölçü gereçlerini *atîka* olarak tanımlar ve kullanımlarını tamamen yasaklar. Yaklaşık beş senelik bu geçiş süresini düzenlemek üzere iki ölçme sisteminin farklarına işaret ederek birbirine çevrilmesini sağlayan listelerin düzenleneceğini, bastırılacağını

ve yayınlanacağını bildirir. Kanunname ile birlikte yirmibeş adet "tahvil cetveli" yayınlanır [78]. Esnaf dükkanlarına asılmak üzer yeni ölçü aletleriyle ilgili olarak çeşitli dillere çevrilen ve halkın anlayabileceği bir şekilde düzenlenen levhalar bastırılır [79]. Her ne kadar eski ölçü ve gereçleri *atîka* olarak nitelendirilse de, terminolojik tercihlerdeki "eski" isimlendirmeler açısından bir sorun öngörülmez. Örneğin, metre için *zirâ-ı a'şârî*, desimetre için *uşr-i zirâ*, santimetre için *uşeyr-i zirâ* ve milimetre için *mişâr-ı zirâ* ifadeleri kullanılır. "Arşın" kelimesi, bundan böyle çarşı esnafının ölçüsünü işaret edecektir. Resmi ölçü yerine geçen "mimar arşını" ise *zirâ-i mimari* ifadesiyle anılır. *A'şârî* ismi her ne kadar "birin on cüze ve her cüzün yine ona bölünmesi kaidesine mensup" [80] olarak metrik sisteme işaret ediyor görünse de, "zira" isminin varlığı ve tarihsel yükünün yaratabileceği çelişki göz ardı edilir. Kanunname boyunca eski ölçü sistemin hesap mantığı metrik sistemin onluk tabanıyla bir arada ele alınarak karmaşık bir terminoloji üretilir.

Uluslararası Metre Komisyonu'nun 8 Ağustos 1870'teki ilk toplantısının hemen ardından yeni ağırlık ve uzunluk ölçüleri konusunda memur yetiştirilmek üzere Şehremaneti'nde bir dershane açılmasına karar verilir [81]. 1871 Mart'ından itibaren metrik sistem resmi dairelerde kullanılmaya başlanır. Bunun yanı sıra Şurayı Devlet mülazımlarından Galip Bey'in *Yeni Mikyaslara Dair Risale* adlı, farklı dillerdeki nakillerden derlenen tercüme kitabının okullarda okutulması Maarif Vekâlet-i Celilesi tarafından zorunlu tutulur [82], [83]. Kitabın "Tul ve Mesafe Mikyasları" başlıklı bölümde ifade edilen metre ile ilgili bilgiler şöyledir:

> "Metro yani zira-i aşari ve bunun izafı ve aksamı beyanındadır. Metro yani zira-i aşari tesmiye olunan aletın uzunluğu küre-i arz-ı daire-i nısfü'n-neharının rub'unun on milyon cüzünden bir cüzü kadardır. Binaenaleyh metro sath-ı deryadan itibaren kutubdan hatt-ı üstüvaya değin olan bu'd ve mesafede temamen on milyon def'a dahildir. Bu suretde nısfü'n-neharın rub'u on milyon ve bütün da'ire-i nısfü'n-neharın yani küre-i arzın devresi kırk milyon metro olmuş olur.
>
> **Altı yaşında olan çocuğun boyu tahminen bir metro gelür iken, insanın boyu nadiren iki metroya baliğ olabilür**. Metronun tarif ve tayini zeyilde [okunamadı] muharrer bazı izahata muhtac görünmüşdür, şöyle ki üzerinde sakin olduğumuz arz küre şeklinde olub, her [okunamadı] yevmiyesini mihveri üzerinde yiğirmi dört saat zarfında icra ider. İşte ol mihverin şimal tarafındaki noktasına kutb-ı şimali ve cenub tarafındaki noktasına kutb-cenubi tesmiye olunur. İşbu kutublara her noktası müsavi bu'dda bulunan

yani arzı iki müsavi kısma taksim etmiş olan daireye dahi hatt-ı üstüva denilür. Kezalik zikr olunan iki kutubdan geçerek küre-i arzı iki müsavi kısma taksim eyleyen daireye daire-i nısfün-nehar denilür. Bunun adedi na-mütenahi olub nısfü'n-neharı birbirinden temyiz [okunamadı] içün mürur eyledikleri şehirlerin isimleriyle tesmiye iderler.

Metronun Aksamı

Medhalde beyan olunduğu üzere metro on kısma taksim olunub aksam-ı mezkureye desimetro veyahud "aşr-i zir'a" tesmiye olunur. Bu suretde bir metroda on desimetro vardır **bir desimetro takriben elin beş parmağı eninde olduğundan** kezalik metronun beher desimetrosu yani beher a'şarı on kısma taksim olunub beherine santimetro yahud "aşir-i zir'a" denilür ki metronun yüz cüzünden bir cüzü demekdir [...]" [82]

Yukarıdaki alıntıda olduğu gibi belirli bir soyutlama düzeyi içinde düşünülmüş bir nicelik birimi ve sistemi olarak metrenin Osmanlı zihin dünyasındaki karşılığının olabilmesi için ampirik bir olguya referans vermek neredeyse zorunluluktur. Belirli bir presizyon ve değişmezlik söylemi ile çevrelenen metre fikri, Osmanlı bağlamında yerine geçmesi beklenen antroposantrik kavrayışla yeniden kuşatılır. Kitabın dönemin eğitim bakanlığı sayılabilecek Maarif Vekâlet-i Celilesi tarafından tüm okullarda okutulmasının emredildiği düşünülürse, metrik sistemin resmi eğitim metni olarak düşünmek yerinde olacaktır. Söz konusu kitabın 1883 ve 1915 yıllarında tekrar basıldığı[1] [2] dikkate alındığında resmi söylemdeki metrik sistem kavrayışının ısrarla sürdürüldüğü savlanabilir.

Kânunnâme ile birlikte yayınlanan cetvellerin karmaşık olduğu düşüncesiyle şahıslar tarafından daha basit ve kolay anlaşılır olduğu ifade edilen çeşitli cetveller de yayınlanır. Ancak, kânunnâmenin birinci maddesinde açıkça belirtilen "daire-i nısf'un-nehârın rub'unun on milyon cüz'üne müsâvi bir tûl ittihaz olunup "metre" yahud "zirâ-i a'şâri" tesmiye kılınmıştır" ifadesine rağmen, hazırlanan bazı cetvellerde 1 zira-i mimari karşılığı olarak yuvarlanmış 0.758 metre değeri kullanılırken, bazılarında 1841 yılında Fransa'da tespit edilmiş ve resmi raporla bildirilmiş olan 0.757738 metre karşılığı kullanılır. Ölçü çokluğunun tekleştirilerek birleştirilme arzusu özneler aracılığıyla yeniden çoklaşır. Öte yandan okur ve yazar olmaya bağlı ondalık sistemde hesap yapabilme becerisi talep eden metrik sistem içinde hesaplama konusunda belirli bir

[1] Yeniden basımların ilk basımla karşılaştırılmalı okunması yapılamadı. Konunun araştırılması daha incelikli yorumların yapılmasını sağlayacaktır.

kolaylık sağlayabilen bu cetvellerin kimler tarafından okunabileceği ise önemli bir soru olarak ortada durur. Hesaplayabilme arzusu ironik olarak hesaplayamama ile örselenir.

Rasyonalite krizi olarak adlandırılabilecek zihinsel tereddüt, Osmanlı zihin dünyasının dünyevi işleyişlerle ilgili tespitleri "akıl yoluyla ama akılcı olmayan" dolayımlarla gerçekleştirme alışkanlıklarına yaslanmakta oluşudur. Standartlaşma bir temsiliyet olarak kavranmakta, Fransa bilimsel olarak geliştirilmiş metrik sistem ile standartlaşabildiğine göre, Osmanlının da doğruluğu metrik olarak tespit edilmiş ve metre ile eşdeğer olarak kalibre edilmiş zira ile standartlaşabileceği düşünülmektedir. İlan edilen kanuname, her ne kadar metrik sisteme geçişi amaçlıyor görünse de, geçiş sürecine yönelik çevrim etkinlikleri ziranın hem temsiliyet hem de sosyo-kültürel konumunu çözmek yerine sabitleme eğilimi göstermektedir. Yeni gibi görünen norm vazları, geleneksel değerlendirme çerçeveleri içinde eritilir. Bir anlamda yeni değerler ile eski değerler arasındaki çatışmanın içinde metre birimi, var olan ölçü sistemini dönüştüreceğine onun içinde çoğullaşan bir ekleme olur.

Metrenin birim olarak keskinlikle tanımlandığı kanun ve bürokrasi katmanından çıkıp sokağa, gündelik yaşantının gerçekleştiği toplumsal alanlara geçişi sırasında ortaya çıkan "sapma"yı Basiretçi Ali Efendi'nin 1870-1878 yılları arasında *Basiret* gazetesinde yazdığı şehir mektuplarından takip etmek mümkündür [84]. Metrik sistemin tüm Osmanlı sınırlarında mecburi kılındığı 1874 yılından büyük ihtimalle bir süre sonra kaleme alınmış olan "Yeni tartı ve ölçü birimleri ve esnaf" başlıklı mektubunda Basiretçi Ali Efendi şöyle der:

> "Malûmdur ki mukaddema atik evzân ve mikyasât ve mikyâl Avrupa usulüne tahvil olundu. Bir zamandan beri muâmelât-ı umûmiyyede bunlar muteber ve ma'mûlün-bih tutulmaktadır. Bunları devletin usûl-i cedîdiye tahvilinden maksadı, muâmelât-ı umûmiyyenin bir dâire-i tesâvi ve muttaridede ve emniyet olunur bir hâlde cereyanıdır.
>
> Maksat her ne kadar bu ise de biz bunun aksini görüyoruz. **Evet kıyye yerine litre kullanılıyor, bunlar kıyyeden noksan olduklarından o hesap üzere parası alınmak lâzım gelir iken hâlâ bir kıyye itibariyle satılıyor**. Ahali mutazarrır oluyor. Narh kalktı ise, bunların üzerinden hükûmetin hakk-ı-nezâreti de kalkmadı ya. Öyle ise hükûmetin bunlara bihakkın nezaretle ahalinin zarardan vikayesi iktiza eder. Çünkü bunun ittihazından murat, elbette umumun hıfz-ı menfaatidir. Lâkin muâmelât-ı vâkıa o maksadın aksini ima ediyor. Bu ise o usulün eser-i mahsûsu olamayıp mutlaka emr-i dikkat ve nezarette görülen tesâmühten ileri geliyor.

[...]

Evzân ve mikyâs-ı cedîde hakkında esnafın ihtiyar ettiği tarîk-i desâyisle ahalinin dûçâr-ı mazarrat olduğu pek çok görülüyor. **Evet arşın kalktı şimdi metre istimal olunuyor. Pekâlâ!...Lâkin bir metre, bir buçuk arşından takriben bir rub' noksan iken elyevm çarşılarımızda meselâ otuz arşın yünlü basma alacak bir kadına Kalpakçılarbaşı'ndaki bir esnâf-ı bîinsâf güya arşına tatbikan meselâ yirmi metre basma veriyor ve sonra da ölçüldüğünde on eskiz arşın çıkıyor!**

[...]

Binaenaleyh yine tekrar ederiz ki Şehremanetinin ve ayrıca Zaptiye Nezâret-i celîlesi dahi husûsât-ı sâirede bir takım hafiye memurları istihdam ettiği gibi ibâdullahın bu yolda zarar ve ziyan görmemeleri için çarşı pazara dahi birkaç hafiye memuru göndersin ve bu makule uygunsuzluğa mütecasir olanları derdest ettikçe kanunen cezasını versin de esnafın şu gaddarlığının önünü alsın." [84]

Yapı üretimi alanında ortaya çıkan tereddütler, Mekteb-i Harbiye'de okutulan mimarlık ve inşaat bilgisi dersleri için 1870'li yıllarda yazılmış olduğu belirtilen üç tercüme kitaptan biri olan ve Belçikalı mühendis Leclercq'ten Ahmed Şükrü tarafından tercüme edilen "Usul-i Keşf-i Mimari" adlı kitaptan izlenebilir [85]. Kitapta metrik ölçüler kanunnamedeki terminolojik tercihler ile ifade edilir. Tuğla boyu *aşir zira* (santimetre), dikmelerin yükseklik ve çapları *zira-i aşari* (metre), taş büyüklüğü *aşir zira mikab* (santimetreküp) olarak verilmektedir. Kitabın ilgi çekici yönlerinden biri, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'da kullanılan inşaat malzemesinin isimlerini ve boyutlarını veren cetvelleri içermesidir. 1869 yılında metre sisteminin kabulüne bağlı olarak resmi kurumlarda metrik ölçülerin kullanılması zorunlu tutulmasına rağmen Ahmed Şükrü, özellikle, kullanılan kereste isimlerini, cinslerini ve boyutlarını gösteren cetvellerde yer alan Osmanlı ölçülerini metre ve santimetreye çevirmez; *zira-i mimari* ve *parmak* cinsinden belirtir. Fransa'da kullanılan kiremit ve tuğla boyutlarını ya da çeşitli inşaat malzemelerinin fiyatlarını "Frank" olarak verme konusunda herhangi bir beis görmezken söz konusu ölçülerle ilgili çevirme yapmaktan kaçınmasının sebebini özetle şöyle açıklar:

"Cetvellerdeki rakamlar dönüştürüldükten sonra bir takım kesirlerden ibaret olacağı ve ekseri kereste isimleri **boyutlarına uygun olarak beşlik, onluk gibi isimler almış olduklarından, dönüştürmenin adlandırmadaki ilgiyi bozacağını** düşünerek cetvellerdeki değerleri zira-i mimari olarak bıraktık." [85]

24 Ocak 1873 tarihinde Sultan Abdülaziz'e sunulan tezkerede yeni ölçülerin uygulanmasında çıkan zorluklar bildirilir. Yeni ölçülere göre üretilecek mühürlü tartıların imalatı devlet kontrolünde olduğundan tartı imalatı yapan esnaf mağdur olmaktadır. İstanbul dışındaki bölgelerde çeşitli zorluklar çıkmaktadır. Bunun üzerine "metrik sistem" zorunluğunun 1879 yılına ertelendiği bildirilir.

Metrik sistem ile ilgili gel-gitler yaşanırken, Osmanlı Devleti 1875 yılında Paris'te düzenlenen "Uluslararası Metre Kongresi"ne katılır. Osmanlı Devleti'nin temsilcisi Paris Askeri Ateşesi Miralay Hüsnü Bey'dir[1] [86]. 20 Mayıs 1875'te kongreye katılan onaltı ülkeyle birlikte Osmanlı Devleti de "Uluslararası Metre Konvansiyonu" olarak bilinen diplomatik belgeyi imzalar. 12.06.1874 tarihli bir belge anlaşmanın kabulünün Osmanlı idaresince onaylandığını belirtir [87].

Söz konusu antlaşmadan Osmanlı yönetimince beklenen, antlaşmanın uluslarası karakteri sayesinde metrik sisteme geçişte ortaya çıkan meşruiyet bunalımının aşılması yönünde bir dayanak arayışı olmalıdır. Bu yönde hazır bir çare olmanın uzağında konumlanan ve uluslararası birleşik bir çaba olması beklenen Metre Konvansiyonu'na karşı Osmanlı Devleti'nin yükümlülüklerini yerine getirme konusunda belirgin bir isteksizlik dikkat çekicidir. Metrik sistemin geliştirilmesi yönündeki bilimsel kaktılar, imzalanan anlaşmayla kurulan BIPM'nin işleyişi için gerekli mali kaynak sağlanması için anlaşmaya taraf olan ülkelerin ödemesi beklenen yıllık bedeller gibi konular bir süre sonra Osmanlı tarafı açısından belirgin bir yakınma konusu haline gelir. 1880 yılından itibaren ödenmesi gereken ücretler uluslararası komisyon tarafından yazılı olarak talep edilmeye başlanır [88]. Bu türden yazışmalar Osmanlı Devleti'nin anlaşmadan müzakereler aracılığıyla resmen çekildiği 1892 yılına kadar sürer [89]. BIPM'nin yayınladığı yıllık raporların 1883 yılına ait metni ise şöyle bir resim çizer:

> "İlk komitenin Türk üyesi teşkilatlanmanın başından bu yana olan süreçteki tartışmalara katılmadığından ve gelecekteki niyetlerini belirleme yönünde tekrar eden girişimlerin sonuçsuz kalmasından dolayı, pozisyonu kısa süre

[1] Metre Konvansiyonu'nun hem katılımcılar hem de imzalar bölümündeki isim "Hussey Bey" şeklinde yazılmıştır.

> önce resmi olarak açığa alınmıştır. Söz konusu açık henüz doldurulmamıştır."[1] [90]

Bu koşullar altında Osmanlı Devleti BIPM'nin üreteceği ulusal metrik standart kopyasından mahrum kalır. Süreç, manivelası eksik bir girişim olarak ağır bir türbülans içinde savrulmalarla yürümek zorundadır. Nitekim, girişimin öncesindeki mevcut eski manivela hali hazırda şüpheli konumdadır.

1869 yılında çıkarılan kanunname ile zorunluluğu 1874 yılından itibaren geçerli olmak üzere resmi ölçü sistemi olacağı ilan edilen metrik sisteme geçişin 1873 yılında sunulan raporlarla 1879 yılına ertelenişi 1880 yılında tekrar değerlendirilir. 23 Eylül 1881 tarihli "*yeni ölçülerin tanzim ve tensîkiyle sıver-i icrâiyesi hakkında*" başlıklı kararnâme 1869 kânunnâmesine göre bir dizi farklılık gösterir. Metre ve buna bağlı ondalık birim isimlerine karşılık gelen *aşar-ı zira* (metre), *uşeyr-i zira* (santimetre) ve *mişar-ı zira* (milimetre) tanımları yerine, metre için "yeni arşın", santimetre için "parmak", milimetre için "hat" ifadeleri getirilir. Bunun gerekçesi olarak 27 Şevval 1298 tarihli bir kararda şöyle aktarılır: "[...] *Arz ve beyândan müstağnî olduğu üzre karâr-ı mezkûrun icrâsı tashîh-i mu'âmelât için pek lüzûm olduğu hâlde mikyâsât-ı cedîde esâmîsinin lisân-ı halkda ötedenberi yerleşmiş olan ta'bîrâta muğâyereti eşkâl* [...] *sebebiyet vermiş olmasıyla halkın alıştığı yolda tayin-i esâmî edilmesi tesâdüf edilen müşkülâtı tehvîn ve teshîl edeceğinden mikyâsât-ı cedîde için o yolda isimler vaz' ve ta'yîni ile tanzîm edilen pusula leffen ve evrâk-ı sâ'iresiyle me'an arz ve takdîm kılındı* [...]" [91]. Kararnamenin maddeleri şöyledir:

> "Birinci madde: Osmanlı ülkesinde kullanılacak yeni ölçülere esas olarak kabuk edilen arşın "metre" denilen ölçü büyüklüğündedir.
>
> İkinci madde: Yeni "arşın" on parmaktır ve bir "parmak" on hattır ve bir "hat" on "nokta"dır. Bin arşın uzunluğunda olan mesafeye "mil" ve on bin arşın veyahut on mil uzunluğunda olan mesafeye "fersah" denilir. Bir fersah yaklaşık olarak iki saatlik mesafedir.
>
> Üçüncü madde: Yeni "dönüm" her tarafı on arşın boyunda dört köşe olmak üzere yüz "arşın kare" mahalden ibarettir. "Cerîb" her tarafı yüzer arşın

[1] "The Turkish member of the original committee having taken no part in its deliberations since its organization and repeated attempts to ascertain his future intentions in the matter having failed, his place has formally been declared vacant. The vacancy yet has not been filled." [90].

> boyunda dört köşe olmak üzere bin “arşın kare” mahalden ve bir “cerîb” yüz dönümden ibarettir.
>
> [...]
>
> Altıncı madde: Bin sekiz yüz seksen iki Miladî senesinin Martı başı yürürlüğe konulmasının başlangıcı kabul olunacaktır.
>
> Yedinci madde: Başlangıç kabul olunan anılan sene Martı başlangıcından itibaren Osmanlı ülkesinde herkes yeni ölçüleri kullanmaya mecbur olup eski arşın ve endâze ve kileler vesâir muhtelif nispette bulunan bütün eski ölçüler ve tartılar tamamen terk ve imhâ olunacak ve yeni ölçüler her tarafa gönderilen örneklere uygun olarak imâl edilecektir.
>
> Sekizinci madde: Yeni ölçüler ile eski ölçüleri gösterir iki parça cetvel düzenlendiği gibi eski ölçülerin yenilere ve yenilerin eskilere nispetle olan farkını gösterir cetvel de tarifesiyle birlikte düzenlenip işbu kararnâmeye eklettirilmiştir.
>
> Dokuzuncu madde: İşbu kararnâme zikr edilen tarife ve cetveller ile birlikte vilayetlere gönderilen ve hükümeler tarafından her tarafa yayılacak ve bildirilecek ve belediye dairelerinden her birinin merkezinde gereği kadar eski ve yeni ölçü örnekleri bulundurularak yeni ölçülerin kullanma şekilleri ve isimler esnafa öğretilecektir.” [91]

Metre ve alt veya üst katları yerel dile kendileri olarak bir türlü taşınamaz. Mutlak suretle kadim olarak sahip olunan ölçülerle eşleştirilerek yer değiştirmesi gerekir. Ancak referans alınan metrik sistemin zorunlu olarak talep ettiği soyutlama belirli noktalarda tıkanır. Böyle anlarda daha önce değinilen “fiziko-sosyal ölçü” kavrayışının çerçevelediği zihinsel alışkanlıklar sahneye çıkar. Soyut olan bir ölçü birimi, üst büyüklüklere doğru iyice uzaklaştığında anlaşılmaz olacağı kaygısıyla, yeniden tanıdık kılınacak bir anlatıma gereksinim duyulur. Bu anlamda metinde ifade edilen “fersah” büyüklüğü, presizyon belirtmekten uzak biçimde “at sırtında katedilen yolculuk süresi” olarak ve “yaklaşık” olarak anlamlandırılabilir. Mesafe, soyut bir birim olarak değil ancak deneyimle çakışık olarak sözcelenebilmektedir. Aksini düşünmek Osmanlı özneler için mümkün görünmez. Ölçüler konusunda onsekizinci yüzyılda ortaya çıkan bulanıklaşma ve anlamlandırma güçlüğü, ondokuzuncu yüzyılda süregitmekedir. Örneğin, Yirmisekiz Mehmet Çelebi’nin 1720’lerde ifade ettiği biçimde coğrafi mesafeyi, önceleri gün daha sonra görece kesinliği artan, saatle çakışık olarak ölçmeye alışmış Osmanlı zihni, Fransızların mesafe ölçüsü olarak kullandıkları “mil” birimini anlamlandırmada güçlük çeker:

> *"*Bu insanlar yolculukta geçen saatlere dikkat etmiyorlar. Onun yerine mesafeyi mil olarak ölçüp söylüyorlar. Bunlar birbiriyle uyuşmuyor, bazı yerlerde bir mil bir saate denk geliyor, bazı yerlerde bir saatten az oluyor." [92]

Kânunnâmenin eki olarak yayınlanan ve "*mikyâsât- cedîde ile mikyâsât-ı atîkayı*" gösteren iki cetvelle birlikte "*eski ölçülerin yenilere ve yenilerin eskilere nisbetle oran farkını gösteren*" cetveller incelendiğinde bulanıklaşma daha da belirgin hale gelir. "*Mikyâsât-ı cedîde*" başlıklı cetvelde "*bir yeni arşın 10 parmak, bir parmak 10 hat, bir hat 10 nokta, bir mil 1000 arşın, bir fersah 10000 arşın, bir dönüm 100 arşın murabba'ı mahal ve bir cerîb 10000 arşın murabba'ı mahal*" olarak tanımlanır [78], [91]. Eski olarak nitelenen sistemdeki karşılıklar ise "*bir binâ ve mimâr arşını 24 parmak, bir parmak 12 hat, bir hat 12 nokta, bir çarşı arşını ve endâze 8 rub, bir rub 2 kirâh ve bir dönüm 1600 bina arşını murabb`ı*" olarak belirtilir [78], [91]. Öte yandan, eski ölçülerin yeni ölçülere çevrilmesi için hazırlanan cetvel, bulanıklığı iyice koyulaştırır: "*bir bina ve mimâr arşını, 0.758 yeni arşın, bir çarşı arşını 0.68 yeni arşın, bir endâze 0.65 yeni arşın, bir fersah ve saat 0.5685 yeni arşın*" olarak ifade edilir [78], [91]. Onluk sisteme uydurulmaya çalışılan geleneksel nicelikler sürekli yeni kazalara yol açar. Küsuratlar, yeni ölçülerin eski ölçülere çevrimi için kullanılacak cetvelerde baş edilemez boyutlardadır: "*bir yeni arşın 1.319261 bina veya mimar arşını, bir yeni arşın 1.470588 çarşı arşını, bir yeni arşın 1.538462 endâze, bir yeni fersah 1.759015 eski fersah*" [78], [91]. Bu cetvellerde ifade edilen ölçülerle pratik olarak hesap yapmak neredeyse imkansız hale gelir. Yine de, "*Cetvel-i Mezbûrun Sûret-i İsti'mâli*" başlıklı bölümde [78], [91] eski ve yeni ölçüler arasında çeviri hesabı örnekleri verilir. Basitçe çarpma işlemi kullanılacağını belirten metin, metrik sistemin hesap işlerinde büyük kolaylıklar sağladığını ifade ederse de, [78], [91] verilen örnek hesaplamalar iddia edilen kolaylığı gölgelemeye yeterlidir[1]; kesirli değerlerle hesap yapmayı gerektirdiğinden pratik olmaktan uzaktır. Bir diğer ironi metinde şu cümle ile ifade edilir: "*Arz ve beyandan*

[1] Örneğin, ikinci misal olarak verilen hesap şöyledir: "983 yeni arşının kaç çarşı arşını edeceği bilinmek murâd olunsa (istenirse) cetvelde yeni arşını mukâbil (denk) çarşı arşınına mukârin (eşit) olan aded 1,470588 bulunmakla işbu 1,470588 ile 983 adedi darbolundukda (çarpılınca) 983 yeni arşının 1445,59 çarşı arşını veya bunun kesri dahi rub (dörtte biri) ve kerrâha tahvil olunarak (çevirilerek) 1445 arşın 4 rub (çeyrek) 1,4 kerrâh olduğunu tebeyyün eder (bulur)." [78], [91].

müstağnî olduğu üzere işbu hesaplamalardaki değişikliğin kolaylıkla yürütülmesi metrik küsürat hesaplarının bilinmesine bağlıdır." [78], [91]

1882 yılında Osmanlı generali ve matematikçi Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa tarafından yayınlanan *Yeni Ölçülerin Menafi ve İstimaline Dair Risale-i Muhtasara* başlıklı kitapçıktaki ifadeler her ne kadar meseleyi kolaylaştırmak için yazıldığı ifade edilse de bulanıklaşmanın altını çizer niteliktedir:

> "[Yeni Arşun]. Bir yeni arşun on iki kerahdır ve bir yeni kerah on iki parmakdır. Demek olur ki bir yeni arşun yüz parmakdır, yarım yeni arşun beş kerahdır. Veya tabir-i ahir ile yarım yeni arşun elli yeni parmakdır. Bu takdirce on yeni kerah bir yeni arşundır, hasılı her bir on yeni kerah bir yeni arşun addolunabilür. Bu usul üzre mesela otuz dört kerah veya üç arşun dört kerah ider. Her on parmak dahi bir kerah addolunur. Mesela otuz beş parmak veya üç kerah beş parmak veya üç buçuk kerah ider.
>
> [Eski Çarşu Arşunı]. Bir eski çarşu arşunı yeni arşun hesabı üzre altmış sekiz parmak veya altı kerah sekiz parmak bulunmağla altı buçuk yeni kerahdan bir mikdar ziyadecedir. Bir yeni arşun eski çarşu arşununın bir buçuk misline gayet karibdir (yakındır), çünkü bir eski çarşu arşunı altmış sekiz yeni parmak ve yarım eski çarşu arşunı otuz dört yeni parmak olmağla bir buçuk eski çarşu arşunı yüz iki yeni parmak olub bir yeni arşundan iki yeni parmak kadar ziyade bulunur.
>
> Demek olur ki eski çarşu arşunıyla üç arşun olan kaş parçası iki yeni arşuna karibdir ve yeni arşun ile iki arşun olan bir kaş parçası eski çarşu arşunıyla üç arşundan gayet az noksandır. Bu takdirce bir kaşdan yeni arşunın fi'atı eski çarşu arşunıyla bir buçuk arşun mikdarının fi'atına gayet yakındır.
>
> [Endaze]. Bir endaze yeni arşun hesabıyla altmış beş parmakdır veya altı buçuk yeni kerahdır. Buna binaen bir yeni arşun endazenin bir buçuk mislinden ziyadecedir, çünkü bir endaze altmış beş yeni parmak ve yarım endaze otuz iki buçuk yeni parmak olmağla bir buçuk endaze doksan iki buçuk yeni parmak olub bir yeni arşundan iki buçuk yeni parmak kadar noksan bulunur.
>
> [Mimar Arşunı]. Bir mimar arşunı yeni arşun hesabı üzre yetmiş beş buçuk parmakdan ziyadecedir. Bu cihetle bir yeni arşun bir mimar arşununın bir misli ile salis-i (üçte bir) mecmu'undan (toplamından) cüz'i ziyadedir, çünkü bir mimar arşunı temamen yetmiş beş yeni parmak olsa idi bunun salisi (üçte bir) yiğirmi beş yeni parmak olmağla bir mimar arşununın bir misli ile salisi mecmu'u yüz yeni parmak yani bir yeni arşun bulunmak lazım gelür idi.
>
> Malumdur ki bir eski çarşu arşunı sekiz rub (reb') ve bir rub iki yeni kerahdır ve endaze dahi bu usul üzre taksim olunmuşdur ve bir mimar arşunı yiğirmi dört eski parmakdır." [93]

Metinde, metrik sistem terminolojisine referans verilmez. Bunun yerine arşın ve türevlerinin tanımlarında bir yandan geleneksel terminoloji kullanılırken diğer yandan metrik sistemin ondalık alt ve üst katlarına yönelik bir uyarlama çabasına girişilir. Bu çabanın zihinsel sıkışmayı çözmek yerine daha da derinleştirdiği, dilsel alışkanlıkların katkısıyla işlevsel olmaktan çok konuyu çetrefilleştirdiğini düşünmek yanlış olmaz. Metinde verilen yeni arşın tanımında tarihsel olarak onikili sistemde tanımlanagelen arşını ondalık sisteme uyarlamaya yönelik matematik hesabı zihinsel sıkışmayı açık etmektedir. Basit bir işlem olarak oniki ile oniki çarpımının matematiksel eşitliği olan yüzkırkdört niceliği söylemsel olarak pratik ve anlamlı görünmez. Bunun yerine kestirme bir yoldan 100 birim eşitliği icad edilir. Metne göre terminolojik olarak eski birimlerin başına getirilen "yeni" ifadesi onluk bir dilimi ifade eder. Metinde ifade edilen hesaplamalar sürekli küsüratlar oluşturmakta, oluşan küsüratlar tamlıklara doğru yuvarlanmaya çalışılmaktadır. Hesaplar "bir mikdar ziyadece", "gayet az noksan", "gayet yakın" gibi ifadeler sürekli marjlar içinde gezinir.

Zihinsel kavram seti değişimi taleb eden ölçü girişimine geleneksel kavram setleri bir şekilde sızar. Bunun bir sebebi bilginin üretilebilir değil, olagelen bilginin mutlak suretle tekrar edilmesi gereken bir örüntü olarak kavranmasıyla ilgili olmalıdır. Kadim olan günceli yutar. Bu çerçevede, bir anlamda metrik sistem ve arşın çaprazlanarak, tam olarak ikisi de olmayan melez bir sistem türetilmeye çalışılır. Görülen o ki, arşından bir türlü vazgeçilemez ancak bu karmaşa içinde arşının temsiliyeti de krize girer. Nicelik ayarı gibi görünen girişimler nicelik krizine dönüşür. İlk kânunnâmeden oniki yıl sonra hazırlanan kararnâmedeki bu ifadeler şüphesiz yeni karışıklıklara yol açar. "Yeni arşın" ifadesi gündelik yaşantıda sadeleşerek "arşın" olarak kullanılmış olmalıdır. Bu açıdan "mimar arşunı" bahsinde aktarılan denklikler ve terminolojik kaymaların gündelik işleyişlerde zihinleri bir miktar daha karıştırmış olabileceğine kesin gözüyle bakılabilir. Öncelikle, çıkarılan kanunlar karşılıklı bir ilişkiden yoksundur. Bir kanunnamede tanımlanan olgunun diğer bir kanunnamede karşılığını bulmak mümkün görünmez. Sokak ve arazilerin ölçülmesi için kullanılacak aletlere yönelik belirtilen ölçülerle kentin imarına yönelik çıkartılan kanunnamelerde tanımlanan ölçüler arasındaki referanslar, belirli bir tutarlılık talebinden uzak görünür. 1869 tarihli kanunnamenin *Yeni Ölçü*

Aletleriyle Tartıların Tertip ve Şekillerine Dairdir başlıklı altıncı bölümde yer alan maddelerde kullanılacak ölçü aletleri şöyle tanımlanır:

> "Ağaçtan yapılmış olan zirâ'-ı a'şârî (metre) ve çifte zirâ' ve nısf zirâ'ların uçları maden eklenmesiyle sağlamlaştırılmalı, aşîr-i zirâ' (santimetre) veya mi'şâr-ı zirâ' (milimetre) bölümlemeleri açık ve doğru çizilmiş olduktan başka ölçeklerin üzerlerinde de özel isimleri veya alâmetleri bulunmalıdır. Ve yirmi zirâ' (metre) ile on zirâ' (metre) ve beş zirâ' aletleri **sokak ve arazi ölçümlemesine mahsus olup** birbirlerine halkalar ile bağlanmış ve her biri nısf-ı zirâ uzunluğunda yine demirden yapılmış çubuklardan ibarettir." [91]

1882 tarihli Ebniye Kanunu göz önüne alındığında, her ne kadar ikinci maddede "*itibar olunan zirai mimari bir metrenin 3 rübu ile 8 milimetreye müsavi olup* [...]" [78] denilse de, kanun maddelerinde özellikle yapı yüksekliklerini tariflemek üzere verilen "arşın" değerlerinin ölçü kanunnamesindeki "yeni arşın" ifadesiyle ilişkisi muğlak görünür. Bu muğlaklık, pratikte esnek yorumların yapılmasına ve kanunun işlerliğinden çokça sapmasına yol açmış olmalıdır. 1913 tarihli bir belge Deutsche Orient Bank'ın Bahçekapı'sında inşa edilmekte olan şube binasındaki kuleye izin verilip verilmemesi konusundaki kararsızlığın giderilmesi şura-yı devlet seviyesinde bir karar ile olabildiğini gösterir:

> "[...] Ebniye Kanunu'nun otuzüçüncü maddesinde tahta-pûş ve mehtabiyelerin zeminden itibaren irtifa'ları tayin ve tahdid edilmiş olduğu halde sırf tezyinat-ı mimariyyeden ibaret olan ve şekil ve ebadı binanın tarz-ı mimariyyesine merbut bulunan ve dam ve tahta-pûş gibi kabil-i istifade olmayan kuleler hakkında sarahat-ı kanuniyye bulunmamasına nazaran mezkur bank şubesinin inşa etmek istediği kule ile ba'dema inşası istenilecek kuleler şehrin tezyinatıyla alakadar olmakla madde-i mezjurenin muhtac-ı izah görüldüğü dermiyan edilmiş ve dam ve tahta-pûş ve mehtabiye misillü kabil-i istifade olan ilavatın ebniyenin inşa olunduğu sokağın vüs'atine göre muayyen olan **hadd-i irtifa'ı altı arşından ziyade tecavüz etmesi kanunanen memnu olduğu halde mezkur binaya ilavesi istenilen kulenin resim ve planından onbir metre irtifa'ında ve yedibuçuk metre arzında olduğunun anlaşıldığı** Şerhremaneti'nden celb ve davet olunan memur tarafından ifade olunmasıyla inşasına ruhsat istenilen kulenin şekil ve ebadına nazaran kabil-i istifade olup olmadığı ve tezyinat-ı belde ile alakadar görülen ve kabil-i istifade bir halde bulunacak olan kuleler hakkında varid olacak mütalaa Emanet-i müşarunileyhadan lede'l-istifsar cevaben alınan tezkirede dahi mezkur binaya ilavesi istenilen kulenin resmine nazaran istifade edilecek bir cesamette olduğu muhakkak ve binaenaleyh sırf tezyinattan ibaret olup şehrin tezyinat-ı umumiyesine tesir-i küllisi na-kabil-i inkar olan bu gibi bina aksamının cesameti heyet-i umumiyesinin cesametine tabi olduğu için bunlar bazen istifade

> edilebilecek ve bazen gayr-i kabil-i istifade bir cesamette inşa edilmekte olduğundan her iki surette de yapılmak lazım geleceğinin tayini dermiyan edilmiştir [...] Ebniye Kanunu'nda ne irtifa'ları ne de cevaz-ı inşaları hakkında bir güna sarahat bulunmayan kuleler hakkında ne yolda muamele olunmak lazım geleceğinin daire tayininden ibaret olduğu Emanet'ce bu babda hiçbir mütalaa dermiyan edilmemiş olmasına binaen Emanet'in bu hususta ki fikir ve mütalaası bilinmedikçe bir karar i'tası doğru olamayacağı beyan olunmuş ise de [...] hiçbir surette istifade mümkün olmayan kulelerin ne irtifa'ı ne de cevaz-ı inşası hakkında kanunda bir gûne sarahat bulunmadığından [...] mezkur kulenin şekil ve ebadı icabat-ı fenniye muvafık ve tezyinat-ı beldeye hafim olduğu ve orada bulunan diğer mebaniye bir gûne zararı bulunmadığı Heyet-i Fenniyye'ce bi't-tedkik kabul ve tasdik edildiği halde bunun kabil-i istifade bir cesamette oması habebiyle nizamen muayyen olduğu üzere inşaat harcı alınarak yapılmasına ruhsat i'tası [...]" [78]

Terminolojik tercihlerin yarattığı muğlaklık geleneksel zihinsel kurulumu sürekli şaşalatır. Değişimin dönüşüme tahvil edilememesi krizin çoğullaşmasına, kurumlar arası yazışma trafiğinin sıkışmasına yol açar:

> "Atik bir dönümün hutuvat-ı mutavassıta (ortalama) ile **tûlen ve arzan kırkar hatveden** (adım) **ve terbian** (dört katı) **bin altı yüz zira'dan** ibaret olduğu arazi kanununda mestur (yazılmış) ise de **işbu zira'ın çarşı arşunu veya zira'-i mimari itibarında olup olmadığına dair sarahat-ı kanuniye görülemeyip** keyfiyet bazı mahallerden istifsar olunduğuna (sorulduğuna) ve husus-ı mezkur kanunun tefsirine taalluku (ilgisi) cihetiyle şura-yı devlete (okunamadı; yırtık) bulunduğuna mebni keyfiyetin huzur-ı sami-i sadaret-penahilerinden istizanı (danışılması) meclis-i idare-i nezaretten ifade kılınmağın iktizasının (gereğinin) emr u işar (yazıyla bildirme) buyrulması babında emr u ferman hazret-i veliyü'l emrindir." [94]

1886 yılında yayınlanan yeni bir hüküm ile yeni sisteme geçiş beş yıl daha ertelenir ancak 1891'de "*ahali ve esnafı yeni ölçü usûlüne alıştırmak zor olduğundan eski usûlün kullanıldığı*" [95] şeklinde özetlenen halkın karşı tutumundan dolayı zorunluluk gevşetilir. Sistemin özelliğinden dolayı ondalık hesap yapmaya alışkın olmayan zihinlerdeki karışıklığı gidermek üzere eski ölçülerle alınan eşya ve erzakın yeni ölçü ve ölçeklere göre fiyatlandırma tabloları hazırlanır [96]. Fransız Ulusal Sanayi Teşvik Derneği'nin 30 Haziran 1893 tarihli raporunda "Türkiye'de Eski Ölçülerdeki Israr" başlıklı bölümde İstanbul'daki bu durum şöyle özetlenir:

> "1886 yılında yayınlanan kanun Konstantinopol'de metrik sistemi beş yıllık bir süre sonunda zorunlu kıldı. Bu kanunun sonucu olarak başkentteki eski ölçülere el konuldu ve imha edildi ancak yeni sistemin vilayetlerde yürürlüğe konulması için herhangi bir girişimde bulunulmadı.

> Konstantinopol'de eski sistemin ölçüleri yavaş yavaş yeniden ortaya çıkmaya başladı ve devlet şûrasının metrik sistemin lehindeki güçlü girişimine rağmen sertlik kullanmanın olanaksızlığını görerek eski Türk sisteminin yenilenmesine onay vermiştir. Şu an her iki sistem isteğe bağlıdır.[1]" [97]

Metrik sistem konusunda uluslararası ortamında ortaya çıkan karşıtlık ve taraftarlıkla ilgili dönemin yayınlarında metrik sistemin İstanbul'daki başarısızlığı olarak ele alınır. Başarısızlığın gerekçeleri okuma yazma bilmeyen bir toplumun genel cehaletiyle başedilemez oluşuyla birlikte yeni ölçülerin eski ölçülerle benzer isimlerle ve aynı fiyatlara satılmasına bağlı toplumsal hoşnutsuzluk sonucu ortaya çıkan düşük ticari ahlak gösterilir [98]. Söz konusu popülist gerekçelerin yanında ağırlık ve ölçülerdeki değişim teklifi gücünün hükümetin ölçülerin bozulmadan ve eşbiçimli olarak saklama kapasitesiyle ilişkilendirilir. Hükümet seviyesindeki zayıflık veya yetersizlik tatminkar bir ticari ortamın oluşmasını olanaksızlaştırır [24]. Örneğin 19 Cemâzi-yel-âhir 1309/1892 tarihli bir belge hükümet kaynaklı zayıflıkları ve karışıklıkları gösterir. Evzan ve ekyal-i cedide nizamnamesinin üçüncü maddesinde iki dönüm iki bin beş yüz zira-ı cedid yani murabba metre ve diğerinde yüz murabba metre itibariyle gösterildiğinden bunların hangisine itibar olunmak lazım geleceği sorulmaktadır [99]. İki yapılı ölçü sisteminin yürürlükte olması çözümsüzlükleri ve karışıklıkları daha da arttırır. Kurulan beledi örgütlenme bu ikili yapıyı idare etmekte çaresiz kalmış görünür. Örneğin, Şehremaneti'nden iletilen bir belgede yeni ve eski ölçülerin birlikte kullanılmasından dolayı ortaya çıkan zorlukların giderilmesi konusunda bir çözüm önerisinin gerekliliği vurgulanır [100].

1894 yılında metrik sistemin Mart 1896 tarihinden itibaren mecburi tutulması kararlaştırılıp eski ölçülerin bu tarihten sonra kullanılmasının yasaklanacağı bildirilir. Ancak söz konusu irade kağıt üzerinde kalmaya mahkumdur: "*Üçyüz oniki* (1894) *senesinden itibaren istimal olunmak üzere evzan, ekyal ve mesahat-ı cedidenin bilcümle imarata tevzi edildiğinden bahisle istimale mübaşeret olunup olunmaması Evkaf-ı*

[1] "A law of the year 1886 rendered the metric system obligatory at Constantinople after an interval of five years. In consequence of this law the old measures were confiscated and destroyed in the capital but no attempt was made to introduce the new system in the provinces. At Constantinople even the measures of the old system reappeared little by little and in spite of an energetic attempt in favor of the metric system the council of state, recognizing that it was impossible to use rigor, authorized anew the employment the old Turkish system. At the present time the two systems are optional." [97]

Hümayun Nezareti'nden istizan olunduğundan emanetce ne gibi icraata tevessül olunduğunun işarı." [101] Kurumlar arası sorular çoğalır ancak tatminkar cevaplar bir türlü üretilemez.

18 Ocak 1898 yılında "*eski ve yeni evzan ve mikyâsâtın metre ile beraber isti'mali tecviz edilen arşının iki nev'i olması ve bunlardan başka bir de endâze bulunması ve teferruatı ile ilgili olarak zevât-ı münasibeden mürekkeben*" Şehremaneti'nde bir komisyon oluşturulur [102]. Komisyon, bu sürüncemeli süreçte ortaya çıkan karışıklıkları yeni ölçülerin kullanılmasını geçici olarak yasaklayan 26 Ocak 1898 tarihli ferman ile giderme yoluna gider [78]. Yasaklama devletin kendi kurumları arasında yeni karışıklıklara yol açar. Yasaklamanın askeri ve resmi daireleri kapsayıp kapsamadığı sorulduğunda, örneğin, Seraskerlik yeni ölçülerin kullanıldığını bildirir [103]. Yasaklama çare olmaktan çok gündelik hayatta yeni açmazları tetikler. Sorunun vasati tanımı yönetsel değil kültüreldir; halk bilgisiz, esnaf hilekardır:

> "İki sene evvel ba-irade-i seniye-i hazret-i padişahi evzan-ı cedide men' olunarak evzan-ı atikanın kullandırılması üzerine ol babdaki mütalaatı ve esnaf evzan-ı cedide aksamını cem' ve rabt ile isti'mâl eylemeleriyle bunda ihtiyar-ı sehv ve hile ile ahaliyi ızrar etmeleriyle mebni şurişe (karışıklığa) bir netice-i katiye verilmesi lüzumunu mutazammın sebk eden işaratdan ve eski arşunların noksanlarından dolayı ahali ızrar edilmemek üzere bunların dahi muayene ve darb-ı tamga olunarak resminin istifası karar-ı muttehaz icabatından ise de **esnaf dükkanlarında İngiliz mikyasatından olan yârda tam ölçüyü dahi bulundurmakta olup bunun metrodan dokuz santimetro kısa olmasından bi'l istifade ekseriya metro üzerine pazarlık ettikleri bir meta'ı yârda ile ölçerek müşterileri aldatmakta bulunmalarıyla** işbu yârdaların men'-i istimali ve esnafın bazıları tarafından metroların da tûl-ı muayyen-i nizamileri tenkis edilmek gibi hile ibka'ı melhuz bulunmasına mebni buna meydan verilmemek ve müşterilere kanaat hasıl olmak üzere onların da darb-ı tamga edilmesi veya men'-i isti'mâli lüzumu evzan idaresinden ifade olunduğundan bahsle te'kid keyfiyeti mutazammın şehremanet-i celilesinden bu kere de alınan tezkere leffen takdim kılınmasına ve erzan ve mikyasa-ı atika ve cedideden hangisinin isti'mâli tercih olunacak ise işe bir netice-i katiye verilmesi hakkında emanet-i müşarünileyhadan evvelce alınan tezkere üzerine evzan-ı cedidenin isti'mâlinden ahalinin mütezarrir olmaları hasebiyle evzan-ı atika isti'mâlinin istikrarın lüzumu 7 Şubat 315 tarihle tezkere-i acizanemle te'kiden arz ve işar olunmasına nazaran evzan-ı atikanın suret-i katiyede takarrur isti'mâli için muamele-i mukteziyenin bir an evvel ibka ve neticesinin emr-i inbasa manut müsaade-i aliye-i vekalet-penahileridir ol babda." [104]

1914 yılında "*esnafın kullandıkları evzan ve mikyasatın islahı hakkında Şehremaneti'nce bir nizamname kaleme alınıp Şura-yı Devlette tetkik edilerek yeni bir karar çıkıncaya kadar eski evzan ve mikyâsâtın kullanılması lüzumu*"na dair gönderilen evrakla ilgili Şehremanetinden yazılan cevapta ölçüler konusundaki manzara şöyledir:

> "Esnafın isti'mâl eyledikleri **atik ve cedid mevazinin aynı şekilde bulunmasında(n)** dolayı aceze ve fukara ile kadınların ahz u itâda bunları yek-diğerinden tefrik edememesinden istifade maksadıyla esnafın tarik-i ihtiyâle sayarak **okka ile tartılacak eşyayı kilo ile vezn etmek** suretiyle ahaliyi ızrâra cür'et etmekte ve **arşun ve yârda ile alınıp satılan şeylerin misâhasında dahi aynı hal ve mahzûr müşahede edilmekte olup** bilhassa mahallat arasında gezen seyyar satıcılar ahaliyi bu yolda iğfâl eylemekte olduğundan ve evzanın tammü'l ayar olarak isti'mâl edilmesi ve alışverişte halkın aldanmaması için **ittihaz-ı tedabir olunması belediyelerin cümle-i vezaifinden cihetle bademe atik ve cedid okkalık dirhemlerin şekl ve renk itibariyle yek-diğerinden kolaylıkla tefrik edilebilecekleri surette imal ettirilip** vezn-i muamelatında dahi lüzum ve mecburiyet hasıl olmadıkça yarım okkalık yahut yüz dirhemlik yerine küsurat dirhemlerinin isti'mâl edilmemesi ve **misahaya tabi olan eşyada arşun ve yârdanın kaldırılarak metre isti'mâlinin ta'mimi** hususlarının taht-ı mecburiyete alınması menfaat-i umumiye nokta-i nazarından muvâfık olacağından bahisle icra-yı icabı müfettiş-i umumilikten verilen müzekkerede gösterilmiştir. Filhakika iki nev' dirhemin esnafın eyâdi-i isti'mâlinde bulundurması şeklen yek-diğerine muvâfık bulunmasına mebni bir takım sû-i istimalata meydan vererek halkın ve bit-tahsis mahzuratın bu yüzden zarar-dide olacakları tabi'i olduğu vechle bi'l-vücûh rehin-i cevaz olamayacağından bunların **halkın görüp anlayabileceği bir şekle ifrâğı zaruridir**. Küsurat dirhemlerin yarım kıyye ve yüz dirhem yedinde isti'mâli de beyan olunduğu üzere her suretle ihtikâr ve sû-i istimalata müsaid bulunduğundan bunların da ol-vechle isti'mâlinin katiyen men'i ve yarım kıyye ve yüz dirhem vezn edilecek bir şeyin küsurat olmaksızın tam yarım kıyye ve yüz dirhemle vezni muktezi bulunmuştur. **Metro (Metre) isti'mâline gelince: Memalik-i mahruse-i şahanede tûl-ı mikyas olmak üzere zira'-i mimari, çarşı arşunu, endaze, yârda ve kulaç gibi daha bir çok tûller müste'mel olup bunların tûl-ı hakikileri her memlekette başka başka olması ve bir ayara rabt edilememesi bir çok ihtikârlara meydan vermekte ve hususiyle kulaç gibi mi'yâra rabtı mümkün tûlu mikyaslar mühtekir esnaf tarafından ahalinin daima iğfaline vesile teşkil etmektedir.** Balada ta'dâd olunan mikyasatın kafisi tûl mikyasından ibaret olup bu vechle tenevvüü hiçbir faide te'min etmek şöyle dursun birçok mehazire sebep olmakta olduğundan bunların tecvidiyle yalnız bir mikyasın kabulü selaset-i muamele ve suhulet nokta-i nazarından ehem ve elzem görülmüştür. **Avrupa devletlerinin kısm-ı azami tarafından kabul edilen metro usulü nısfü'l nehar arzın rub'unun on milyonda bir cüz'iyle müsâvi olmak üzere kabul edilmiş ise de bilahare müteaddid heyet-i şinasan tarafından yapılan tedkikatta metro diye**

intihab olunan tûl bu mikdardan cüz'i külli tehâlif etmekte olduğundan bu günkü metro tûlü bir tûl itibariden ibaret kalmıştır. Memalik-i şarkiyede hususiyle memalik-i mahruse-i şahanede henüz metro tûlü ahali arasında te'mim etmeyip zira'a mimari isti'mâl edilmektedir. Zira'a mimarinin tûlu 0,76,8 metro ve civah sütunun sath-ı beherde irtifa' 0,76,0 metro olmasına nazaran bu günkü zira'a mimarinin tûlu "ki sultan Selim-i salis hazretleri tarafından mi'yâr olarak abanosdan imal olunup elyevm topçu mektebi kütüphanesinde mahfuzdur" ve ahd-ı kıyas itibar olunduğu takdirde tûl-ı hakikisini her mahalde tahkik etmek kolay olacağı gibi rumuz-ı kimyeviye ve müsellesatca da bir çok fevaidi fennen sabit olup tarih-imilliyemize de muvafık olacağı ve **yalnız yirmi dörde taksim edilip beherine parmak ve bir parmağın on ikiye taksimiyle beherine hat denilmekte iken bunun kabulü halinde aşarı taksimatına muvafık olmak üzere zira'-i mimarinin ona taksimiyle beherine yirmi parmak ve bir parmağın dahi kezalik ona taksimiyle beherine yeni hat denilmesi mesadi-i mahal ve tûl-ı hakikisi olmadığı tahakkuk eden metronun kabul ve isti'mâlinden daha muvafık olacağı dönüm, evlek, kile, ölçek, okka ve kantar gibi bütün mikyasatın "sistem metrik" tabir olunan usule tevfikan ıslah ve bir esas-ı salime rabtı zamanı vürud eylediği anlaşılmış** ve bu suret münasib ve fenne muvafakatı cihetiyle musib görülmüş olmasına binaen **mikyasat-ı mevcudenin men'-i isti'mâliyle her tarafca ancak zira'-i mimari isti'mâlinin bir karara rabtı** hususunun sabv-ı âli-i nezaretpenahilerine arz ve izbarı ve cihat-ı sairenin şimdiden icabatına tevsil edilmesinin dahi müfettiş-i umumiliğe havalesi bi'l-havale ancak emanetten yazılan der-kenarda gösterilerek icabı icra edilmiş olmağla nezaret-i Celilelerince de muktezasının ibka ve inbasına müsaade buyurulması mütemennadır." [105]

1915 yılına gelindiğinde hala *"kadim ölçü ve tartıların kullanılmasının mahzurları bulunduğu"* belirtilmekte, 1285 (M.1869) tarihli kanunun değiştirilerek güncellenmesi istenmektedir [106]. İronik olan ortaya çıkan güncel sorunların geriye dönük olarak bertaraf edilmesi arzusudur. Ortaya çıkan krizler önce ötelenmekte, biraz sonrasında yasaklamalar yoluyla ortadan kalkacağı ümit edilmekte ya da bunalımın geçmişteki bir ana referansla dağılacağı düşünülmektedir.

BÖLÜM 3

NİZAMI TUTTURMAK

"Bizden evvel gelen selâtîn-i Osmaniyân ve ricâl birer birer nizâm vermişler.
Biz anların nizâmını yıkmaktayız.
Anlar da bizim gibi insan değil midir"
III. Selim [107]

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı zihniyet dünyasını meşgul eden kavramsal eksenlerden biri "nizâm"dır. III. Selim döneminden itibaren "yeni kanun", "yeni düzen" ve "yeni sistem asker" anlamlarına gelen *nizâm-ı cedid* ve modernleşme anlatılarında milat olarak işaretlenen dönemin de adı olan ve "nizam verme, sıraya koyma" anlamına gelen "tanzim" sözcüğünün çoğulu olan "tanzimat" ismiyle birlikte yeniden zihinsel dolaşıma giren "nizâm" için Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'ında şu karşılıklar verilir [80]:

"1. Dizi, sıra.
2. Düzen, usûl, tertip, yol; kaide.
3. Zamânın îcâblarına göre konulan esâslar.
4. Hindistan'da müstakil küçük devletler hâlindeki ülkelerin hükümdarlığı."

İslam Ansiklopedi'sinde "nizâm" için şöyle deniyor: "Kâinatın yapısında bir düzen ve bilinçli tasarım bulunduğunu ifade eden terim." [108] "Tanzimat" ise şu ifadeyle tanımlanıyor: "Mülkî idareyi ıslah ve yeniden organize etme". [109]

3.1 Nizamı Tutmak: Nizâm ve "Nizâm-ı Âlem" Hakkında Notlar

Yukarıda aktarılan ifadelerden yola çıkarak "nizâm"ın, belirli bir zaman-mekandaki tarihsel koşulların içinde biçimlenen ve sürdürülebilir bir işleyişe imkan verecek şekilde belirli bir sıraya göre dizilen kurallar dizgesi tanımlayan olumsallıklar dışında aşkın bir konum ve konumlandırma pratiğine göndermede bulunduğu fark edilebilir. Karşılık olarak verilen kelimeler bu yönde belirli bir zihinsel yörüngeyi ifade eder.

Usûl, *asl* isminin çoğuludur; asıllar, kökler anlamına geldiği gibi bir ilmin veya tekniğin başlangıç bilgisine de işaret eder. Tertib isminin dizme, sıralama, hazırlama gibi düzen oluşturmaya yönelik eylemler yanında *reçete* ismiyle de karşılanması dikkat çekicidir. "Reçete", her şeyden önce verili bir metni gösterir; özel olarak bilen bir özne tarafından (uzman), istenmeyen bir durumun ortaya çıktığı anın öncesine döndürülerek ya da bağlanarak giderilmesi için yapılması gerekenlerin belirtildiği bir metin söz konusudur. "Sağlıklı" bir olageliş, bir şekilde bozulmuş ya da doğrultusundan sapmıştır ve reçete aracılığıyla olageldiği biçime yeniden kavuşturalacaktır. Kaide ise, taban, temel gibi dayanak vurgularıyla birlikte daha derinleşerek kökle birleşme anlamını edinir. Benzer şekilde, esâsın içerdiği kökte, dipte, derinde, temelde olma hali aynı zamanda kendisine dayanan, kendisinden türeyen şeyin doğruluğunun ve sarihliğinin de kaynağıdır.

Dolayısıyla, "nizâm" bir yandan kökleri kadim olana uzanan soykütüksel ilişkilenme gereği ve gerecidir, diğer yandan tarihsel oluşlar içinde ortaya çıkan koşulların yol açtığı sapmalara karşı "zamanın îcâblarına göre konulan esâslar" doğrutulsunda nesneleri ve özneleri doğru yerlerine yerleştirerek ilişki ağını sabitlemeyi ön gören, aşkın bir düzen bulucu ya da kurucu, söylemsel ve söylemsel olmayan pratikler toplamıdır. "Esâslar"ın belirleyicisi yönetsel merkez adına konuşabilen öznelerin zihinsel kavrayışları ve bir araya gelişlerinde ortaya çıkan formasyonun kendisidir.

Ondokuzuncu yüzyılın başından itibaren söylemsel pratiklerin ortaya çıkardığı ve çevrelendiği, 1839 yılında ilan edilen "Tanzimat Fermanı" böyle bir metindir; en azından öyle olması arzu edildiği söylenebilir. *Asl*ını Osmanlı resmi ideolojisinin tipik kavramı olan "nizâm-ı âlem" düşüncesi oluşturur. Nizâm-ı âlem, evrenin ve dünyanın düzeni anlamında "ontolojik gerçekliğin yeryüzündeki uzantısının gösterimi ve yeniden

üretimi olarak" [26] Osmanlı düzeninin belirli ve değişmemesi gereken tek bir ideal durumunu işaret eder. Ontolojik referans noktası olmakla birlikte etkinlikler için belirli bir epistemolojik çerçeve belirler. Böylece öteden beri bilinenin, yapılagelenin uygulanması, bilinmeyenin önlenebilmesi sağlanır [110]. Başka bir ifadeyle, Osmanlı toplumsal yapılarını çevrimsel şemalara yerleştiren ve kendini yeniden üretme gücünün kaynağı olan, olası şüphe ve endişeleri izale ederek kendi iç çelişkilerini kontrol altına alabilecek bir mutlak metin çerçevesi ortaya çıkarır. Bu sayede, merkezkaç kuvvetlerinin standardizasyonu ve kontrolü temaları etrafında idealize edilmiş "birlik" tarzı bir yapıya yönelim sürekli kılınır [111].

Toplumsal düzen ve yönetsel bütünlük arzusu olarak "birlik" fikri içinde verili anlam dünyalarına göre, en üst noktadaki hükümdardan en alt tabakadaki her toplumsal pozisyon ve bunlara bağlı her türlü etkinlik nizâm-ı âlemi kararlılık içinde sürdürmek üzere konumlandırılır. Bunun anlamı, toplumun içerisinde gerçekleştirilebilecek her türlü ilişkinin durağanlaştırılması, hükümdar iradesiyle belirlenen düzenin göstergesi olarak her türlü toplumsal statünün kendi içinde tutulmasıdır [110]. Bir başka deyişle, "nizâm" kelimesi "düzen vermek", "istikrarı sağlamak" anlamı taşıdığı kadar, "durağanlık" ve "belli bir durumun sürekliliğinin korunması" anlamlarını da taşır [110]. Denilebilir ki, "nizâm", değişebilen ve değişerek yeni bir denge ve düzene oturan bir kavramdan çok bozulma eğilimi taşıyan bir durumu tanımlar [110]. İstikrarlı durağanlık idealinden ayrılma olarak düşünülen değişim, "tehlikeli bir iştir, durdurulması ve eski duruma dön(dür)ülmesi gerekir" [112].

Nizâm-ı âlemin kararlılık içinde sürekli kılınmasının koşulu ise hükümdarın adaleti tesis etmesiyle doğrudan ilişkilidir. Adaletin tesis edilmesi ise toplumsal yapı içindeki verili konumların, geleneksel olarak kendilerine dağıtılmış paylarını ekonomiden almalarıyla gerçekleşir [112]. Ekonomik pay alma biçimini belirleyen ise kişi değil, nizâm-ı âlem fikrinin çevrelediği toplumsal konumdur. Toplumsal yapının, son kertede ise, mülkün korunması ve istikrarı adalet konusuna bağlıdır [110]. Dolayısıyla, adalet nizâm-ı âlemin yumuşak karnıdır. Bu açıdan, nizâm-ı âlem içinde nizâm, evrim ya da gelişimle değil, bozulmayla ilişkilidir. Değişim ise kategorik olarak nizami olandan sapmanın göstergesidir. Nizâm bozulacak olursa düzeltilir, onarılır, tanzim ve ıslah edilir [110]; bozulmayı ortaya çıkaran hangi toplumsal konum olursa olsun doğru parçayla

değiştirilerek nizâm yeniden tesis edilir. Örneğin, adaletin temininde herhangi bir şaşmanın ya da sarsılmanın sezildiği anlarda baş gösteren ayaklanmaların meşruiyet çerçevesini nizâm-ı âlem tanımladığı toplumsal konumlar kurar. Bu gibi durumlarda çeşitli yönetici konumlarındaki görevlilerin ve giderek hükümdarın katl ya da hal edilmesi bu meşruiyet çerçevesi içine yerleştirilir.

Nizâm-ı âlem düşüncesi içinde beliren sabitlenme arzusu olarak nizâm fikri, bir yandan sapmayı tespit ederek sapma öncesi duruma referanslarla (*köklerd*en) meşruiyetini üretir; diğer yandan sapmanın nasıl giderileceğinin programını ya da reçetesini ortaya koyar. Onsekizinci yüzyıldan sonra süregelen - geleneksel ya da klasik - güç ilişkilerinde belirli bir aralıkta ortaya çıktığı düşünülen "bozulma"nın, "zamânın icâblarına göre" giderilerek yeniden inşa edileceği bir makroform arzusu ve iddiası olduğu söylenebilecek tanzimat düşüncesinde kent mekanı, nizam altına alınması gereken başat didişme alanlarından birini oluşturur. Özellikle, ondokuzuncu yüzyıl süresince kenti gelişigüzel olana karşı denetlemeye yönelik olarak kentsel dokunun düzene sokulması ve dış dünyaya "modern" bir görünüm sunmak [9] adeta bir saplantıya dönüşür.

"Düzeni Tutturmak" başlıklı bu bölüm farklı söylemsel ve söylemsel olmayan pratiklerin yerleştiği mizansen olarak ifade edilebilecek "etkinlik ufku"nu belirli biçimlerde ortaya çıkaran içerikleri tartışmayı deneyecektir.

3.1.1 Nizam ve Etkinlik Ufku

Etkinlik ufku, söylemsel ve söylemsel olmayan pratiklerin ortaya çıkardığı katılaştırma ve buharlaştırma hatlarıyla farklı görünümler kazandırılan bir karşı(t)laşma ve türbülans bölgesi olarak kavranabilir. Etkinlik ufku, Eldem'in "siyasiden toplumsala, iktisadiden kültürele uzanan bir zincirleme fonksiyon çeşitliliğinin ortak paydası için bir yaklaşım zemini" olarak öne sürdüğü "temas" kavramıyla ilişkilendirilebilir: "Kültürlerin ve etnik grupların karşılaşmaları, siyasi hedefler ya da iktisadi çıkarlar arasındaki çatışmalar, inançlar ve zihniyetler arasındaki kaynaşmalar, karşıt eğilimler arasındaki denge, hepsinde öte gerçek ya da olası rakip güçler arasında devamlı bir aracılık ve arabulucuk süreci" [111]. Bu anlamda etkinlik ufku ile kastedilen pürüzsüz bir dolayımsızlık imkanından çok, fikirleri ve imgeleri hareketlendiren farklı eylemde bulunma

biçimlerinin ortaya çıkardığı çoklu oluşların, yığıldığı, kesiştiği, sıkıştığı, iç içe geçtiği, farklı etki ve hızlarda titreşerek farklı bükümlerin katmanlaşmasına yol açtığı zaman-mekansal mizansendir. Zaman-mekansal mizansen, hem imgelemde hem de fiziksel olarak inşa edilir. Söz konusu kelime çiftindeki "etkinlik", belirli bir alandaki eylemde bulunma halinin yanı sıra, eylemin toplumsal ilişkileri belirli bir düzene yerleştirmeye veya direnmeye yönelik etkileme kapasitesine işaret etmektedir. Bir toplumsal mücadele alanı olmakla birlikte, güç ilişkileri içinde görünür olan mekanik bir üstünlük ifadesinden çok belirli bir gerçeklik üreten etkinliklerin görünür kıldığı sosyo-kültürel dizgeyi ifade eder.

Nizam-ı alem düşüncesi, etkinlik ufkunun tek başına belirleyici olma iddiasıdır. En azından bu yönde bir yanılsama üretmenin çerçevesini kurma çabası olduğu söylenebilir. Etkinlik ufkunu ortaya çıkaran ve neredeyse tekil aktör olarak belirlemeye çalışan iktidarın zatı olarak hükümdarın tarihsel sesi, onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda gür çıkmış görünür. Dönemin yazılı metinleri adeta hükümdarın sesini iletecek biçimde yapılandırılır. Bu açıdan söz konusu metinleri "konuşan metin" olarak değerlendirmek olasıdır. "Konuşan metin" ya da "metnin konuşması" olarak ifade edilmek istenilen durum, "nizâm" etkinliğinin, geleneksel dile gelme biçimini sergilemesi açısından onyedinci yüzyıldan bir örnek ile kavranabilir. Daha çok ahlaki kodların hatırlatılmasıyla karakterize olan 1680 tarihli IV. Mehmed Kânunnâmesi'nin "muhtesib kânunu" (polis ve belediye işlerine bakan me'mur) başlıklı bölümünde şöyle ifadeler bulunur:

> "35. Demirciler de gözlensin. Demiri kötü biçimde işlemesinler ve bahane ileri sürmesinler.
>
> 41. Ökçe demiri yapanlar da denetlensin. Kötü demir yapmasınlar.
>
> [...]
>
> 44. Duvarcılar ve inşaatçılar günde yemek ve 10 akçeye çalışsınlar. Gün doğduğunda gelsinler ve gün bitmeden gitmesinler. Daha fazla isteyenler cezalandırılsın.
>
> 45. Kiremitçiler denetlensin. Nemliyken pişirmesinler.
>
> 46. Toprak tuğla imalatçıları denetlensin. Tuğlaları sıkı ve kalın yapsınlar...ları...olsun. İhlal edenler tekdir edilsinler ve cezalandırılsınlar. Tabak ve toprak çanak imalatçıları denetlensinler nemli pişirmesinler.
>
> [...]

> 49. Tahtacıların getirdikleri tahta, katır için 4 arşın, eşek için 3 arşın, deve için 6 arşın uzunluğunda olsun. Dağlarda bol bol yüklendikten sonra kentin yakınında hiçbir şey boşaltmasınlar. Yük kurala göre olsun. Hayvanlar gerektiğinden fazla yüklenmesin. Hayvanlar nalsız yürütülmesin ve semerleri tamam olsun. İtaat etmeyenler cezalandırılsın." [113]

Yukarıdaki ifadeler bir bölümüyle gündelik hayatın işleyişlerine müdahale niteliği taşıdığından olagelenin aksi yönde olduğunu göstermektedir. Bir başka anlatımla, etkinlik ufkunda görünür olanlar iktidarın zatı hükümdar tarafından idealize edildiği biçimiyle aktüalize ol(a)mamaktadır. Demirciler, kötü işçilik sergilemekte, bunun için türlü bahaneler üretmektedir. Ekonomik anlamda mesai kavramının olmadığı bir tarih aralığında inşaat işçileri, işlerine geç gidip erken ayrılmakta ya da hiç gitmeyip aynı anda başka işlerle meşgul olmaktadır. Burada "iş" olarak tariflenen eylem bölgesi büyük olasılıkla merkezi yönetimin talep ettiği yapılar olmalıdır. Kiremitler nemliyken pişirilmekte, imal edilen tuğlalar beklentileri tatmin etmemektedir. Ahşap taşımacılığı yapanlar yük hayvanlarını çok yükleyip kentin yakın yerlerine yığmaktadır. Kânunnâme, bu gidişatı tersine çevirmeyi amaçlar görünür. Metinde geçen ve niceliksel gibi görünen bir dizi ifade, "Ölçüyü Tutturmak" başlıklı bölümün başında ifade edilen ve "psiko-sosyal" olarak adlandırılan ölçü sınırları içinde konumlanır; bazı alanlardaki üretimlerde "insaf ölçüsü" sınırları dışında hareket edilmektedir. "10 akçe ve yemek" ifadesinin ekonomik karşılığı bulanıktır; daha fazlasını talep etmek, en azından merkezi öznenin "insaf ölçüsü"nü zorlar ve bu yüzden cezalandırılır. Taşınan ahşap malzemenin boyutları ise kullanılacağı işlerin tanımlayacağı pratik karşılıklarla ilişkili görünmez.

Diğer yandan, tenbih, uyarı, emir ve hatta tehdit kipindeki ifadelerle karakterize olan ve "nizâm"ı tesis eden merkezi öznenin "sesi", belirli bir güç ilişkisi içinde konumlandırılan öznelerin arasında geçerlilik ve görece yürürlülük kazanır. Söz konusu konumlandırma içinde hiyerarşik olarak aşağı konumlarda olanlardan, merkezi öznenin temsili sesini "yükselterek" kendi "insaf ölçülerine" çeki düzen vermeleri beklenir. Bu tür "konuşan metin"lerin çokluğu, "yükseltilmiş sesin" belirli bir süre sonra sönümlenerek etkinliğini yitirdiğini ve yerine yürürlüğe girecek, zamansal olarak 'sonra' anlamında, yeni "konuşan metinler" gerektirdiğini gösterir.

Yukarıdaki ifadeler, bir yönüyle, merkezi öznenin belirlediği etkinlik ufkunun sıkılaşan ve gevşeyen sınırlarına işaret eder. Onyedinci yüzyılın sonlarına yaklaşırken nizâm-ı

âlemin ihya edilmesi alanındaki pratiklerde ortaya çıkan tereddütlerin tezahürü olarak hükümdarın sesine diğer öznelerin sesleri de karışmaya başlar. Bir başka ifadeyle, söylemsel olmayan gündelik pratikler bir yandan iktidarın hilafına işlerlik kazanmakta, etkinlik ufkunu etkiyen aktörler çoğalmakta ve bu sayede etkinlik ufkunu belirleyen verili katılaştırma eksenleri görece cılızlaşmakta, diğer yandan etkinlik ufkunu belirlemeye çalışan iktidar konumundaki öznelerin söylem hatlarında yeni katılaştırma eksenleri belirmektedir. Dolayısıyla, ufuk hattının "kadim" netliği, sabitliği ve katılığı giderek çözülmekte ve bulanıklaşmaktadır.

3.1.2 Münafıklaşma: Nizamın Çözülüşü

Tarihyazımında "Lale Devri" olarak adlandırılan tarihsel dönemle başlayarak onsekizinci yüzyılı "münafıklaşma devri" olarak nitelendirmek yerinde olur. *Münafık* ismi, "ikilik çıkaran bozuk davranış" çerçevesinde, "olduğundan başka türlü görünmek", "insanlar arasında anlaşmazlıktan gelen ayrılık", "iki yüzlülük" anlamlarına gelen Arapça *nifak*'tan türetilmiştir. Sözlüklerde, "içi başka, dışı başka olan", "iki yüzlü ara bozucu (kimse)" [114], [80] gibi karşılıklar verilir. Dinsel literatürde "imanla küfür arasında bocalayan kimse", "zihin karışıklığı, ruh bozukluğu veya irade zayıflığı yüzünden imanla küfür arasında gidip gelen, şüphe içinde bocalayan", "çifte şahsiyetli" olarak tanımlanır [115]. Bu çerçeve içinde tanımlananlar, "gösterişe önem vermekte", "ekini ve nesli bozmaya çalışmakta", "kötülüğü yaygınlaştırıp iyiliğe engel olmaya" çalışmakta ve dolayısıyla "emanete hıyanet" etmektedirler [115]. Nifak ve münafık, güçlü ve hızlı kültür değişimlerinin gerçekleştiği toplumlarda görüldüğü gibi yeni bir yapılanmaya gidildiği dönemlerde tam uyum sağlayamayanlar arasında baş gösterir [115]. Genel dolaşımdaki anlamının dışında ise "bir şeye rağbetin çok olması, alış verişin çok olması, ihtiyaçlara sarf olunan şey" karşılıkları da bulunur. Buradan itibaren metnin içinde kullanılan "münafık(laşma)" ifadesi, belirli olgular etrafında kümelenen toplumsal rağbetin ortaya çıkardığı ikilik veya çoğullaşmaya bağlı değişimi içerecek şekilde kullanılacaktır. Söz konusu değişim, bir yandan yürürlükte olan çerçeveleme ve konumlandırma pratiklerinin çözülüşünü, diğer yandan etkinlik ufkunda kurulmaya çalışılan yeni katılaştırma hatlarına da işaret edecektir.

Shirine Hamadeh'in onsekizinci yüzyılın etkinlik ufkunda beliren değişimleri anlamlandırmak üzere *décloisonnement* [116] olarak tanımladığı "açılma" veya "sınırların geçirgenleşmesi" ve bu geçirgenliğe bağlı olarak toplumsal statü göstergelerinin çözülmesi, aynı zamanda kadim nizâmdan belirgin bir sapmayı da ifade eder. Kadim olduğu düşünülen usullerden başkalaşan veya belirlenim çizgilerinden farklılaşan oluşumlarla görünür olan söz konusu sapma, bir anlamda "nizâm-ı âlemin krizi" olarak düşünülebilir. Osmanlı üst sınıfları Lale Devri'nden itibaren toplumsal yaşama alışkanlıklarında belirli bir değişimi dışa vurmaya başlar. Artan maddi zenginlik ile tüketim alışkanlıkları değişir; yeni yeni gelişmeye başlayan lüks ve lüksün teşhire dayalı görünürlüğü yoğunlaşır. Kişisel zevkin önemli bir ölçüt haline gelerek etkinlik ufkunda öne çıktığı bu türden göstergeler, belirgin bir epistemolojik model kaymasına işaret eder. Yönetici sınıflar ve alt grupların arasındaki kadim sınırlar olageldiğinden daha da değişken hale gelir. Kentli orta sınıflar kamusal alanda daha görünür olurken, seçkin sınıfların istekleri ile sıradan insanların emelleri sürekli kesişir ve iç içe geçer [116]. Bir anlamda, üst sınıfların ilgi konusu olmaya başlayan vernaküler pratikler mekansal, görsel ve edebi pratiklere nüfuz ederek yeni bir üst sınıf zevki oluşturur. Söz konusu oluşlar, aşamalı bir şekilde eski sabit toplumsal statü işaretlerini bulanıklaştırmaya başlar [116].

Tanyeli, etkinlik ufkunda beliren bu değişimleri Osmanlı'nın karmaşık kamusallık örüntüsündeki mekansal sekülerleşme ve buna bağlı beliren huzursuzluk dışavurumları olarak inceler [23]. Huzursuzluğun sebepleri nizâm-ı âlemin konumlandırdığı öznelerin etkinlik ufkunda edindikleri yeni pozisyonlar ve ortaya çıkardıkları yeni pratiklerdir. Etkinlik ufkunda beliren amblematik mekan "mesire"dir [23]; ki, orta sınıfları oluşturan gruplar da söz konusu zaman-mekansal mizansene büyük bir iştahla rağbet etmekten geri durmazlar [23]. Yönetici seçkinler ve alt grupları bir araya getiren mesire aracılığıyla statü sınırları, geçici bile olsa, gevşetilmekte, dinsel ve sosyo-kültürel denetim mekanizmalarının erişimi dışında kalınabilmekte, hedonizm ekseninde etkinliklerde bulunabilmektedir [23]. Öyle ki, dinsel gerekçeler ileri sürülerek geleneksel otoriteyi aldatma ve atlatma adeta olağanlaşır:

> "İzn alub Cum'a nemazına diyu maderden (anneden)
> Bir gün uğrullayalım (çalalım) çarh-ı sitem-perverden (zalim felekten)

Dolaşub iskeleye doğru nihan (gizli) yollardan

Gidelim serv-i revanım (uzun boylu sevgilim) yürü Sa'dabade (mutluluğu çok olan yer)" [23]

Nedim'in bu dörtlüğü münafıklaşmaya dair bir güzelleme olarak okunabilir. Mesiredeki yeni bedensel deneyim adeta dinsel deneyimi gölgelemekte ve geleneksel otoriteyi her düzlemde sarsmaktadır. Bir başka deyişle, nizâm-ı âlem ile çerçevelenen düzen, bizzat gözetmek ve ihya etmek üzere konumlandırılmış ve iktidara eklemlenmiş özneler tarafından ihlal edilmektedir. Bu durumda söz konusu konumlandırmaları çevreleyen adalet sezgisinde de sarsıntılar ortaya çıkmış olmalıdır. Belirli toplumsal gruplar, geleneksel olarak kendilerine dağıtıldığı düşünülen paydan fazlasını alıyor görünmekte ve bu fazlalığı mekan pratikleriyle görünür kılmaktadırdırlar. Etkinlik ufkunda beliren söz konusu yenilikler ve değişimler, atfedilen yekpareliğin kırılmasına yol açmakta, etkinlik ufkunun, çokluğun zaman-mekansallık kazandığı bir eksen olduğu gizlenememektedir.

Bu çerçevede, Hamadeh'in işaret ettiği "açılma"nın ya da geleneksel katılığın kısmen buharlaşmasına yol açacak eterleşme eğilimlerinin, Lale Devri'ni bitirdiği kabul edilen Patrona Halil ayaklanmasının baş hedefi haline geldiği hatırlanacak olursa, bu girişim adaletin yeniden tesis edilmesi ve nizâm-ı âlemin yeniden üretilmesi yönünde güçlü bir arzu olarak düşünülebilir. Dikkat çekici bir diğer konu, Tanyeli'nin belirttiği gibi, 1730 isyanının Osmanlı tarihinde ilk kez mimari ve kentsel konuları eksen alan amblematik bir muhalefetin doğuşuna tanıklık edilmesidir [117]. Münafıklığın mekansallık kazanması, konumları nizâm-ı âlem tarafından tescillenmiş toplumsal grupların, kentin ayırımcı mekan organizasyonunu bozacak şekilde ortaya çıkarılan yeni mekanlarda bir araya gelebilmelerini olanaklı hale getirmiştir. Dolayısıyla, sadece münafıklaşan öznelerin değil, mekanların da ortadan kaldırılması gerekmiştir.

3.1.3 Etkinlik Ufkunun Hayaletleri

Lale Devri aralığında sözel ve mekansal düzlemlerdeki estetik kavrayışta beliren değişimlerin etkinlik ufkuna yerleştirdiği, uzun ömürlü olacak bir kavram "yabancı gözü"dür. Mevcut sorunları dikkate alarak pratik çözümler üretmekten çok, bir yönüyle hayal edilen "Batı" bakışına göre uyumlanan bir içselleştirme performansı olan, bir başka yönüyle, yönetici grupların sergilemek istedikleri etkinliklerin meşruiyet

mekanizması olarak aktüalize edilen "batılı göz" [118] etkinlik ufkunu işgal etmeye başlar. Örneğin, Evâsıt-ı Şaban 1134/1722 tarihli bir belge onsekizinci yüzyılda İstanbul'un kent olarak etkinlik ufkunda nasıl aktüalize edildiğini özetler:

> "[...] hususâ (*ayrıca*) makarr-ı Saltanat-ı Seniyye ve Dârü'l-Hilâfet-i Aliyyem olan mahrûse-i Konstantıniyye sâneha'llâhu teâlâ an-külli'l-âfât ve'l-beliyye sûru üzerinde **ebniye ve eşcâr binâ ve gars olunmak** (*ağaç dikmek*) **kadîmü'l-eyyâmdan berü** (*eski zamanlardan beri*) **memnûâtdan** (*yasak şeyler*) **olduğundan** mâadâ (*başka*) sûr-ı mezkûr dâire-i merkez-i serîr-i Saltanat-ı Uzmâ ve muhît-i sürre-i memâlik-i Hilâfet-i kübrâ olmağla üzerinde binâ ve eşcâr (*ağaç*) vukû etrâf u eknâfdan **tevârüd eden** (*her yandan gelen*) **milel-i Nasârâ** (*hıristiyan milletler*) **elçilerinin ve sâirin** (*diğerlerinin*) **ta'n u teşnî** (*çirkin bulup ayıplama*) **ve vükelâ-yı Devlet-i Aliyyemi ta'yîb eylemelerine** (*ayıplamalarına*) **bâ'is olur** (*sebep olan*) **bir emr-i şenî** (*yakışıksız olay*) olduğu cihetden [...]" [78]

Kale duvarlarında yapılaşmanın eski zamanlardan beri yasak olduğunu hatırlatan belge aynı zamanda merkezi idarenin denetim kapasitesindeki boşluklara da işaret eder. Yasaklar bir şekilde delinmiş ve kale duvarları üzerinde binalar inşa edilmiş ve ağaçlandırma yapılmıştır. Osmanlı zihniyet örüntülerinde kale duvarlarının savunma amaçlı gerekçeleri dışında bir karşılığı olmadığından, bu anlamdaki gerekçesini yitireli yüzyıllar olmuş surlardaki söz konusu duruma özel bir olağandışılık atfedilmez [119]; sadece eski zamanlardan beri yasak sayılan bir konu ihlal edilegelmiştir. Ancak, konunun gündeme gelişinde dikkat çekici olan ve yönetimsel merkezi etkinlikte bulunmaya iten "yabancı göz"ün varlığıdır. Avrupa'dan gelen elçiler kentteki bu durumu çirkin bulmakta ve Osmanlı yöneticilerini ayıplamaktadır.

Etkinlik ufkunun "yabancı göz" içinden bükülmesinde Tanzimat sonrası bürokratların ağırlığı da hissedilecektir. Özellikle, Avrupa başkentlerinde çeşitli görevler için gönderilmiş Osmanlı bürokratları, yaşadıkları kent deneyimlerini İstanbul'da yeniden üretme arzusunu üreten, diğer bir deyişle "yabancı göz"ü giderek içselleştiren aktörlerdir. Mustafa Reşit Paşa sözkonusu bürokrat tipinin etkin aktörlerinden biridir. Mimarlık ve kent planlamasının akılcı geometri kurallarına dayandırılmasını ve İstanbul'un yılankavi sokak örünütüsünün düzeltilmesini, yangın riskini azaltmak üzere Avrupa yapım teknolojisinin benimsenmesini, özellikle konut alanlarında ahşap yapım yerine kagir sistemin uygulanmasını önerecektir. Yüzyıllar boyunca kent düzenine en büyük tehdit olarak görülen yangın, ondokuzuncu yüzyılda kente müdahalede

bulunmanın söylemsel gerekçesi haline gelir. İstanbul yangınlarının Avrupa basınında haber olmasıyla ilgili olarak beliren "yabancı gözü", Mustafa Reşit Paşa'nın 1836 yılında Londra'da diplomatik görevdeyken Bab-ı Ali'ye ilettiği mektuplarında yeniden gündeme getirilir:

> "Dersaâdet'te ve sâir memâlik-i mahrûsede aralık aralık harîk zuhûr ettikçe **Avrupa'da gazetelerin ta'rîzâtı** (*taşlaması*) **eksik olmayup halka dâhi türlü şeyler söylemekte "yâni ahşab ebniyeyi bayağı yanmak ve kendünizi müflis etmek içün bunca akçeler sarfıyla inşâ ve istihzâr ediyorsunuz. Acebâ memleketinizde taş yokmudur ve tuğla îmâlini ve kârgir ebniye inşâsını bilenler bulunmaz mı" yollu kelâmlar ile ehl-i islâmı tahmîk etmekte olduklarından**... velhâsıl bu kârgir ebniyenin her cihetle menfa'ati zâhir idüğüne mebnî sâye-i müceddiyyet-vâye-i hazret-i şâhânede memâlik mahrûsenin ve cümlesinden evvel Darü'l-hilâfeti'l-aliyye'nin ve ahâlisinin ma'mûriyyetini ve hüsn-i nizâm ve nümâyişini mûcip olacak böyle bir eser-i hayrın fi'le gelmesi ve **bu cihetle dahi avrupalunun nazar-ı dikkat ve tahsinleri** (*beğenip takdir etme*) **celb olunması ârzû-kerde-i çâkerânem olduğundan** iktizâsı lede't-tefekkür bu def'a zuhûr eden harikten muhterik olan mahaller Dersâadet'in vasatında (*ortasında*) vâki' pek mû'teber yerler olduğundan kavâid-i hendesiyye (*geometri kuralları*) üzere sokaklar bırakılarak ve bâzı iktizâ' eden (*gereken*) yerleri mümkin mertebe tesviye (*düzleme*) olunarak tarz-ı nevîn ve resm-i dilnişîn üzere kârgir evler ve dükkânlar inşâsına dair yapılacak yerlerin nümûnesi şeklinde olmak ve herkesi şevk ü hevese getirmek içün ibtidâ (*ilk önce*) oradan başlansa bir münâsib şey olacağı derkâr (*belli*) ise de bunun **tanzîm ü tersîmi fenn-i hendese ve mi'mârîde kemâl-i meleke** (*tekrardan gelen olgunluk*) **ve ma'lûmâta** (*bilgiye*) **mütevakkıf** (*bağlı*) **olacağından bâzı evler ve dükkânlar Avrupa'da câri olan tarz-cedîde göre yapılmak ve bırakılacak sokaklar sonra medd** (*uzatma*) **ü ilâve kabûl edecek sûrette hisâb olunmak icâb edeceğinden Avrupa'dan bir iki nefer mütefennin mühendis ve mi'mâr celbi lâzım gelip** [...]" [120]

Avrupalıların İstanbul'daki yapıların ahşap olmasına bağlı yangınlar yüzünden Osmanlıları küçümsediği söylemi bu sefer, yüzyıllardır ifade edilen ancak bir türlü gerçekleşemeyen kâgir inşaat dönüşümünü gerekçelendirmek üzere yapılandırılır. Bu sayede Avrupalıların takdiri de kazanılacaktır. Ancak, Osmanlı'nın kâgir inşaat konusundaki yaygın pratik yoksunluğundan dolayı Avrupa'dan mühendis ve mimar getirtilip "yabancı gözü"yle İstanbul'un merkezinde bulunan kıymetli arsalarda model olacak konut ve dükkanlar inşa ettirilmesi önerilir.

1856 yılında Meclis-i Vala'nın İstanbul'da bir belediye komisyonu kurulmasını isteyen raporunda [78] güzelleştirme, sokakların temizlenmesi ve ışıklandırılması ve inşaat

kurallarının düzeltilmesi sorunlarının ikincil görünse de, yabancıların devletin nizamını ve uygarlığını başkentin içinde bulunduğu durumla yargıladıkları gerekçesiyle önemli ve acil işler arasında tanımlanacaktır.

1863 yılında Hayrullah Efendi tedavi maksadıyla gittiği Avrupa'ya dair gözlemlerini aktardığı seyahatnamesinde gördüğü kentlerle Osmanlı başkentini kıyaslarken yabancı göz bir kez daha içselleştirilecektir. Hayrullah Efendi'nin metninde dikkat çekici olan medeniyet (temeddün) vurgusudur:

> "[...] Her gün nice yüzlercesi bir defada yanmış ve yanmakta ve teberrukatı (uğurlu) ecdadımızı mahv ve telef etmekte ve etmiş olan ahşap hanelerin arsaları üstüne tekrar birçok nukud (paralar) ve emvalin (mülkler) birden bire yanıp ve harap olmak tehlikesine her dakika müsait ve müptela ve yanıp yıkıldıkça yerliler yanında bi mekan kalmak ve **adem-i tavattun** (yerleşme, yurtlanma) **alameti ima eder ahşap hane inşasına meyl etmek adet-i kabihasından** (yakışıksız) **ne zaman kurtulup da Avrupalılar gibi temeddün** (medenileşme) **ve tavattun halini gösteren kargir haneler inşasına** hangi vakit başlanacaktır [...]" [121]

1863 yılında Münif Efendi'nin *Mecmûa-i Fünûn* dergisinde kaleme aldığı ve 1857'de kurulan Altıncı Daire-yi Belediye'nin Galata ve Beyoğlu'nda bir süredir gerçekleştirdiği altyapı etkinliklerinin eski kente de ulaştırılması gerekliliğini ortaya koyduğu "Tanzim-i İstanbul" başlıklı makalesinde, "yabancı göz" metnin sonuna şu şekilde sızar:

> "Hülâsâ-i kelâm (*sözün kısası*), fî zemânenen (*zamanımızda*) **Avrupa'nın pâyitahtları şöyle dursun en küçük şehirleri bile gâyetle muntazam ve münevver** (*aydınlatılmış*) ve bi'l-husûs (*özellikle*) Dersaadet'in cüz'i (*parçası*) olup ikâmet-i ecânibe (*yabancılar*) mahsûs bulunan Beyoğlu ve Galata birkaç seneden beri şu ıslâhâtâ mazhar olduğu halde İstanbul'un böyle kalması şân-ı saltanat-ı seniyyeye nâ-çespân (*yakışıksız*) olup **ecânibe karşı dahi mûcib-i hacâlet** (*utanç sebebi*) **olacağı âşikârdır**." [122]

Osmanlı aydını zihninde yerleşen "yabancı göz" sendromuna bağlı kent algısı ölçek değiştirip Avrupa başkentleri bir yana en küçük şehirleri bile derli toplu ve aydınlatılmış olarak canlandırmaya başlar. Beyoğlu ve Galata'ya bakış da ikircikli bir karakter gösterir. Bir yandan payitaht İstanbul'un bir parçası olduğu vurgulanır; diğer yandan başka milletlerden olan nüfusun yoğunlaştığı özelleşmiş bir yerleşim olarak yabancılıkla özdeşleştirilir. Öte yandan başkentin parçası olan bu bölgede gerçekleştirilen altyapı etkinlikleri İstanbul'u yakışıksız bir konuma sürüklemektedir. Bu ise, başka milletler karşısında bir utanç duyulacak bir konudur. Kırım Savaşı esnasında İstanbul'a gelen

İngiliz ve Fransız askeri nüfusunun görünür kıldığı kentsel altyapı yetersizliği Osmanlı seçkinlerinin zihinlerinde kente dair imgelemde travmatik bir iz bırakmış olmalıdır.

Travma yıllar içinde çözülmek bir yana, başka biçimler edinir. Yirminci yüzyılın hemen başında II. Abdülhamid, Avrupa'da İstanbul'un imar durumuyla ilgili çıkan olumsuz yazılar üzerine Paris Sefiri olan Salih Münir Çorlu'ya görüşmelerinden birinde plancı bulması görevini şöyle verir:

> "... bu beni dündenberi rahatsız ediyor, Avrupalı bir seyyahın İstanbula dair bir gazete ile neşrettiği uzun bir makalenin tercümesi, beyanatının bazıları yanlış ve haksız. Lakin bir takımı (Allah için diyeyim) doğru. Mesela Eminönü Meydanı ve Karaköy Meydanı ve Galata Köprüsü gibi seyyahların en evvel gözlerine çarpan yerlerin ve Avrupada Nis ve İtalya sahilleri gibi letafetrile meşhur yerlerden daha güzel bir hale konulabilmesi mümkün olan **Sarayburnundan Yedikuleye kadar sahildeki mahallelerin ve memleket dahilindeki sokakların temizlenmeyip, tamir edilmeyip, tanzim ve imâr edilmemesinden dolayı bizi şiddetli surette muahaza** (*tenkid*) **ediyor**, **mes'ul tutuyor**, bu doğru sözlere karşı ne diyebiliriz? Ya kabahatları yüklenip susmalı ve herkesin tarizine (*taşlama*, *dokundurma*) baş eğmeli ve yahut **payitahtımızı layiki üzere temizlemeli, süslemeli, mamur bir hale koymalıyız. Bu işi ancak sen kusursuz görebilirsin. Çünkü çok vakittenberi Avrupada yaşıyorsun, Avrupanın pek çok taraflarını dolaştın, süslü şehirleri ziyaret ettin, süslü şeylerden ve mühendislikten anlarsın**, sana geniş salâhiyet ve nufuz vereyim, git **Fransada bu işlerden anlayışlı ve cidden ehliyetli adamları toplayıp buraya getir**, benim nezaretim ve senin riyasetin (*başkanlık*) altında senin intihap (*seçme*) ve arz edeceğin memurlardan mürekkep bir komisyon yapalım ve ile başlayalım." [123]

İleride değinileceği gibi, ondokuzuncu yüzyıl boyunca çıkarılan nizamnameler ve kurulan beledi teşkilatlar kentin imarında arzu edilen düzeni tutturmak anlamında yeterli olmamıştır. En azından, bu süre boyunca inşa edilen ve içselleştirilen "yabancı göz" patolojisine çare olmadığı açıktır; sokaklar temizlenmemekte, yapılar onarılmamakta, dolayısıyla, kent yeterince "süslü" görünmemektedir. İstanbul'un kent olarak gerçekliği sürekli Avrupa kentleriyle kıyaslanarak kavranmaya çalışılır. Sorun(lar), buradaki öznelerin Avrupa kent bilgisinden uzak olmalarına indirgenir. Dolayısıyla, çözüm de "bu işlerden anlayışlı ve cidden ehliyetli" uzmanların Avrupa'dan "toplanarak" getirtilmesine indirgenir. Öte yandan, yüzyılların buyurganlık alışkanlıkları

"hizmet alma" pratiklerinden ne denli uzak olunduğunu da açık etmektedir[1]. Paris sefiri, sonunda Paris Belediyesi başmühendisi Bouvard ile anlaşır. Bouvard, İstanbul'a "getirtilemez"; kendisine iletilen hava fotoğrafları üzerinden bir dizi büyük boy perspektif resim hazırlar [124]. 1908 devriminden sonra Bouvard yeniden İstanbul'a davet edilir. Bu sefer İstanbul'a şahsen gelir ve bir rapor hazırlar. Bu raporda bir kentin haritası olmadıkça plan yapılamayacağını, herşeyden önce harita alınması için girişimlerde bulunulması gerektiğini bildirir [18].

"Avrupalı göz" patolojisi giderek katılaşan bir hal alacaktır. 1912 yılında kısa bir süre sadrazam olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Cemil (Topuzlu) Paşa'ya şehreminliğini şu sözlerle önerir:

> "Bir ay önce Göztepe, Feneryolu tarafında geziyordum. Senin Çifte Havuzlar'daki köşkünü o zamana kadar görmemiştim. Binanın mimari tarzı, bahçenin tanzim şekli o kadar dikkatimi celbetti ki bu **Avrupakari** köşk kimin diye meraklandım. Senin olduğunu söylediler. O zaman düşündüm ki evinin içinde ve dışında **küçücük bir Avrupa yaratan adamı Şehremini yaparsam, İstanbul'u imar eder**. İşte Sadrazam olur olmaz da seni bu makama getirmeyi düşündüm." [125]

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın şehremini seçimini belirleyen güdüler, II. Abdülhamid'in Paris sefiri Salih Münir Çorlu'dan kendisine plancı bulmasını isterken olan güdülerinden farklı değildir. Cemil Paşa şehremini olduktan sonra Avrupa'nın başkentleri Bükreş, Berlin, Viyana ve Paris'i ziyaret eder. Bu ziyaretler sonunda Fransa'dan teknik elemanlar çağrılır. Dönemin Lyon Belediyesi başmühendisi Andre Joseph Auric üç yıllık bir anlaşma ile şehremaneti fen kurulu müdürü olarak atanır. Auric, bu süre içinde Çırçır, Aksaray, Fatih yangın yerlerinin planlarını hazırlar ancak planların uygulaması I.Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine tamamlanamaz.

3.1.4 Nizam ve Yangınlar

Osmanlı dönemi İstanbul'da çıkan büyük yıkımlara yol açan yangınların tarihi onaltıncı yüzyılın başlarına kadar uzanır [126]. İstanbul evlerinin ahşaptan yapılmış olmaları,

[1] İstanbul'un imarı için kendisiyle anlaşma yapılan Bouvard'ın hizmet bedelini Fransız Hükümeti ödeyecektir [124].

sokakların dar olması, yangın söndürme araçlarının ilkel oluşu, yangın çıktığı sıralarda çok kere su bulunamaması ağırlıklı olarak sıralanan sebeplerdir.

Etkinlik ufkunu işgal ve meşgul eden yangınlara kaynaklık eden sebeplere yönelik kanaatler ondokuzuncu yüzyıl boyunca da bitimsizce tekrarlanacak başlıklardır. Onsekizinci yüzyılın başlarından itibaren ahşap yapıya yönelik rahatsızlık ve yasaklama eğilimleri yoğunlaşır. Sadece konutların değil han yapılarının dahi ahşaptan inşa edildiğinden hayıflanılan belgelerde [78], her türlü ahşap yapı elemanının kullanımı yasak ilan edilir ve çare olarak kâgir inşaat tek seçenek olarak sunulur. Öte yandan, her yangın sonrasında keskin bir dil ile ilan edilen yasaklar, giderek retorik bir kalıp haline gelecek "*fukarâ ve eytâm* (öksüz, kimsesiz) *olup kârgîr binaya kudretleri olmayanların***"** ifadesiyle ve konut yapılarının kapsam dışı tutulması, han ve dükkan yaptırmak isteyenlerden sadece maddi gücü olanların kâgir yapı yapmaları yönünde "*tenbih ve te'kid*" edilmeleriyle görece gevşetilir.

Dikkat çeken bir diğer konu, saçakların uzatılmasıyla ilgilidir. Saçaklar, zaten sıkışık yapı toplulukları arasında yangının sıçramasına yol açmakta ve ortaya çıkan hasar büyük olmaktadır. Saçak uzatılması yerine kirpi saçak yapılması, onsekizinci yüzyılın özellikle ilk yarısında sıklıkla tekrarlanan bir konu olur[1] [78]. Konuyla ilgili ilk belgelerde görülen toptan ahşap yapı yasağı ilerleyen yıllarda tematik olarak sürse de, giderek detayda bazı yapı elemanlarına veya mekan oluşumlarına özelleşen bir bakış belirir. Özellikle, çatı biçimlenmesine bağlı gelişen saçak, tahtaboş, cihannüma veya şahnişin, cumba gibi yapısal ve mekansal unsurlar belirgin bir biçimde "olağan şüpheliler" kategorisine dahil edilir. Yangın olgusu adeta bu yapı elemanlarına içkin bir nitelik olarak kavranır. Yasaklandıkları ya da belirli ölçülerle kısıtlandıklarında sorunun önlenebileceği düşünülür. Örneğin, H. 11 Safer 1242/1826 tarihli *Men'-i Hârîk Nizâmnâmesi*'nde söz konusu elemanların yapılması yasaklanır veya sınırlandırılır:

---

[1] Örneğin, Evâil-i Receb 1130/1718 ve Evâil-i Zilkâde 1137/1725 tarihli belgelerde şu ifadeler yer alır: "[...] zinhâr ve zinhâr derûn (*içeride*) ve bîrûnunda (*dışarıda*) **tûren** ("tûlen" olmalı; *boyuna*, uzunluğuna) **saçak inşasına izin verilmeyüp cümlesi** (*tamamen*) **tuğladan kirpi saçak yapmak** üzre ruhsat (verilmesi)" [78] Erken Osmanlı mimarlığında kullanılan ve Klasik Dönem'de ortadan kalkan kirpi saçak, yan yana çapraz olarak dizilmiş tuğla sıralarından oluşur. Türk ya da Osmanlı Baroğu olarak adlandırılan ve 1720'den başlayarak 1830'lara dek süren dönem içinde kirpi saçağın tekrar ortaya çıkışı belgelerle paralellik gösterir. [127]

> "[...] Kâdimi vechile (*eskiden olduğu gibi*) bundan böyle dahi ehl-i İslâm binâlarının kaddleri (*boyları, yükseklikleri*) on dört ve reâyânın on iki zirâ olmak üzre inşa olunup ancak menâzil (*haneler*) ashâbının (*sahiplerinin*) zî-kudret (*kudretli, güçlü*) olanlarına ve yahud ashâb-ı menâzil (*hane sahipleri*) masârıfında (*harcamalarında*) ırzâ olunarak (*hoşnut edilerek*) muttasıl (*bitişik*) olan hâneler arasında **kiremitten bir zirâ miktarı yukarı kârgir duvar yaptırıla**. **Ve yapılacak hâneler de yelkovan** (*çatı saçağı pervazı*) **olmayup saçak üzerinde olan uçtaki kiremiti tutmak içün yatırma hâlis ve horasanlı harç ile kirpi tabir olunur saçak inşa oluna**. **Ve ba'd ez-în** (*bundan sonra*) **ocaklar künk ve mucef** (*içi boş*) **tuğladan olmayup "kârgir kuburlu inşâ kılına**. **Ve tahta pûş** (*çatı terası*) **ve cihânnümâ** (*açık çatı odası*) **ve kemâ fi't-takdîm** (*belirtildiği gibi*) **on sekizer parmakdan ziyâde şehnişin** (*oda çıkması*) **bina olunmayıp eğriler dahi sıvalı olarak yapı yüzünde aslâ ahşap görünmeye**. **Ve ehl-i İslâmdan kârgir menzil** (*hane*) **bina edeceklere ruhsat verile**. **Ve menâzilin dört tarafı dolama duvar ola**." [78]

"*Yapının dört tarafı dolma duvar ola*" ifadesiyle kastedilen hımış konstrüksiyon olmalıdır. Ahşap çatkı aralarının kerpiç, taş veya tuğla ile doldurulduğu bu ahşap yapı tekniği, hem kâgir yapıya yönelik direnci kırmak hem de ahşap yüzey miktarını görece azaltmak amacıyla yarı-kâgir bir çözüm olarak görülmüş olmalıdır. Dilsel ifade kalıplarına rağmen zorunlu bir uzlaşma denemesi olarak okunabilecek bu ifade, daha önce de belirtildiği gibi, etkinlik ufkunun tekil bir güç çizgisinin mekanik belirleyiciliğinde değil, sosyo-kültürel gerçeklik üretimleri içinde eğilip büküldüğünü göstermektedir.

Münif Efendi'nin 1864 yılında *Mecmûa-i Fünûn* dergisinde yayınlanan "Harîk-i İstanbul" başlıklı makalesinde, İstanbul'un başındaki vebadan sonra ikinci büyük bela olduğu ifade edilen yangın için şöyle denilir:

> "[...] mümteniü'l-indifa (*baş göstermesi kaçınılmaz*) âfât-ı semaviyyeden (*semavi afetler*) mâdud (*belli*) olduğu halde ittihaz (*kabul gören*) olunan bazı tedâbir-i sıhhıye te'siriyle bi-iznihî Teâla bi'l-küllilye mündefi olup men'-i vukû'u dâhil-i dâire-i iktidarımız görünen harîkin ilâ-yevminâ hâzâ devam-pezîr olması hakîkaten garâib-i ahvaldendir.
>
> Hak Teâlâ hazretleri ateşe yakmak ve kâbil-i iltihâb (*alevlenmek*) olan eşyâya yanmak gibi kâffe-i mahlûkata birer hassa vermiş olup bunun hilâfında irtikab (*işe girişmek*, *davranmak*) olunan harekat mutlaka müstenbi'-i mücâzât (*ceza*) olduğundan işbu harîk münâsebetiyle an-be-an dûçar olduğumuz envâ'-i mazarrat (*türlü zararlar*) kendi sû'i sanîamız (*kötü amel, iş*) eseri olduğundan istibâh (*şüphe*) yoktur." [128]

Yangın, zorunlu olarak malzemenin doğasına içkin bir nitelik olarak kavranır. Ortaya çıkışı önlenemez olsa da bir dizi tedbir aracılığıyla engellenmesinin insan iktidarı dahilinde olmasına rağmen söz konusu zamanda hala devam etmesinin hayret verici olduğu belirtilir. Her ne kadar uzun bir süreden beri yürürlükte olan yapı nizamnameleri[1] sayesinde oldukça çok kagir yapı inşası gerçekleşmiş ve sokaklar genişletilmişse de, sorun yapı stoğunun sık ve ahşap yapılardan oluşması ile itfaiye hizmetinin gereği gibi düzenli olmamasıdır [128].

Diğer bir sorun, doğulu ve batılı olma karşıtlığı üzerinden tariflenen, "görenek belası" olarak ifade edilir. Avrupalılar, ortada görünür bir gerekçe yok iken, kullandıkları kıyafet, eşya ve evlerini değiştirirken[2], doğu toplumları "övülesi sakinlik sıfatları" (*sıfat-ı memdûha-i sükûnet*) ve "ağırbaşlılıkları gereği" (*vakar iktizâsında*), alışkanlıklardan vazgeçmeyi zayıflık saymalarına bağlı olarak yapı konusunda olduğu gibi, zaman zaman yararları açık olan işleyişler konusunda tereddüt ettikleri belirtilir [128]. Kagir yapı konusundaki arzu edilen yaygınlaşmanın gerçekleşmemesi söz konusu görenek çerçevesine atfedilir. Ahşap yapıya olan rağbetin gerekçesi olarak öne sürülen ahşap imalatın kolaylıkları ve düşük maliyetle birlikte kagir yapıda rutubet endişesi, Münif Efendi'nin "manasız düşünceler" (efkâr-ı vâhiye) olarak adlandırılır. Kendisinin de ahşap bir yapıda yaşadığı anlaşılan Münif Efendi "***Erbâbı ma'rifetiyle*** *yaptırıldığı sûrette iddia olunan mazarrattan eser görülmeyip her tarafında dahi Dersaâdet'te mevcud şu kadar kargir ebniye sükkânının sıhhat ve afiyetle* ***bizim mâdûnumuzda*** *olmadıkları sıdk-ı müdeâya şâhid-i âdildir*" [128] diye belirtirken "erbab marifeti"nin hangi ekonomik imkan sınırları içinde mümkün olduğunu sorunsallaştırmaz.

Namık Kemal'in, *Hadika* dergisinde yayınlanan "Yangın" başlıklı makalesi, Münif Efendi'nin "manasız düşünceler" olarak adlandırdığı toplumsal algıyı bir miktar kurcalamayı dener:

> "[...] insanın en ziyade gafleti en ziyade muhakkakü'l-vukû olan şeylerdedir...yangını da halkımız ev yaptırırken veyahut uzakta bir yer

[1] H.1265/ M. 1849 tarihli II. Ebniye Nizamnamesi.

[2] Metinde geçen şu vurgu arzu ve küçümseme konusu olarak dikkat çekicidir: "li külli cedîdün lezzeh" (*derler, her yeninin vardır bir lezzeti*) [128]

yandığını görürken düşünmüyor. Âteş kendi hanesine veya sokağına vardığı vakit düşünüyor.

Gaflet bir derecedir ki şimdiye kadar buna dair neşrolunan mebâhisin bile halkca bir tesiri olmadı. Yalnız devlet Hoca Paşa harîk-i kebirinden sonra yanan yerlerde ahşap ebniye inşasını men etti. Ekser halkça memnuniyet yerine bilâkis sızlanmayı mûcib oldu. Halbuki hükümetin bu emri kâr edecek taş madenleri ve kiremit ocakları olduğu için vermediği meydanda idi.

Halkın tahta çadıra bu kadar ibtilâsında acaba sebep nedir? Güya harîk arasında ağaçlar yanayana Cenabı Hakk'a dua ederek şehir üzerine istinzâl-i rahmet ederler imiş! Eğer ahşap binaya meylin sebebi bu ise zannımızca bu kadar yanık gönüllerin istimdâdı istinzâl-i rahmette âteş-i gazaba uğramış bir takım cemâdâtın feryadına ihtiyaç bıramkaz.

'Cenabı hak isterse kârgiri yakamaz mı? Yangını düşünerek kârgir bina yapmak tevekküler mugâyidir' diyenler de biliriz. Biz ise kârgir binayı Cenabı Hakk'ın kudretine karşı durmak için değil meşiyyetine tevfik-i hareket için yapacağız. Bir binayı [yangın] yaklaşınca keçere sarıp da tulumba ile muhafazaya çalışmak neden tevekküle mugâyir olmuyor da kârgir yapmak mugâyir oluyor.

[...]

Kârgire isnâd olunan fenalıkların biri de rutubet hususudur. İstanbul'dan başka bir yerde böyle bir söz işitilmediğine bakılırsa kârgirde tasavvur olunan rutubet ya sırf mevhûm (kuruntu) veyahut İstanbul'da yapılan hiçbir şeye benzemez kârgirlere mahsus olmak gerekir[...]

Bizde ahşapın iltizâmına olsa olsa iki sebep gösterilebilir. Biri kârgirin masraflı oturması, ikincisi o kadar ahşap bina arasına düşünce haricden gelen yangınlara karşı duramamasıdır.

İtikadımızca İstanbul'da yapılan ahşap binaların lâ-ekal yüzde ellisi ashabına lâzım olan mertebeden o kadar büyüktür ki masrafıyla sahibini idare edecek kadar bir muntazam kârgirhane vücuda getirilebilir. Süknâyı biraz ferhalı, biraz açıklık olacak diye bir şerârenin inayetine teslim etmekte mâna var mıdır?

Vâkıa ahşap arasıda olan kârgirhane harîke dayanmıyor. Fakat ahşap içindeki haneleri ahşaptan olursa yangına karşı mı duruyor?

Biz ahşap arasında ateşe mukavemet edemediği için binalarımızı kârgir yapmazsak ahşapın memleketten vücudu nasıl kalkacak ki kârgir yapmağı ona ta'lîk edelim?

[...] Bari hükümet-i seniyye bir inayet daha etse de Avrupa maarif-mendânından şimdi İstanbul'da bulunan bir zât ameliyât-ı kimyevi ile ağacı yanmaz bir hale getirdiği ve bunun ise gayet [az] masraflı bir şey olduğu işitiliyor o keşf-i müfîde olsun İstanbul'da revac verilse, payitaht servet-i milliye ve âsâr-ı ilmiyemize hadden haric zarar irâs etmiş ve etmekte olan öyle belâdan tahlîs edilmiş olurdu." [129]

Yangının bir kent problemi olarak ele alın(a)madığı, yangına yönelik altyapı hizmetleri ile mekansal ilişkilerin kentsel bir büyüklük içinde kurgulan(a)madığı söylenebilir. Yangın bir sorundur ancak söz konusu sorun kentteki işleyişin mevcut dinamikleri içinde kavranmaz. Münif Efendi'nin formüle ettiği şekliyle burada olmayan, belirli sürelerde tatbikatlar yapan, donanımlı, "mükemmel" bir itfaiye oluşumu, sigorta şirketleri ve ceza sistemi gibi Avrupa'daki kurumsal pratiklerdir.

3.1.5 Etkinlik Ufkunda Sıkışma: Vakıflar

Ondokuzuncu yüzyılda vakıflara ait yapılar, ağırlıklı olarak da konutlar büyük bir problem haline gelir [130]. Osmanlı teşkilatlanması içinde, mülkiyetin özel bir şekli olarak düşünülebilecek vakıf sistemi, zaman içinde dönüşen ayrıcalıklı yapısından kaynaklı kayganlaşan ve karmaşıklaşan ilişkiler ağı, ondokuzuncu yüzyıla gelindiğinde nizam-ı cedid doğrultusunda ortaya konmaya çalışılan girişimler açısından sorgulanır hale gelir. Söz konusu sorgulamanın yüksek sesle ifade edilerek merkezileşme çabaları içinde kurumsal denetim altına alınması yönünde adımlar atılması ise ancak Tanzimat'la mümkün olabilecektir. Ubici'nin ifadesine göre, II. Mahmud vakıfları devletleştirme yönünde girişimlerde bulunmayı düşünmüş olsa da, bir dizi çekinceden dolayı sadece denetim ve işleyişlerini kontrolle yetinir [131]. 1817 yılındaki bir kararın içinde geçen ifadeler, "kadim nizam"a göre yönetilmesi iyice zorlaşan, kentsel ve söylemsel bir sıkışıklık manzarası çizer:

> "Âsitâne-i sa'âdet'de (*mutluluk kapısı İstanbul'da*) harîk (*yangın*) zuhûr etmamesine (*ortaya çıkmamasına*) çare yoğise de, hîn-i vukûunda (*gerçekleştiği anda*) hasbe'l-imkân (*mümkün olduğu kadar*) etrâfına sirâyet etmamesi esbâbının (*gereği*) istihsâli (*olan*) ve **zâhirde** (*görünürde*) **sirâyetine sebep olan hâlâtın** (*durumların*) **men'i** (*engellenmesi*) **lâzimeden olmakdan** (*gerektiğinden*) **nâşî** (*dolayı*), kâide-i mim`âriyyeye tatbîkan (*mimarlık kurallarına uygun olarak*) kimesneye zarar olmayacak ve müstekarr (*kararlı*) u pây-dâr (*sürekli*) olacak sûretde hüsn-i râbıtaya (*sağlam düzen*) bend eylemesi (*bağlanması*) husûsu bundan akdem (*önceki*) Şehremîni efendiye bâ-fermân-ı âli (*padişah fermanı ile*) tenbîh olunmuş olduğundan, efendi-i mûmâ ileyhin (*adı geçen efendi*) ol bâbda takdîm eylediği bir kıt'a takrîrinde (*resmi yazısında*), **tahta-pûş** (*çatı terası*) **ve ahşâb saçak inşâsı, işti'âl-i âteşe** (*tutuşmaya*) **ve sirâyet-i harîka** (*yangının yayılmasına*) **sebeb-i küllî** (*bütünüyle sebep*) **olup, bu husûs her ne kadar memnû`** (*yasak*) **ise de, fi'l-âsl** (*aslında olduğu gibi*) **ehl-i İslâm ebniyesinin kaddi** (*yüksekliği*) **on iki ve reâyânın on zirâ olmak nizâm-ı**

kadîminden (*ötedenberi kural*) **olup, ziyâde çıkmaması men` u zecr** (*yasak*) **ve reâyâ tâ'ifesinin ebniyesi bütün on arşuna kasr** (*kısıtlı, sınırlı*) **ve arsaları gâyet dayyık** (*pek dar*) **ve beynlerinde** (*aralarında*) **kıymetlü ve kadrleri** (*itibarları*) **dahi dûn** (*aşağıda*) **olduğundan, zarûrî memnûâtdan** (*yasaklardan*) **olan tahta-pûş** (*çatı terası*) **ve çatu-arası ve cihân-nümâ** (*çatı odası*) **makûlesi** (*çeşit, benzeri*) **şeyler inşâsına mecbûr olduklarından bahsle** memnûât-i mezkûrenin (*adı geçen yasakların*) te'kîd-i (*önceden yazılan bir yazıyı tekrarlama*) nizâmı ve müstekarr (*kararlı*) u pây-dâr (*itibarlı*) olması **fîmâ-bâ`d** (*bundan sonra*) **yapacakları hânelerinin kadlerine göre bir iki arşun ilavesine müsâade olunması** ve ashâb-ı hânenin (*hane sahiplerinen*) muktedir olanları sirâyet-i harîkden (*yangının yayılmasından*) vikâyeten (*korumak için*) cevânib-i erbaasından (*dört tarafından*) iştirâsı (*satın alınması*) müyesser (*kolay*) olan arsaları yek-dîğere (*bir başkasına*) mübâyaa (*satılması*) birle (*kuyu ile*) bağçe olarak hâlî (*vaziyet ile*) terk edüp, olmadığı sûretde kendi arsasının cümlesine (*tamamına*) binâ ihdâs etmeyüp (*yapmayıp*), biraz mahallini (*yerini*) açıklık bırağarak oda inşâ etdirilmamek husûsu emr u tenbîh olunmak (*emretmeyi ve hatırlatmayı*) îcâb eder (*gerektiren*) hâlâtdan (*durumlardan*) ise de, **iştirâsı** (*satın alınması*) **müyesser** (*kolay*) **olan arsanın evkâf** (*vakıflar*) **dahilinde olup, hâli üzere** (*olduğu gibi*) **terki vakıf tarafından tecvîz olunmayacağı** (*izin verilmeyeceği*) **ve yek-diğere** (*bir başkasına*) **mübâyaasında** (*satılmasında*) **sâhibleri münâzaadan** (*çekişmeden*) **hâlî olmayacağından başka, ehl-i zimmet** (*gayri müslim*) **reâyânın arsaları kıymetli ve behâları** (*değerleri*) **galî** (*pahalı*) **olup, etrâfdan arsa iştirâsiyle** (*satın alınmasıyla*) **vüs'at-i** (*maddi gücü*) **hâneye kudret-yâb** (*gücü yetebilen*) **olamayacaklarından, bi'z-zarûr** (*ister istemez*) **hâlî** (*olduğu gibi*) **mahal terk edemeyüp, kadîmi üzere** (*eskisi gibi*) **cümle** (*bütün*) **arsanın üzerine binâ yapmağa mecbûr olacakları** ve işbu tevsî-i hâne (*hane genişletme*) ve ilâve-i arsa husûsunu terk (*vazgeçme*) ile **ehl-i islâmdan olsun ve reâyâdan olsun zî-kudret** (*kudretli*) **olanlar iki hâne beynine** (*arasına*) **çatudan bir zirâ` mikdârı terfî` olunarak** (*yükseltilerek*) **kârgîr dîvâr yapmak ve işbu yapılacak kârgîr dîvârın inşâsına sühûletle** (*kolaylık*) **medâr** (*aracı, yardımcı*) **olmak içün bi'l-iştirâk** (*ortak olarak*) **mesârifi verilerek yapdırılmak sirâyet-i harîka** (*yangının yayılmasına*) **mâni olacağını** ve Dâru'l-hılâfeti'l-aliyye (İstanbul) ve havâlîsinde (*çevresinde*) kâ'in (*var olan*) büyût (*evlerin*) ve dekâkîn (*dükkanların*) ve ebniye-i sâ'irenin (*diğer binaların*) **taşra tarafları ve kalafât saçakları tahta kaplama ve kara saçak olmayup, bi'l-cümle** (*hepsi*) **hâlis horasanlu kârgîr sıva olmak** ve yapılacak hâne ve dekâkîn **ocakları künkden olmayup, tuğla örülerek kârgîr kubûrlu ocak inşâ olunmak ve dekâkîn** (*dükkanların*) **saçakları üzerine tahta-pûş** (*çatı terası*) **misillü peykeler** (*eklemeler*) **ve asmalık ve kepenk mendalından ziyâde saçak yapılmamak ve dekâkîn-i mütenevvia** (*türlü dükkanların*) **üzerine kadîmî üzere oda inşâsı kendilerine mahsûs olmak ve hâricden nerdübân** (*merdiven*) **ve kapu inşâsiyle âhara îcârı** (*kiraya verilmesi*) **husûsuna ruhsat verilmamesi ve ehl-i islâmdan zî-kudret** (*kudretli*) **olanlara binâ edecekleri hânelerinin câ-be-câ** (*yer yer*) **nîm-kârgîr** (*yarı kâgir*) **yapdırılmasına ruhsat verildiği**

> **sûretde kârgîr hânlar misillü sakfı tuğladan kemer yapılmayup, etrâfı taş dîvâr ve döşemesi ahşâb olmak** ve ahşâb ebniyenin kaddine (*yüksekliğine*) verilecek müsâade-i seniyye işbu nîm-kârgîr ebniyenin hakkında dahi câri (*geçerli*) olmak ve **işbu kârgîr ebniye inşâsı yalnız islâma mahsûs olup, reâyâya aslâ ruhsat verilmamesini** beyân ü iş`âr etmekle[...]" [132]

Yukarıdaki alıntının sancılı, belirsiz ifadeleri kentin o andaki durumuna dair bir dizi spekülasyon yapmayı mümkün kılar. Öncelikle yangın, neredeyse zorunlu olarak malzemenin doğasına içkin bir nitelik olarak kavranır ve engellenmesinin olanaksızlığına atıf yapılır. Daha önce değilinilen ve 1826 yılında çıkacak olan *Men'i Harik Nizamnamesi*'nde ya da atıfta bulunulan yakın dönemdeki bir başka fermanda geçen ifadeler gözönüne alındığında, yangın sorunu bir kentin yayılımında beliren farklı ilişkiler ve etkileşimler ağı içinde kavran(a)maz. Bunun yerine, yangının yayılmasını engelleme yönünde görünüşte sebep olarak gösterilmiş, bir dizi yapısal elemana yönelik geçmişten gelen yasaklar tekrarlanır. Metinde geçen "zahir" ifadesinin seçimi belirsiz bir farkındalık ya da alışagelenin dışında bir düşüncenin ipucu olarak okunabilirse de bunun dile getirilmesinde aşılamayan engeller olduğu söylenebilir. Nitekim, bu yasaklamaların vakıf yapıları ve arsaları söz konusu olduğunda belirgin bir sıkıntıya yol açtığına muğlak ifadelerle, dolaylı olarak işaret edilir. Fermana konu olan bir gayri-müslim arsasıdır ancak söz konusu arsa üzerinden farklı konular gündeme getirilir. Bir yandan "kadim nizam"ın yasakları vardır; diğer yandan, gayrimüslimlere ait bazı değerli arsalardaki yapılar kısıtlandıkları yükseklikte olmakla birlikte sıkışıklıktan dolayı yasaklanmış bir dizi yapı elemanı inşa etmek zorunda kaldıklarından, yükseklik sınırlamalarına "bir iki arşın" ilave yapılması talep edilmektedir. Söz konusu ölçü ifadesi "insaf ölçüsü" dahilinde düşünülmelidir. Kent toprağının giderek daha belirgin ekonomik karşılıklar üretmesiyle yatayda genişleyemeyen kent, düşeyde katlanmak arzusuyla sıkışmaktadır. Karmaşık mülkiyet pratiklerinin müzakerelerle sürdürüldüğü bir dönemde söz konusu arsanın değiş tokuşu için koşullar zorlu görünmektedir. Satın alınabilecek arsa vakıfların kontrolünde olduğundan satışa izin çıkmaz. Diğer gayrimüslim arsaları ise pahalı olduğundan üzerine yeni bir yapı yapmak söz konusu arsa sahipleri için mümkün olmayacaktır. Mümkün olarak gösterilen tek seçenek, söz konusu arsanın eskisi gibi tamamına bir yapı inşa etmektir. Bu noktada metin, savrulmaya başlar. Ruhsat koşullarına dair maddeler sıralanır, ilgili yapılaşma yasakları hatırlatılır ve metnin sonunda, söz konusu olan gayrimüslim arsa adeta unutularak,

tarif edilen yapı inşa etme çerçevesinin sadece müslümanlara yönelik bir izin olduğu, gayrımüslimlere kesinlikle ruhsat verilmemesi gerekliliği bir kez daha ifade edilir. Metnin kendi konusuna dahi tutunamaması, sorun tanımının temsiliyet düzlemine taşınarak kavranmasıyla ilgili görünmektedir. "Nizam-ı alem" gereği, geleneksel statü göstergeleri arasında müslümanlara ait olanın her koşulda ayrıcalığını yeniden üretme sıkıntısı, gündeme gelen ve çözüm bekleyen taleplerin pratik karşılıklarını örter. Bu çerçevede, kentin gerçekleri ile belgelerde ifade edilen bürokratik temsili gerçekliğin arasında uzlaşmaz farklar olduğu söylenebilir. Belgelerde söz edilen "kadim nizam"ın, çeşitli yapılaşma yasaklarının belirli aralıklarla, neredeyse aynı ifadelerle tekrarı bu düşünceyi destekler görünmektedir.

Yaklaşık yirmi yıl sonra, 1836 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın yazdıkları söz konusu sıkıntıyı daha açık eder. Süregelen ve olası başka dirençleri kırmak için de ekonomik temelli bir dizi ikna mekanizmasını devreye sokar:

> "[...] farazâ bir arsadan diğer arsaya yer alınmak gibi şeyler lâzım geleceğinden vakıfların bir-birlerine yerleri kavuşması veyâhud **bir vakfın arsasından sokağa biraz mahâl verilmesi misillû bâzı keyfiyyât vâki' olmak iktizâ ederse** (*gerekirse*) de asıl dikkat olunacak evkaf-ı şerîfe vâridâtının (*gelir*) kesirden vikayesi (*korunması*) sûreti demek olarak **hâlbuki bu tagyîrât** (*değiştirme, başkalaştırma*) **sebebiyle hiç bir vakfın icârât-ı mu'ayyenesine** (*tesbit olunmuş*) **halel gelmeyip** ale'l-husûs ki **faraza üçyüz zirâ'dan ibâret bir vakıf arsanın elli zirâ'ı zâyi' olmuş olsa ol arsanın üzerinde ahşab binâ olduğu hâlde binâsı on bin kuruş ise kârgir yapıldığı takdirce otuz kırk bin kuruşa mütehammil olacağına nâzaran** bu misillû kârgir hânelerin mahsûlatından vakıflar evvelkinden ziyâde kesb (*kazanç*) intifâ' (*menfaatlanmak*) edeceklerinden başka vâhimesi (*vehim veren şey*) dahi ber-taraf olmak lâzım geleceğine velhâsıl bu sûretten evkâf-ı şerîfeye bir gûne mazarrat (*zararlar*) âid olmayup belki menâfi-i adîde (*bir çok faydalar*) hâsıl olacağına ve **vakıfların zâyi' edecekleri mahallere mukabil icârât-ı muayyenelerine zamm olunmak dahi kabil idüğüne binâen** bu maddenin icrâsı rehîn-i tasvîb-i âlî buyurulduğu halde **işbu vakıf keyfiyetleri erbâb-ı vukûf** (*bilenler*) **ile dahi söyleşilmesi ve tez elden işbu kârgir ebniyenin menâfi'ine avâm-ı nâsın** (*insanlar*) **birden-bire akılları ermemesinden veyâhud bâzılarının kudretleri yetişmemesinden dolayı** muhterik olan arsa ashâbından bâzılarının îtizâr (*af dileme*) etmeleri melhûz (*akla gelebilen*) olmağla bu husûsa mütemevvilce (*mal mülk sahibi, zengin*) adamlar teşvik olunmak ve biraz dahi cânib-i mîriden (*devlet tarafından*) inşâ ile ibtidâ kiraya verilip ba'dehû (*bundan sonra*) müşterisi zuhûr (*ortaya çıkma*) ettikçe füruht (*satış*) kılınmak münâsib(tir) [...]"[120]

Tarihsel olarak edindikleri ayrıcalıklı hukuki çerçeveye bağlı olarak vakıflara ait arsalar ve yapılar, bürokratik tasavvurun yeniden yapılandırmaya çabaladığı kentsel mekanda mülkiyet ilişkilerindeki geçişkenliklerin zaptedilmesi açısından sorun oluşturmaya başlamıştır. Sokakların genişletilebilmesi için her iki yandaki arsalardan pay ayrılması gereken miktar, vakıf arsalarına denk geldiğinde tartışma konusu olmaktadır. Dolayısıyla, etkinlik ufkunda belirleyici olmaya çalışan Tanzimat sürecinin planlayıcısı aktörlerin, yeni bir merkeziyetçi yapılanma için kentsel mekanın denetlenme biçimlerinin değişmesine yönelik girişimleri zorlaşmaktadır. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca kent mekanı üzerinde farklılaşan iddialar, çıkarlar ve müzakere stratejileri, etkinlik ufkunun tek bir hat boyunca hizalanmasını imkan dışı bırakacak şekilde daha da kalabalıklaşmasına yol açacakır.

3.2 Kenti Biçimlendirmek: Ebniye Nizamnameleri

Onsekizinci yüzyılın sonlarına doğru kentin biçimlendirilebilir bir nesne olarak zihinselleştirilmeye başlandığının işaretleri görünürlük kazanır. 1792 yılında Tatarcık Abdullah Efendi'nin III.Selim'e verdiği layihanın başlıklarından biri olan *Siyaset-i Belediyye* (şehir[li] idaresi) bölümü, başkentteki kentsel hayatın niteliğini geliştirmek üzere gerekli işleri sıralar [133]. Layihada önerilen yangınlardan sonra geniş sokakların açılması, kanalizasyon yapılması, temiz ve hijyenik kent alanlarının kurulması, konut yapılarının ahşaptan kagire çevrilmesi gibi konular, 1796 yılında yayınlanacak Ebniye Nizamı'nda yer alacaktır [133]. Ancak Tatarcıklı Abdullah Efendi'nin söz konusu önerilerinin çerçevesini belirleyen zihinsel formasyonu açık eden şu ifadeler kentin düzenlenmesi ve idaresi konusunun nasıl kavrandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir:

> "Lakin devlet ve saltanat teşkil eden milletlerin tavr-ı bedeviyyetten (*göçebelik*) tavr-ı hazariyyete (*şehirli*) nakl etmesi emr-i tabiî olmağla bu sinn (*devir*) u tavrda iken zuhûr eden illetlere yine kaide-i hazariyyet üzere ilâc olunmak lâzım gelür. **Meselâ İstanbulda kesret-i nüfus** (*nüfus çokluğu*) **ile tekevvün** (*meydana gelen*) **eden taaffünâtın** (*kötü kokular*) **def`ine ve kesret** (*sıklık*) **üzere hariklerin** (*yangınların*) **adem-i vukuuna,** (*hiç olmaması için*)**, vâsi`** (*geniş*) **yollar açılmak ve kârgir binalar yapılmak ve tanzifât-ı belediyyeye** (*kentin temizlik işleri*) **dikkat ve tedabir-i tıbbıyyeye riâyet olunmak gibi levâzım-ı medeniyyetle** (*medeni gerekler*) **çare bulunmak lâzım gelür**; yoksa hakîmâne suretle tavr-ı bedeviyyete avdet (*geri*

dönmenin) etmenin çâresini düşünmek vakt ü hale (*paraca olan durum*) muvafık (*denk*) ve kaide-i hikmete mutabık (*uygun*) re'y ü tedbir (*görüş ve çare*) değil imiş zannolunur. Zîra tavr-ı hazariyyet maddî ve ma`nevî envâ`-ı mehasini (*güzellikler*) müstedbi` (*bilgi ve edep öğrenme?*) olması ile beraber ebdân-ı beşeriyyenin (*insan bedenlerinin*) za`f (*güçsüzlük, meyil*) ü nezâketine (*kırılganlık*) ve envâ`-ı ilel (*illetler*) ü emrâzın (*marazlar*) hudûsuna (*ortaya çıkması*) bâis ve bu cihetle nev`-i beşer (*insanlar*) hakkında maddeten (*gözle görülür, elle tutulur şekilde*) bazu gûna (*türlü*) mazarratı müverris (*miras bırakan*) olduğu gibi ma`nen dahî insanda fıtrî olan ahlâk-ı haseneyi (*iyi ahlak*) ifsad (*bozmak*) ile beyne'n-nâs (*halk arasında*) türlü desâis (*hileler*) ve tezvirât (*yalan dolanlar*) vukuunu mûcib (*sebep*) olub ancak mazarrat-ı maddiyyesine tababet (*doktorluk*) ile tedbir olunduğu misillû mazarrat-ı ma`neviyyesine dahî **talim ve terbiyye ve nizamât-ı mülkiyye** (*devletin düzeni*) **ve siyaset-i belediyye** (*kent idaresi*) **ile tedbir** (*çare*) **olunarak nasıl ki hazarîler bedevîler gibi tabibsiz olamazlar ise kezâlik** (*bunun gibi*) **tavr-ı hazariyyette olan bir kavmi hayme-nişinler** (*göçebeler*) **gibi başı boş ve âzâde olarak idare kabil olamaz.**" [134]

Onsekizinci yüzyılın sonuna doğru İstanbul'un kentsel altyapısıyla ilgili göze çarpan sorunları oldukça özet halinde dile getiren bu bürokratik ifadeler, bir yanıyla da kentin "güncellenmesi"ni talebini ortaya koyar. Ancak, söz konusu "güncelle(n)me" talebi, teknik sorunların giderilmesinden öte beklentiler içerir. Yüzyılın ilk çeyreğinde yaşananlar ve Avrupa kentleri ile artan ilişkiler sonrasında İstanbul özelinde kent düşüncesi olageldiğinden farklı içeriklerle zihinselleştirilmeye başlanmış olmalıdır. Kent bir yönüyle, maddi ve manevi olarak farklı hazlar veren bir içerik oluştururken, insanın "yaradılışı gereği", aynı zamanda türlü "illetlere" ve "marazlara" zemin oluşturur. "Medeniyetin" gerektirdiği alt ve üst yapı hizmetleri layıkıyla gerçekleştirilerek farklı özlemler ve beklentiler içine girebilecek kentliler, olabildiğince başıboş bırakılmamalı, devletin nizam-ı alemi gereğince ve kent idaresi aracılığıyla kentte nasıl yaşanılacağı yönünde öğretilmeli ve eğitilmelidir. Bir anlamda, göç, ticaret, estetik zevk gibi farklı gerekçelerle kent içinde belirgin bir mobilite sergileyenler "kent(in) sakini" yapılmalı, kentin içinde sakince davranmaları ve kentin sükunetini bozmamaları sağlanmalıdır [135]. Henüz bir türdeşlik talebinden söz edilemese de, az temaslı bir heterojenlik tahayyülüne yerleştirilmiş kentin değişim ritminin farklılaşması yönetici kadroları tedirgin etmiş olmalıdır.

1792 tarihli Tatarcık Abdullah Efendi'nin III.Selim'e sunduğu layiha sonrasındaki yıllarda, 1839 tarihli *İlmühaber*'ine de altlık oluşturacak bir dizi kent bilgisinin elçilikler aracılığıyla derlendiği anlaşılıyor. Örneğin, 1808-1821 dönemi kaleme alan Şânî-zâde

Mehmet Ataullah Efendi, 1818 yılındaki İstanbul yangınlarını aktardıktan sonra Roma, Viyana, Paris ve Londra gibi kentlere atıflarla yerleşimlerin fiziksel özelliklerinden şöyle bahseder:

> "[...] Malumdur ki ecsâm-ı müştaileden (*tutuşan cisimlerden*) inşâ olunan binâlarda harîk vukuu her yerde cârî olup şu kadar var ki bazı bu'd ü fâsıla (*az bir mesafeyle ayrı*) yahûd ecsâm-ı hâ'ile (*engelleyici cisimlerle*) ve kârgir ebniye-i mânia (*engel*) sebebiyle kurb ü civârına (*yakın çevresine*) gayr-i sârîdir (*bulaşıcı değildir*). Meselâ **Roma ve Beç** (*Viyana*) **ve Paris gibi bazı şehirlerin yolları on beş ve yirmi zirâ-ı mimârî kadar geniş** ve **yarım sâatlik mesâfe kadar baîd** (*uzak*) **mahalden gelan âdem fark u teşhis olunur sûretde doğru çekilmiş olup, iki tarafında evler ve konaklar serâser** (*baştan başa*) **bir sırada dizilmiş ve şeh-nişînleri dahi pek nâdir olup, ancak bazı demür yahûd pirinc şebekeden çıkındılar örülmüş ve ekser ebniye** (*binalar*) **vü** (*ve*) **büyût** (*evler*) **nîm-kârgir** (*yarı kagir*) **tabîr olunur sûretde binâ olunmuş ve bi'l-cümle evlerin tahtı** (*alt katı*) **kârgir dükkânlar olmağla, bu şehirlerin çârşû olmadık hiçbir mahalli kalmamışdır.** Bunlardan mâadâ (*başka*) Londra Şehri'nin evleri takım takım müfrez (*ayrılmış*) ve her takımı çâr-kûşe (*dört köşe*) resm üzere düşerek on ikişer aded sagîr u kebîr (*küçük ve büyük*) evlerden ibârettir. Ve her bir takımın dört tarafı zikr olunan vech üzere sokaklar ile olbir takımdan ayrılmışdır. Anınçün şehr-i mezbûr (*adı geçen şehir*) derûnuna bir yüksek kulleden (*kule*) nazar olunsa, satranc hâneleri gibi serâpâ (*baştan başa*) takım takım fasl (*ayrılma*) u tefrîk (*belirleme*) olunmuşdur. Ve bundan başka aralıkda mahalle bağçesi tabîr olunur mesîre-i sekene-i (*gezilen ve oturulan*) mahalle olmak içün şebekelü (*ızgara planlı*) ve çemen-zâr (*çimenlik*) u eşcâr (*ağaçlar*) ve tarh (*çiçeklik*) ve memerr-i hemvâr (*düz geçitler*) ile ârâste (*bezenmiş*) fâsılalar (*aralar*) dahi olup [...]" [132]

İstanbul'un kentsel topoğrafyasıyla ilişkilendirilmesi bakımından oldukça uzak bir imar modeli güzellemesi sayılabilecek bu anlatının ardından, kentin ve yönetim katının gündeminden hiç düşmeyen yangın konusuyla ilgili olarak model olabilecek konular yine Londra örneği üzerinden aktarılır:

> "[...] Şöyle ki hâne ve eşyâsını yangın sebebiyle telef olmakdan tahlîs (*kurtarmak*) murâd eden kimse, şehrin müte`addid (*birçok*) mahallerinde kâr-hâneleri olup, **Tulumbacı-başı makamında Harîk Emîni ma`nâsınca Sigortacı ta`bir olunur**, ol san`atla kesb-i te`ayyüş eder (*geçimini kazanan*) kimselerden merkum (*bahsi geçen*) hâne sâhibi semtine ve maslahatına (*çıkarına*) cesbân (*uygun*) `add etdiği bir Sigortacı'yı ihtiyâr (*seçmek*) ve hânesine celb ü ihzâr edüp (*çağırıp*), hânesini merkuma irâ'e (*tayin etme*) ve ister ise döşeme ve sîm (*gümüş*) evânîye (*kapkacaklar*) kadar havâyic-i dâr (*sahib olduğu ihtiyaçlar*) ta`bîr olunur eşyâsını dahi `ayniyle defter ederek ol hâne ve eşyâya münâsib merkuma beher sene şu kadar akça vermek ve eğer kazâ'en muhterik olursa, merkum dahi yine `aynını yapup

> teslîm etmek üzere anınla kavl ü karâr (*sözleşip bitirme*) ve senedleşüp ol vechile mukavelelerini muhkem (*kesin*) ü üstüvâr (*güvenilir*) ederler. Bu makule (*türden*) evlerin birinde harîk zuhûr eyledikde, bekciler der-`akab (*derhal*) ol yangıncıya haber verdikleri anda dörder ve altışar bârgîr çeker tekerlekli kebîr (*büyük*) tulumbalar ile neferât gelüp zokaklarda yer yer harîk için yapılmış demür kapaklı kebîr musluklardan tulumbalara karîb (*yakın*) olanı açup, suyu tulumbalara uydurarak âteşi az vakitde itfâ eder ((*söndürür*) ve böyle sigortaya kesilmiş hânelerin ekseri nısfından (*yarısından*) ziyâde muhterik olmaksızın tulumbacıların kendü mâlı gibi olduğundan, kemâl-i sa`y ü gayretleriyle (*üstün çabalarıyla*) harîki itfâ ederler. Ve böyle bir evde harîk vukü`unda sâbibi kat'â telâş etmeyüp, âhestece işine bakar, zirâ yangıncı boşaltmağa ve söndürmeğe cân atar ve ba`dehü (*bundan sonra*) Sigortacı kendü `indinden olarak hâneyi bi-`aynihî (*tıpkı*) evvelki resm (*düzen*) ü metâneti (*sağlamlık*) üzere binâ vü tetmîm (*tamamlama*) ve defter-i merkum mûcebince (*gerektirdiği gibi*) âvîze ve âyînesine varınca eşyây-ı ma`hûdesini (*sözleşildiği*) kemâ fi'l-evvel (*önceki gibi*) yerlü yerlerine vaz` u tanzîm ederek (*yerleştirip düzenleyerek*) hânenin sâhibine miftâhını (*anahtar*) teslîm eder. Ve ol yangıncı dahi bu san`atı sebebiyle senevî (*yılda*) kati (*şüphesiz*) çok kesb ü intifâ` eder (*kazanç sağlar*) [...]" [132]

Model olarak incelenen bir alanın bilgisinin yerel koşullara aktarımında devreye girebilecek modern anlamda bir tercüme, uyumlama ya da uyarlamadan çok "tashih" gibi bir durum söz konusudur. Hem "sağlık" hem "doğruluk" ifadesi olan Arapça "sıhhat" isminden türetilen "tashih", sağlıklı gidişatında geçici olarak ortaya çıktığı düşünülen bir durumu düzeltmeye yönelik girişimleri kapsar. Sağlıksızlık öncesi durumun koşulsuz doğruluğunu referans alan tashih, sağlıklaştırma sürecinin de denetimi anlamına gelir. Dolayısıyla, yabancı bir modelden aktarılacak sağlıklaştırma önerileri, doğruluğu önceden verili kabul edilen bünyenin mümkün olduğunca az farklılaşmasına yol açacak şekilde düzeltilir. Örneğin, "sigortacılık" gibi bir mesleki pratik, Osmanlı hiyerarşisindeki temsili karşılığı üretilmeden kavran(a)maz. Kapitalist özel girişimcilik içinde ortaya çıkan sigortacılık, Osmanlı iktidar şeması ve makam hiyerarşisi içinde "Harik Emini" olarak düzeltilir; etkinliğinin azaltılması için uğraşılan yeniçeri ocağına bağlı Tulumbacı Ocağı Ağası rütbesiyle denkleştirilir.

Tanzimat sonrasında etkinlik ufkunun bükülmesinde bürokratların ağırlığı daha güçlü hissedilecektir. Özellikle, Avrupa başkentlerinde çeşitli görevler için gönderilmiş Osmanlı bürokratları, yaşadıkları kent deneyimlerini İstanbul'da yeniden üretme arzusunu üreten aktörler olarak belirir. Mustafa Reşit Paşa söz konusu bürokrat tipinin etkin aktörlerinden biridir. Mimarlık ve kent planlamasının akılcı geometri kurallarına

dayandırılmasını ve İstanbul'un yılankavi sokak örüntüsünün düzeltilmesini savunur. Avrupa yapım teknolojisinin benimsenerek yangın riskini azaltmak üzere, özellikle konut alanlarında ahşap yapım yerine kagir sistemler önerir. Bu öneriler, ilk planlama iradesi [18], [136] ve mevcut kent görüntüsünün toptan reddedilmesi anlamına gelen, kentin imarına yönelik ilk resmi belge [137] olarak nitelenen ve 1839 yılında yayınlanan ilmühabere de yansır. Söz konusu belgede kent, üç farklı nicelik eksenine bağlı kurallar ile ele alınır. Birinci eksen, ana arterler, sokaklar ve meydanların düzenlenmesi ile ilgilidir. İkinci eksen kagir konut inşasına yönelik çerçeve tanımıdır. Üçüncü eksen ise istimlak ve mülkiyet haklarını düzenler. Belgeye göre, ilan tarihinden sonra konutlar eskisi gibi ahşap olarak yapılamayacak, kagir hane yapmak isteyenlere, müslüman ya da gayrımüslim ayrımına tabi tutulmadan, arsalar sağlanacak, sokaklar geometrik düzende, geniş ve daha sonra yapılacak eklemelere izin verecek biçimde, *kavaid-i hendese* kurallarına göre yapılacaktır. Prensip olarak yeni konutlar kagir olacak, plansız yapılmayacak ve aralarına kesinlikle ahşap konut inşa edilmeyeceği bildirilse de, maddi gücü yetmeyenler iki konut arasına çatılarından daha yüksek olacak şekilde kagir bir duvar inşa etmek şartıyla ahşap konut yapabilecektir. Yoksulların "biraz uzacık" yerlerde ahşap konut inşa etmelerine ise engel olunmayacaktır. Yeni kagir konutlar ise üç kat ve yirmi zira yüksekliğini aşmayacaktır. Konutlarda belirlenmiş hizaları ihlal edecek şekilde şahnişin benzeri çıkmalar yapılmayacak, isteyenler konutlarının alt katlarında dükkan yapabilecektir. Yol genişletme ve yeniden düzenleme çalışmaları sırasında mevcut arsalarından yer alınan arsa sahiplerine zararları karşılığında ödeme yapılacağı, benzer yeni mahalleler yapılacağı zaman standart arsalar mutlaka *fenn-i hendese*de becerikli kişilerce hazırlanacaktır. Bu hükümlerin uygulanmasından *ebniye-i hassa müdürü* sorumlu olacaktır [78].

Yapılması ve düzlenmesi önceden kararlaştırılmış yolların belirlenebilmesi için farklı renklerle işaretlenmiş güzergahlar ve arazi yüksekliklerinin işlendiği İstanbul'un detaylı bir haritası hazırlandıktan sonra bildirilen caddeler yirmi zira genişliğinde yapılacak, iki tarafında dört zira genişliğinde yaya kaldırımları yapılarak ağaçlandırılacaktır. Uygun olan yerlerde at ve arabaların gelip gitmeleri için on iki zira genişliğinde meydanlar oluşturulacaktır. Bu meydanların bir kısmı mümkün olduğunca cami ve diğer büyük yapılar etrafında oluşturulacaktır. Çıkmaz sokak kesinlikle yapılmayacaktır. Planlanan

yol güzergahları[1] üzerinde çeşme gibi yapılar uygun başka yerlere taşınacaktır. Ancak, tüm bu "hayırlı işler" hemen ve bir kerede gerçekleştirilebilir olmadığından dolayı adım adım uygulanacaktır [78].

Bu aşamada kent, yollar üzerinden belirlenen bir büyüklük olarak düşünülmektedir. Yol ve buna bağlı yapısal bileşenler, Batı başkentlerindeki elçilikler aracılığıyla derlenen kent bilgisinin etkinlik ufkundaki sınırını çizer. Görece farklılaşan, yolların doğal ve işlevsel izler olarak kavranageldiği Osmanlı dünyasında, en azından kağıt üzerinde, planlanabilir olmasıdır. Ancak, atılan bu ilk adımlar uygulamaya geçmez. Öte yandan, önerilen işlerin yapılmasına imkan verecek bütçe düşünülmemiştir. Mülkiyet ilişkilerinin muğlak yapısı ise kentin yöneticiler dışında kalan aktörlerine belirli direnç mekanizmaları geliştirmelerine imkan vermektedir. Bir anlamda kent, barındırdığı diğer aktörlerin de aktif katılımı olmadan yönetilemez hale gelmektedir.

1848 yılından sonra belirli aralıklarla çıkarılmaya başlanan nizamnameler, etkinlik ufkunu dolduran farklı aktörlerin ekonomik, toplumsal ve kültürel budaklanmaları karşısında yönetsel yayılımını arttırmaya çabalayan bürokratik aktörlerin "metinleşme" girişimleri olarak düşünülebilir. Yeniçeri ocağının 1826 yılında ortadan kaldırılışı amblematik olarak kent bağlamındaki mutlak metnin de kaybıdır. Savaş gücü dışında kentin gündelik işleyişlerindeki denetleme manivelalarını da işlevselleştiren ocak yapısının ortadan kalkması, nizamın boşalmasına, serbest kalmasına veya gevşemesine yol açmıştır. Bu anlamda, ondokuzuncu yüzyıl kayıp metnin nizamnameler aracılığıyla yeniden yazılması süreci olarak değerlendirilebilir.

Nizamnameler yapı etkinliklerini standardize etme ve sınırlama, kentsel gelişimi sokak genişlikleri, arsa sınırlarından geri çekilme, yükseklik sınırları ve yangına yönelik bir dizi teknik gereksinimleri belirlerken, geleneksel nizam vazlarından farklı olarak iktidarın iktidardan uzaklaşmadan söylemselleşmesi olarak düşünülebilecek metinlerdir. Dikkat çekici olan, metinlerin kendi güncel gerçekliklerine yönelik pratik karşılıklar üretmekten

[1] Yol güzergahları şöyle belirlenmiştir: Bab-ı Hümayun-Divanyolu-Aksaray-Silivri-Mevlevihane kapıları, Beyazıt- Edirnekapı, Çarşambapazarı-Eğrikapı, Kadırga Limanı-Yedikule; suriçinde Bahçekapı (Eminönü-Sirkeci arası)-Eyüp [78].

çok, güncelliğini önceleyen metinleri model olarak arayıp bulan ve tekrar eden metinler olmasıdır.

1839'daki ilmühaber sürecinin bir uzantısı olarak düşünülebilecek "I. Ebniye Nizamnamesi" 1848 yılında çıkarılır. Otuz maddeden oluşur. İlk planlama önerilerinin keskin ifadeleri on yıl sonra yumuşar. Sokak genişlikleri, büyük caddelerde on, adi caddelerde sekiz ve ara sokaklarda altı zira olarak değiştirilir. Çıkmaz sokakların imkan oldukça açılacağı bildirilir. Bir anlamda kentin gerçekleri ile yüzleşilmiş ve uzlaşı arayışına gidilmiştir. Genişliği nizamnamedeki ölçülere uyan sokaklar mevcut durumlarını koruyacak, yeni yapılacak olan yapılar bu ölçüleri ihlal etmeyecektir[1]. Büyük olasılıkla istimlak ve arsalardan geri çekme bedelleri konusunda bir dirençle karşılaşılmış olmasından dolayı mevcut dokunun değişimi ruhsat üzerinden yürütülmeye çalışılır. Mevcut bir yapı tamiratı için ruhsat başvurusu yapıldığında mal sahibi geri çekmeyi kabul etmezse ruhsat verilmeyecektir. Bir diğer "çözüm", kaldırılmasında kamu yararı olduğu düşünülen zarar görmüş yapıların hükümetçe belirlenen bedel üzerinden talep oluştuğunda sahipleri tarafından satılması ya da gerekli önlemlerin bedellerini üstlenmesidir[2].

Daha önce yapımı engellenmesi düşünülen çıkma konusu da belirli bir uzlaşı olarak nizamnamede tanımlanır. "Şehnişin" biçiminde olmadığı sürece saç örtülü cumba ya da demir balkon yapılmasına izin verilir. Yapı yükseklikleri, devlet yapıları istisna tutularak, bütün halk için ahşap yapılarda yirmi iki, kagir yapılarda otuz zira olarak sınırlandırılır. Kural koyucuların bu şekilde kendi dışındakileri eşitleyip kendilerine ayrıcalık atfetmesi, bir dünyevilik düzlemi olan kentte, görece hırpalanmış ve indirgenmiş bir temsiliyet icadı olarak okunabilir. Dersaadet'in içinde veya dışında kalan Eyüp, Üsküdar ve Galata mahallelerindeki boş alanlarda inşaat yapılması konusundaki tek karar ve onay makamının sultan olduğu konusu da söz konusu temsiliyeti takviye edecek bir miras olarak sürdürülür [78].

---

[1] "[....] hiçbir ebniye vaz'ı kadiminden **bir parmak** ileriye tecavüz ettirilmeyecektir." [78], {13]

[2] "[...] Ve bu makule ebniyenin vücudunda mazarrat ve kaldırılmasında menfaat-i umumiye olup ta devlet tarafından değer bahası ile iştirasına rağbet olunduğu halde, sahibi satmağa veyahut def-i matlub olan mazarratı bertaraf etmeğe mecbur olacaktır." [78], [13]

Nizamname son maddesinde ilginç bir şekilde sürçer. Daha önce tanımlanan yükseklik sınırlamaları fazla bulunarak ahşap yapılar için on sekiz, kagir yapılar için yirmi iki zira şeklinde düzeltilir. Düzeltmenin gerekçesi olarak şöyle bir örnek verilir:

> "[...] onuncu bendde beyân olunduğu üzere inşâ olunacak ahşab ebniyenin irtifâına yirmi iki ve kârgîr olacaklara otuz zirâ'a mesağ (*izin*) gösterilmiş ise de **bu derece yükseklik biraz ziyâdece olup** meselâ birisi cevânib-i erbaası (*dört tarafı*) küçük hâneler olduğu halde böyle otuz zirâ irtifâında kârgîr bir ebniye yaptıracak olsa bunu manzarası ve nümâyişi (*görünüşü*) sakîl (*çirkin*) ve pek de taksir (*kusurlu*) kılınsa herkesi kârgîr ebniye inşası teşvikine mâni olacağından, derece-i'tidâliyyesi (*uygunluk, ortalama derecesi*) olarak zikrolunan **ahşab ebniyenin irtifâına tecavüz ettirilmemek şartıyla on sekiz ve kârgîr binalara yirmi iki zirâa kadar irâe-i ruhsat olunması** ve işbu irtifa maddesi evvel emirde memurları mârifetiyle ba'de'l-muâyene (*muayene sonrası*) bir gûna (*tarz, gidiş*) mahzûr-ı (*haram, sakınca*) şer'î ve nizâmisi olmadığı halde yaptırılmasına izin verilecek olduğunda farazâ **kârgîr ebniyenin irtifâı zirâ-ı mahdûd-ı mezkûru** (*belirtilen ölçü sınırını*) **bir iki arşın kadar geçecek olur ise mâdem ki mahzurdan sâlimdir, anlara birşey denilmemesi** ve bir de gayet küçüklüğünden dolayı sokağa hisse tarhında (*dağıtımında*) tecezzî (*bölünme, küçülme*) kabul etmeyecek bazı hâne ve dükkân bulunacağından, bu makûleler (*gibiler*) müstesna tutulmak lâzım gelse nizâmına mugâyir (*aykırı*) olacağından başka hudâ-nekerde (*tanrı göstermesin*) harîk vukûunda böyle küçük dükkân veya hâne için bir çok ashâb-ı alâkayı muhâtarada (*tehlikede*) bırakmak iktiza (*gerekme*) eyleyeceğinden ve böyle yerlerde senede ancak üç dört mahal olabileceğinden bu makûle tecezzî kabul edemeyecek hâne ve dükkan ashâbını gadrden (*haksızlık*) ve **menâfi-i umûmiyyeyi halelden vikâye** (*korumak*) **etmek için** sâye-i ihsân-vâye-i hazret-i mülûkânede **bu makûle fukarâdan alâka sahipleri zuhûrunda** (*ortaya çıktığında*) **iskât ve ırzâları** (*susturma ve rıza*) **için cânib-i Hazîne-i Celîle'den bir mikdâr şey verilerek** [...]" [78]

Alışılagelmiş temsiliyet ve ayrıcalıkların kriz durumu olarak okunabilecek bu metin, "kamu yararı" (*menâfi-i umûmiyye*) gibi kavramların örtüsüyle aşılma girişimlerini ortaya koyar. Yapı alanında neredeyse hiç rağbet görmemiş müslümanlara tanınmış kagir yapı yapma ayrıcalığının, Tanzimatla birlikte müslim ve gayrı müslim arasındaki kimlik farklarının aşınmaya açılmasına bağlı olarak ortadan kalkışı ve dolayısıyla ekonomik temelli bir konu haline gelişi kural koyucuların geleneksel temsiliyet alışkanlıklarında bir sarsıntıya yol açar. Müslüman konutlarıyla gayrimüslim konutları arasındaki geleneksel farkın iki arşın (yaklaşık 1.50 m.) olarak tanımlandığı ayrıcalıklı temsili konum, söz konusu nizamname ile birlikte sekiz arşın (yaklaşık 6 m.) gibi radikal bir farklılaşmaya taşınır. Kagir inşaatı teşvik amaçlı olduğu anlaşılan bu karar, ekonomik

gücü yeterli herkes için bir imkana dönüştüğünden, kural koyucu sınıfların temsiliyet kalıplarının krize girmesine yol açmış olmalıdır. Ayrıcalık, geleneksel temsiliyet kalıplarına eklemlenerek elde edilen ve sergilenen bir konu olmaktan çıkıp, farklı girdilerin ekonomik karşılıklarıyla birlikte inşa edilecek bir alana doğru evrilir.

Nizamnameyle birlikte oluşturulan Ebniye Meclisi[1], nizamname eki olarak yapıları alan büyüklüğü, yapım tekniği ve malzemelere göre sınıflandıran bir tür yapı bilgisi broşürü yayınlar. İki bin zirakareden büyük olanlar (yaklaşık 1160 m^2) birinci sınıf (*derece-i ûlâ*), binden ikibine kadar (580 m^2 - 1160 m^2) ikinci sınıf (*derece-i saniye*), beşyüzden bine kadar (290 m^2 - 580 $m^{2)}$ üçüncü derece (*derece-i salise*), beşyüzden küçük olanlar *âdi* olarak sınıflanır. Yoksul kimselerin "çerçöpten" yapacakları yapılar sınıflandırma dışı tutulur [78], [13]. Giderek kamusallığı artan kentin mevcut pratikleri aşındırarak hızla dönüştürdüğü bir aralıkta, kural koyucular süregelen ayrıcalık kategorilerini restore etme refleksi dışında bir yeniden üretim gücünden yoksun görünürler. Saray ve saraya bağlı sınıfların sahip oldukları yapılar üzerinden büyüklük hiyerarşisi kuran sınıflandırmanın belirsizlikleri ortadadır.

Diğer yandan, uygun yapım tekniğine ve uygun malzeme seçimi ile yapıların ömrü konusunda yapılan zaman kestirimleri abartılı görünür. Kagir yapımın aksamlarına göre ifade edilen zaman dilimleri yüz ile iki bin yıl arasındayken, ahşap yapılar için öngörülen süre otuz ile yüz yıl arasında değişir. Yoksulların yapacakları ahşap konutlar için biçilen süre ise yirmi, yirmibeş yıldır [78], [13].

Denilebilir ki, geleneksel bilginin kendinden menkul katılığı, idealize edilmiş hayali modern kategorilere dönüştürülür. Kural koyucular, hızla değişmeye, dönüşmeye, geleneksel katılıklarını buharlaştırmaya başlamış bir kentin görünürlük kazanması karşısında değişmeyecek olanı hayal etmekte ve bu sayede kenti tutabileceklerini düşünmektedirler. Pratikleri bağlayıcı bir standartlar çerçevesi olması beklenen bir nizamnamenin belirgin bir biçimde presizyon üretmeye mesafeli oluşu, kural

[1] Nizamnamenin otuzuncu maddesi: "[...] meclis-i vâlâ taht-ı nezâretinde olmak üzere su nezareti meclisine tatbiken **bazı münasip ve muvazzaf memûrînden ve erbâb-ı ebniyeden bir ebniye meclisi vaz'ının sûret-i tertib ve teşkiline** dâir meclis-i vâlâ tarafından verilen mazbata ile [...]" [78], [13]

koyucuların bizzat aracısı oldukları değişime bağlı tereddütleri gidermeye yönelik hareket sahası kazanma stratejisi olarak düşünülebilir.

Eki olduğu nizamnamede ahşap yapılar için tanımlanmış olan on sekiz zira (yaklaşık 14 m.) yükseklik sınırı, yangının yayılmasına yol açtığı bilgisine dayanılarak on dört zira (yaklaşık 10.65 m.), kagir yapıların yüksekliği 20 zira (15.20 m.) olarak yeniden belirlenir. Söz konusu değişiklik taleplerinin kagirleşme konusunda ikircikli konumların varlığına işaret ettiği söylenebilir. Nitekim, nizamname ekinde tariflenen kagir inşaat tekniği bileşenleri için işaret edilen malzeme örneklemelerinin, ekonomik olarak yaygın erişilebilirlik çerçevesinin dışında olduğu söylenebilir.

Birinci Ebniye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından henüz bir yıl geçmeden İkinci Ebniye Nizamnamesi yayınlanır[1]. İkinci nizamname, bazı yeni maddeler ve bazı eski maddelerin birleştirilmesi dışında birinci nizamnameyi neredeyse birebir tekrar eder. En dikkat çekici ayrım, yapı sınıflandırmasının alan büyüklüğü yerine "beş yüz kese akçe kıymeti" gibi inşaat maliyetinin ekonomik değeri üzerinden tanımlanmasındadır. Belirtilen değerin üstündeki yapılar için kagir şart koşulurken ahşap inşaata ruhsat verilmeyeceği bildirilir. Söz konusu değerin altındaki yapılar için kagir inşaat teşvik edilecek ancak geçerli bir mazeret (*mazeret-i hakîkiyyesi*) olduğu takdirde yapıdan iki zira yüksek olacak şekilde kagir yangın duvarıyla yetinilecektir. Yapılar ahşap olacaksa beş hane veya dükkanda bir duvar yapılarak "*mahalin vüs'at ve* ***tahammülüne*** *göre bahçe ve açıklık ve fasıla dahi bıraktırılacakır*." [78].

Birinci Nizamname ekinde tariflenen ve daha çok devlet olanaklarına bağlı olarak sergilenegelen kagir yapım bilgisinin, olasılıkla kural koyucular açısından da kentin ekonomik gerçeklik düzlemindeki karşılıklarıyla başedilemez olduğu fark edilince "beş yüz kese akçe kıymet" gibi ekonomik temelli bir temsil icadı kaçınılmaz olmuş görünür[2].

---

[1] H.15 S 1265/ M. 11.01.1849. I. Nizamname H. Cemâziyelâhir 1264/ Mayıs 1848'de, eki, 28 Z 1264/ M. 26.11.1848'de yayınlanır [78].

[2] Nizamnamenin 11. maddesi şöyledir: "500 kese akçe kıymetinden ziyade hane inşasına muktedir olacak her sınıf tab'a ve kesan (kimseler) yeniden ol miktar baha ile inşa edecek olduğu halde o misilluların ahşap bina inşasına ruhsat verilmeyiğ mutlaka kârgir yaptırılmak üzere akdam ve ilhak olunup, 500 kese kıymetinden noksan hane inşa edenler kârgir inşasına teşvik olunarak, bu maddeler bazı cihetle mazeret-i hakikiyesi olup ta kârgir yapamadığı halde, binadan 2 zira yüksek olmak üzere etrafına kârgir duvar yaptırılacaktır. Ve 500 kese kıymetinden aşağı yapılacak hane ve dükkanlar ahşap olduğu ve sahibi etrafına duvar yapmağa muktedir olmadığı halde, bu makulelere nihayet 5 hane ve

“500 kese akçe kıymet” ifadesi yapı inşaat bedelini belirtir, ancak bu maliyet referansının neye denk geldiği belirsizdir. Söz konusu niceliğin yapı sektörü içinde hangi verilere göre tanımlandığı, ne büyüklükte bir yapıya işaret ettiği, hangi malzeme kalemlerini içerdiği gibi bilgiler yoktur. Bu yönde istatistiksel veriler toplandığına dair herhangi bir emareye rastlanmaz. Daha çok devletin resmi inşaat ve hesap alışkanlıkları içinden üretilmiş bir kategori icadı olarak değerlendirmek yerinde olur.

İkinci nizamnamede yükseklik ölçüleri 2 arşın daha düşürülür. 10. maddeye göre saltanatın tüm tebası için inşa edilecek ahşap yapıların yüksekliği zeminden üst tabana kadar 14 zirai, kârgir yapıların yüksekliği 20 zirai geçmeyecektir. Ancak aynı maddenin devamındaki ifade şöyledir: “[...] *Ve bu irtifa maddesi evvel emirde memurları marifetiyle bilmuayene bir gûna mahzuru şerî ve nizamisi olmadığı halde yaptırılmasına ruhsat verileceğinden faraza kârgir ebniyenin irtifaı zira mahdudu mezkûru 1-2 arşın geçecek olur ise mademki mahsurdan salimdir, onlara birşey denilmeyecektir.*” Kagir yapıyı teşvik yönünde bir adım olarak okunabilecek bu şerh, bir anlamda kanunun ihlalini adeta güvence altına alır.

Kenti biçimlendirme yönünde belirli sabitleme çizgileri ortaya koyan nizamnamelerin etkinlik ufkunda aktüalize oluşu anında bu çizgileri kıran, büken, doğrultularını değiştiren kaçış çizgileri de aktüalize olur. Hatta, denilebilir ki kaçış çizgilerinin aktüalize oluşuna bizzat devlet örgütlenmesinin kendisi kaynaklık eder. Merkezleştirilmeye çalışılan bürokrasi henüz belirli bir normatif homojenlik ortaya koyabilecek bir yapılanmadan uzaktır. Farklı kurum ve denetim araçları kurulum modelleri denenmekte, bir kısmının kısa sürede verimsizliği anlaşılmakta, yeni model denemelerine girişilmektedir. Kent üzerinde kurulmaya çalışılan denetim araçları bir yanıyla daha büyük bir nizamın parçası olarak siyasi coğrafyanın nasıl organize edileceğine karar vermenin nüvesini oluşturmaktadır.

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısındaki bu girişimlerin kadroları ağırlıklı olarak geleneksel dünyanın alışkanlıklarına yakın aktörlerden kurulur. Söz konusu aktörlerin performansı, kabaca, süregelen ekonomik ve toplumsal ilişkileri ayakta tutacak kentsel iaşenin

---

dükkana bir kârgir dıvar yaptırılıp, mahalinin vüsat ve tahmiline göre bahçe ve açıklık ve fasıla dahi bırakılacaktır.” [78], [13]

paylaşılmasını iyileştirme yönünde yolların genişletilmesiyle karakterize olur. Kurumlar isim değiştirir, ancak işleyişleri geleneksel alışkanlıkların tekrarına sürüklenmekten uzaklaşamaz ve her seferinde işlemeyecek açmazlara sıkışır; adeta kontrol edilmek istenilenin daha çok yoğunlaşmasına yol açar. Her ne kadar uzun zamandan beri örselenmiş olsa da, Osmanlı'nın tarihsel akıntısı olan nizam-ı alem düşüncesinin çevrelediği ayrıcalıklara bağlı refleksler ve ilan edilen hukuk çerçeveleri arasında ortaya çıkan ikircikli durumlar, bir yandan geleneksel dengeleri sarsar ve çözerken, diğer yandan kararsızlık ve buna bağlı verimsizlikleri canlı tutar. Bir yandan toprağın metalaşması yolunda bireysel mülkiyetin yolu açılırken, öte yandan toprak mülkiyetinin özel ellerde toplanarak değerlendirilmesine ve ticaretine kısıtlama getirmenin yolları aranır: "*Dersaadetin dahil ve haricinde ve biladı selase mesafatında eser bina olmayan arazi ve bostanlar üzerine mahzuru olmadığı halde kârgir han, kezalik kârgir ve ahşap hane ve dükkan ve sair ebniye inşası hususu mecerred irade-i seniye-i hazret-i şahane süduruna mevkuf olacaktır*.[1]"

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin denetim altına alınmasında dolaşımda olan Avrupa kaynaklı beledi bilginin taşıyıcısı müslüman veya gayri müslim Osmanlı tebası elitlerinden ve "uzman" olarak davet edilen yabancı aktörlerden yararlanma yoluna gidilir. 1855'te kurulan Şehremaneti, her ne kadar 1826'da kurulan ancak geleneksel çarşı-pazar denetimi, narh ve iaşe işleri dışındaki çerçeveye çıkamayan "İhtisab Nezareti"nin yerini alması düşünülse de, kısmen de olsa aynı geleneksel çerçeveyle malul olduğu söylenebilir. Yine de yerel toplumun katkısını içerecek şekilde "*Dersaadet'de mütemekkin her sınıf tebaa-ı şahanenin ve esnafın muteber ve mutemetlerinden*" [78] oluşan bir meclis kurulması ve "tathirat ve tanzifat" olarak isimlendirilen temizlik işlerinin belediyenin sorumlulukları arasında belirtilmesi yeni bir adım sayılmalıdır. Şehremaneti yönetmeliği "tezkire-i maruzada" "rahattan", "asayişten", "hüsniyattan", temizlikten, İstanbul'u "mamuriyet-i umumiye-i memleketin eser be nümunesi" haline getirmekten, şehri "tezyin etmekten" (güzelleştirme), "tevsi etmekten" (genişletmek), tenvir etmekten (aydınlatma) ve

[1] 1848 ve 1849 Ebniye Nizamnamelerinin 9. maddesi. [78], [13]

“ıslah-ı usul-ı ebniyeden” (imar düzeni) söz eden genel geçer kavramlarla sınırlıdır. Bunların nasıl yapılacağına dair bir çerçeve çizmez.

Normlar manzumesi anlamında ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki nizamname çerçevesinin nüveleri, 1855 yılının sonlarına doğru faaliyete geçirilen “İntizam-ı Şehir Komisyonu” tarafından belirlenmesi talep edilir. Komisyonun asli görevi olarak belirtilen nizamnamelerin bir araya getirilmesi, yüzyılın ilk yarısındaki nizamnamelerde olduğu gibi genişletilmesi ve altyapısı kurulması gereken caddelerin tespitinden, soba borularından damlayan ziftin sebep olduğu lekeler gibi ayrıntılara kadar iner [78]. İntizam-ı Şehir Komisyonu belediyecilik işlerinin örgütlenmesi yönünde ilk defa belirli bir performans sergilemiş olsa da, mali özerklik ve yetki açısından desteksiz bırakılmasına bağlı olarak önerilen tüm düzenleyici normların kağıt üstünde kalması karşısında komisyon üyeleri önerilerini içeren bir raporla birlikte istifa eder. Bu çerçevede, 1857 yılında yarı-özerk olarak kurulmasına imkan verilen 6. Daire Belediye teşkilatlanması, kentin yönetilmesi yönünde yeni bir adım olduğu gibi Tanzimat’ın “Osmanlılık” ideallerine uygun siyasi coğrafyanın organizasyonuna yönelik de bir girişimdir [138]. 1863 yılında Osmanlı merkezi bürokrasisinin bir organı haline gelene kadar 6. Daire Belediyesi kentsel normlar açısından belirgin bir performans ortaya koyar. Ancak söz konusu normlar, ondokuzuncu yüzyıldaki nizamnameleri karakterize eden ve ilan edildikten kısa bir süre sonra “faydalı fakat verimsiz” bir norm otoriteryenliğine dönüşmenin aracı haline gelecektir.

Etkinlik ufkunun tekil bir öznenin bürokratik ve mekanik güçlerini harekete geçirerek belirleyebildiği bir alan olmaktan çıktığı bir dönemde kenti biçimlendirmek, sadece bürokratik ve fiziksel bir etkinlik değil, aynı zamanda sosyo-kültürel biçimlendirmenin konusu haline gelir. Münif Efendi’nin tabiriyle, “manasız düşüncelerden” iktisadi içeriklerle içiçe geçen güç ve prestij talepleriyle biçimlenen motivasyonlara kadar farklı katmanlarda çatallanmış gerekçelerle ortaya çıkan gündelik direnç güzergahları etkinlik ufkunu sürekli kaygan kılar. Bu bağlamda, dönemin gazete ve dergilerinde yayınlanan bir dizi metnin oluşan dirençlerin doğrultularını bürokrasinin talepleriyle paralleleştirmeye yeltenen kamuoyu oluştucu metinler olarak etkinlik ufkuna yerleştiği izlenebilir. Örneğin, Münif Efendi’nin 1863 yılında *Mecmua-i Fünun* dergisinde yer alan “Tanzim-i İstanbul” başlıklı makalesi, bir yönüyle kısa bir süre sonra yayınlanacak

"Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"nin tarifleyeceği çizgilere dair bir güzelleme olarak okunabilir:

> "[...] İstanbul'dan daha muntazam bir şehir görmemiş veyâhûd işitmemiş olanlar bi't-tabii bunun mâ-fevkinde (ötesinde) bir hâl tasavvur edemeyerek hoşnut olabilip hatta bâzı şuarâ (şairler) [Her ne kim hâtıra eylerse hutûr anda a'lâsının a'lâsı olur] neşidesiyle hakkında nağme-senc-i medh ü senâ (övgü) olmuş ise de **memâlik-i muntazama-i sâirede** (başka derli toplu şehirlerde) **seyr ü seyahat edenler; el-eşyâü tenkeşifü bi azdâdihâ** (eşyanın mahiyeti zıddıyla keşfedilip anlaşılabilir) **hükmünce burasının ne derece muhtâc-ı ıslah olduğunu derk ve iz'an ederler** (anlar ve bilirler).
>
> [...] **nümûne olmak üzere meselâ Karaköy Köprüsü'nden Bâbıâli'ye oradan dahi Aksaray'dan geçerek Topkapı'ya kadar bir hatt-ı müstakîm** (doğru çizgi) **olmak üzere bir divân yolu caddesi küşâdıyla** (açılmasıyla) **bunun iki canibine** (taraf) **kumpanya veyâhûd arsaları ashâbı tarafından münâsib şekil ve cesâmette kargir olarak muntazam ebniye inşâsı ve iktizâ eden** (gereken) **tanzîmi lâzım gelir**. Böyle bir cadde küşâdı her taraf hakkında hayırlı olup şöyle ki; evvelâ bunun üzerinde vâkî (mevcud) ebniye bi't-tabi' mahall-i sâireden ziyâde kıymet ve i'tibâr kesbedeceğinden (elde edileceğinden) ashâbı mütemetti' (faydalanmış) olacak ve sâniyen temellük (sahip) veyâhut îcâr ile derûnunda sâkin olanlar istifâde edip sâlisen mucib olacağı suhûlet-i mürûr ve ubûr (yavaşça gelip geçme) ve **muhsenat-ı sâiresinden** (türlü güzelliklerinden) **umûm ahâlî** (herkes) **hased-mend-i menfaat** (çıkar kıskancı) **olacaktır**." [122]

İkinci Ebniye Nizamnamesi'nin ilanından sonraki süreçte yaşanan gelişmeler, yönetim bürokrasinin özellikle ölçüler konusunda dikkatini yoğunlaştırmasına yol açmış görünür. Yapı sektöründe Osmanlı tebasından olsun ya da olmasın çoğullaşan aktörler arşın dışında olasılıkla metrik sistem dahilindeki ölçüleri dolaşıma sokmuş olmalıdır. Bunun hem yürürlükteki kanunları gevşettiği, hem de çeşitli derecelerde iş veren ve iş götüren aktörler arasında, örneğin hesaplar açısından, uyuşmazlıklar çıkardığı düşünülebilir. Sokak ölçülerinin uygulanmasında bir dizi yorum farklılığı belirmiş görünür. Sorun olarak görülen çıkmaz sokaklar konusu aşılamaz görünmüş olmalıdır ki kanunname aracılığıyla belirli bir ölçüye getirilmesi yoluna gidilir. 1864 yılında yayınlanan "Turuk ve Ebniye Nizamnamesi"nin ilk maddesinden başlayarak metnin genel diline yayılan ifadeler bu yönde bir durumu işaret eder niteliktedir. Birinci madde şöyle başlar:

> "Sokakların üzerlerinde müceddeden inşa olunacak hane ve ebniye-i saire ve dıvarlar murur ve ubure sıkıntı vermemek üzere **zikriâti miktar zıra' hesabıyla yapılacaktır. Ve itibar olunan zıra' Fransız metresin üç rub'una müsavi bulunacaktır**. Evvela birinci sınıfta bulunan **tarik-i âmmenin**

> **genişliği ebniyenin iki tarafından sath-ı zemin katlarının dış yüzeylerinden ölçülerek** lâakal 15 ve ikinci sınıfta bulunanların 12 ve üçüncü sınıfta bulunanların 10 ve dördüncü sınıfta bulunanların 8 ve **dar müteaddit hanelere mahsus olan çıkmaz sokakların genişliği 6 arşın olacaktır**. Her sokağın nizamnamece kaç arşın olması iktiza edeceği bir levhaya yazılarak mezkûr sokağın başına yapıştırılacaktır. Sokakların genişliğinin mikdarı mukaddemce ebniye idaresi canibinden tayin olunmamış olan sokakların sınıflara taksimi hususunda zuhura gelebilecek müşkülat Dersaadet'te Ticaret Nezareti tarafından ve taşralarda vilayet ve mutasaarıfîn ve kaymakamlar tarafından haş ve kat' olunacaktır. Cami-i şerif havlularında ve iskelelerde ve sair meydanlarda velhasıl menafi-i âmme için terk olunmuş olan bâcümle yerlerde ebniye inşası külliyen memnudur." [78], [13]

Nizamnamenin ardından eldeki arşın ölçülerinin Fransız metresine göre ayarlarının karşılaştırılmasına gidilmiş olmalıdır. Nitekim, daha önce değinildiği gibi, 1867 tarihli bir belge Altıncı Daire'de kullanılan zira-i mimarinin Fransız metresine uygun olmadığından hangi ölçünün esas alınacağı sorulduğunu belirtir [73]. Maddi oluş süreçlerini denetleme araçları tutulmaya çalıştıkça adeta kayganlaşır.

Yapı yükseklikleri ikinci ebniye nizamnamesindeki yükseklikleri tekrar eder görünür; 20. maddede belirtildiği şekliyle kagir yapılar 20 ve ahşap yapılar 14 arşın yüksekliğinde olacaktır [78]. Ancak "*damların ve tahtabuş ve mehtabiyelerin zeminden irtifaı salifüzzikr (bildirilen) hududu 6 arşından ziyade tecavüz etmeyecektir*." [78] Arkasından gelen 21. maddede ise eğimli alanlarda bulunan yapı yüksekliklerinin hesaplanmasında belirtilen 6 arşınlık izni doğrudan ölçülere ekler: "[...] *her halde en yüksek tarafın irtifaı kârgir için 26 ve ahşap için 20 arşını tecavüz etmeyecektir*." [78] Nizamnameye sonradan eklenen özel maddeye göre 6. Daire sınırları içinde inşa edilecek yapı yüksekliklerinin "*her nevî kârgir için 24 ve ahşap için 16 zıra*" [78] olarak belirtildiği düşünülürse kent genelinde bir yükselme eğilimi ve talebi artmışa benzer. Bir diğer deyişle, kentte arazi ve gayrımenkul spekülasyonu ortaya çıkmaktadır[1].

1864 tarihli nizamname, önceki nizamnameler gibi sokak-parsel-bahçe ilişkileri ve kat hiyerarşilerini belirlemeye çalışır. Ancak diğerlerinden metinselleştirdiği norm

[1] Örneğin, 1865 yılına ait bir gazete ilanında Galata'da iki ayrı parselin satışıyla ilgili olarak şöyle denilmektedir:"Duyuru: 1. Yapım aşamasında bulunan Hendek ve Karanfil sokaklarının köşesinde **300 arşın karelik inşaat alanı** olan parsel; **400 lira değer** biçilmiştir. 2. Galata Kulesi Meydan'ında henüz yapım aşamasında bulunan iki sokağa cephesi bulunan **150 arşın karelik inşaat alanı** olan parsel **900 liralık değer** biçimiştir." [139]

otoriteryenliği bakımından farklılaşır. Söz konusu norm otoriteryenliği paradoksal biçimde katılaştığı oranda kendini buharlaştıracak kadar etkisizleşir. Örneğin, "Ebniyenin Sokak Yüzünde Olan Çıkma ve Çıkıntıları" başlıklı bölümde yer alan maddeler katılaşan normlar karşısında bizzat nizam koyucular tarafından esnetilecek içeriklerle tanımlanır. Ölçüler, bir tür hiza fetişizmi olarak adlandırılabilecek şekilde aşırılaştırılır. Örneğin, kapı eşikleri 1 parmak (yaklaşık 2 cm.), müdevver (dairesel) veya yassı sütun ve kaidesi 2 parmak, pencere pervazı, pancur veya kanat 4 parmak, yağmur suyu boruları, dükkan vitrinleri, pencere parmaklıkları 6 parmak, zeminden en az 4 arşın yukarıda olması gereken kepenk ve saçaklar 1 arşın, dükkan ve mağaza tenteleri, 2 arşın ve duvarlara asılan fenerler 1 arşın 2 parmak olacaktır. Yol cephelerinde merdiven, basamak, set ve mahzen penceresi inşasına izin verilmez. 19. maddede "*ber menval sabık çıkma ve çıkıntılar hakkında olan mevad-ı nizamiyenin ahkâmı yol ve meydan ve tarik-i âm olan rıhtımlar üzerinde bulunan binaların yüzlerine raci olub binanın diğer yüzlerine sahib-i mülk dilediği gibi yaptırabilecektir*" [78], [13] dendikten sonra Boğaz boyunca sıralanan yalılar için maddeye bir ek yapılır. Buna göre "[...] *tarafeyninde bulunan sahilhaneler hizasını tecavüz edemeyib fakat binanın vasatında bulunan oda en büyük caddeler hakkında olan hükme tatbiken 1 arşın 18 parmak ileru çıkarıbilecektir. Şu kadar ki her iki tarafında muttasıl komşuları razı olub diğerlerine zararı mevkice bir mahzuru olmadığı ebniye meclisinden ilâm ve Bâb-ı Alîce dahi tasdik olunduğu halde ileriye çıkılması caiz olur.*" [78], [13]

Nizamnamenin ortaya koyduğu bir diğer nokta kenti kontrol altında tutmanın yeni aracı olarak harita etkinliklerine yapılan vurgudur. Haritalar, "*idare tarafından tersim olunacak*", "*devletçe kat'i surette kararlaştırıldıktan sonra*" uygulamaya konulacak mutlak metinler olarak zihinselleştirilir. Kentin henüz haritası düzenlenmemiş mahallerinde dilekçe başvurusuyla ilgili memurlar tarafından hazırlanacak geçici haritalara göre yapı yapılmasına izin verilir. "*Eser bina olmayan arazi ve bostanlar üzerine ebniye inşasıyla müceddeden mahalle teşki edilecek*" [78], [13] olduğunda girişimci şahıs ya da şirket söz konusu alanın kesin haritasını düzenleyerek Ticaret Nezareti'ne sunmak zorundadır. Ticaret Nezareti onayı kendi başına veremez; " [...] *icab eden makam ve mevkiler ile bil muhabere bunun münasib olup olmadığını ve muhazir ve menafiini tahkik ve* ***menafi-i umumiyece*** *icrası lazım gelen şerayiti tayin*

ederek harita-yı mezkûreyi bir kıt'a tahrir ile Bâb-ı Alîye takdim eyleyecektir." [78], [13] Ancak söz konusu harita kabul görse bile "*İrade-yi Mahsuse-yi Şahane*"nin onayı olmadan uygulamaya geçilemez.

Kent değişmesi engellenemeyen ancak değişimi kendi dinamiklerinden çok vaz edildiği biçimde olması gereken bir nesne olarak hayal edilir. Ancak vaz edenlerin becerileri ve araçları söz konusu biçim her neyse onu gerçekleştirmekten oldukça uzak görünür. Öyle ki, sürekli şikayet konusu ve yasaklama nesnesi olan ahşap yapılar bizzat nizamnamelerdeki çeşitli maddelerle sürüncemede bırakılırak, adeta kendi başlarına metruklaşmaları ve yıkılma aşamasına gelmesi beklenmektedir. Örneğin, sokak nizamlarına uymayan yapılara tamirat ruhsatı verilmeyeceği bildirilir. Ancak, gündelik hayatın kendi formel ya da enformel pratiklerinin devreye girmesiyle bu yapıların kendi yaşam sürelerini esnetme aralıklarını bir şekilde ürettiğini düşünmek yerinde olur. Nizamnamenin norm otoriteryenliği karşısında belli belirsiz marjlar da bırakılmak durumundadır. Her yangından sonra "fakr ü zarûret", "fakîrü'l-hâl", "erbâb-ı fakr" şeklinde sözceleşen ve padişahın geleneksel rolünün sürdürülmesi açısından araçsallaştırıldığı düşünülebilecek ahşap yapı yapma izinleri nizamnamede yerini şöyle alır: "*Hattı istikametleri katiyen kararlaştırılmış olan sokaklarda devlet kendusu lüzum gördüğü ve yahut devair-i belediye meclisleri tarafından esbab beyanıyla taleb vuku bulduğu halde ebniye inşasını men edecek ve yahut bu misillu ahşap ebniye inşasına bazı şerait ile irae-i ruhsat eyleyecektir*." [78], [13]

Öte yandan nizamnamelerin katılaşmanın öznesi olan kenti kendi yeteneklerinin ötesinde zorladığı, dolayısıyla vaz edilmeye çalışılan katılığın işlerlik kazanamadığı söylenebilir. Nizamname kentin altyapı hizmetlerine dönük her etkinlik masrafının mal sahiplerine yansıtılacağını bildirir. Söz konusu talep, sermaye yokluğunun bir yansıması ve ilk dönem 6. Daire Belediyesi'nin çeşitli sebeplerden dolayı vergi toplama konusundaki başarısızlığını aşma yönünde bir başka katılaşma hattı olarak değerlendirilebilir. Sokakların isimlendirilmesi, istikametlerinin belirtilmesi ya da sokak üzerindeki yapıların numaralandırılması için kullanılan levhaların imalat, yenileme veya tamir masrafları sahiplerinden karşılanacaktır. Ana kanalizasyon hatlarının yapılmadığı yollarda mülk sahiplerine lağım kuyusu açmalarına izin verilse de bunların daha sonra kapattırılma masrafları kendilerine yansıtılacaktır. Sokaklardan geçecek su yollarının, su

ve gaz borularının inşa veya tamirleri hükümetin gözetiminde yapılacak ancak masrafları mülk sahipleri tarafından karşılanacaktır. Söz konusu hizmetlerin getirdiği külfet açısından kentin çeşitli yerlerinde belirli bir direncin ortaya çıkışı olası görünür.

Beledi örgütlenmelerindeki sermaye yokluğu karşısında özel sermayenin devreye girme talepleri zaman zaman bürokrasinin dehlizlerinde eritilir. Namık Kemal'in *İbret* gazetesinin 10 Ramazan 1289/30 (M.16.06.1872) kaleme aldığı "Tanzifât ve Tezyinât" başlıklı makalesi "*Almanya'nın en muteber kumpanyalarından birkaç şirket demiryolun kenarında bir muntazam cadde yapmak için imtiyaz istidâsını hâvi bir arzuhal takdim*" ettiklerinden bahisle hükümete sunulan dilekçeyi ve yol yapımıyla ilgili mukavelename taslağını yayınlar [140]. İlk olmadığı anlaşılan dilekçede Rumeli demiryolunun Otlukçu kapısından Yedikule'ye kadar iki tarafı ağaçlandırılmış bir bulvar inşasına yönelik ruhsat başvurusuna herhangi bir cevap iletilmediği belirtilir. Söz konusu caddenin yapılması halinde "*İstanbul'un bir büyük ciheti mamur olup serveti artacağı ve ticarete dahi küllî medhali olacağı misillü inşaatına ibtidâr olunduğu anda bile Dersaadet'e birçok para girmiş ve esnâf ve amele gürûhu için bir büyük ticaret kapısı açmış olacağı*" bahsiyle daha önce iletilen mukavelenin tadil edilmiş taslağı tekrar onaya sunulur. Mukave taslağı şöyledir:

> "Birinci Madde: İş bu ebniyye şirketi evvelâ biri Rumeli demiryolunun Dersaadet'ten mürur eden (geçen) kıtası hizasında ve diğer Bayezid meydanından Marmara sahiline kadar mümted olmak (uzayan) ve piyade (yaya) yolları olarak etraflarına ağaçlar ğars (dikili) olunmak üzere **otuz metro arzında birer bulvar yani cadde inşası**, saniyen memleketin muktezâ-yı ahvaline göre **bahçeleri ile beraber yetmiş metro arzında olarak işbu cadde boyuna bir takım kârgir haneler binası ve cadde üzerine tesadüf edecek cevâmi'** (mescidler) **ve me'âbid ve mekâtib** (okul) **ile çeşmelerin tarz-ı bihînde tamir ve tezyîni ve iktizâ eden mahallere müceddeden nev resm cevâmi' ve mekâtib ile çeşme inşası**; sâlisen Dersaadet şehrinin içeri taraflarıyla mezkür bulvar arasında âmed-şüd (geliş-gidiş) teshîli (kolaylığı) zımnında şehrin Marmara sahilinden demiryol mevkıfına kadar tahte'l-arz (yer altı) bir tünel yani gümrük ihdâsı hususlarını devlete taahhüd eder.
>
> İkinci Madde: İşbu inşaat için lâzım olan arazi şerâit-i âtiye ile şirket tarafından iştirâ olunacaktır (satın alınacaktır). Şöyle ki Devlet-i Aliyye iktizâ eden arazinin mübâya'a ve iştirâsı için emsâli vechile teşkil olunacak komisyon-ı mahsus tarafından tayin kılınacak fiyatı kabul edecektir. İşbu emlâk ve arazinin bedelâtı derhal şirket tarafından cânib-i Devlet-i Aliyye'ye i'tâ olunup ol vasıta ile ashâb-ı emlâke verilecek veyahut doğrudan doğruya

emlâk sahiplerine teslim olunacak ve ferâğ harcları dahi Evkâf-ı Hümâyûn hazinesine tediye ve ifâ kılınacaktır.

Demiryol hizasında yüz metro mesafe dahilinde bulunacak tarîk-i âdiye bilâ-masraf şirkete ait olacaktır. Tarîk-i âdiye arsalarından ebniye inşasına tahsis olunacak mahallerin bedelâtı Emlak Nizamname-i hümâyûnu ahkâmına tevfiken tayin olunup devlete i'ta kılınacaktır. İnşa kılınacak haneler ya sipariş tarîkiyle veya fürûht olunmak ve lede'l-iktizâ (gerektiğinde) icâra verilmek üzre şirket hesabına olarak inşa kılınacaktır.

Tebea-i Devlet-i Aliyye taraflarından intihâb olunabilecek (seçilecek) arazinin intihâbını teshîl için haritanın dairesinden çıkılmamak üzre şirket tarafından onlara hakk-ı ruchâniyet (üstünlük) verilecektir.

Üçüncü Madde: Mezkür caddelerin biri Otlukçukapısından tâ demiryolun Yedikule mevkıfına ve diğeri Bayezid meydanından Marmara sahiline kadar mümted olacaktır. Şirket iş bu caddeyi inşa ederek mesârif-i vâkıasının nısfı şirket tarafından ve nısf-ı diğeri dahi Şehremâneti cânibinden tesviye kılınacaktır. İşbu caddelerin tamiri ve ağaçlarının hüsn-i muhafazası Şehremânetine ait olacaktır. Mezkür şirket hisse senedâtı üzerine müesses bir heyet olduğundan hisse senedâtından ibaret olan sermayesi yüz milyon Franka kadar bâliğ olacaktır. Cânib-i saltanat-ı seniyyeden haritanın kabul ve tasvibinden altı mâh sonra şirket imâlâta başlayacak ve şirketin nizâmât-ı dâhiliyesi dahi tarih-i mezkürde kabul ve tasvib olunup şirket iştirâ olunan arazi ve emlâki taht-ı tasarrufa alacaktır.

Dördüncü Madde: Otlukçukapısından demiryolun Sirkeci iskelesi mevkıfına kadar tahte'l-arz bir tünel yapılması için cânib-i Devlet-i Aliyye'den mahsusen imtiyaz i'tâ buyurulup şirket işbu tüneli zarar ve hasarı kendisine ait olmak üzre inşa edip altmış sene müddetle içerisinden geçenlerden mürûriye avâidi ahz u istifa edecektir. Altmış sene sonra mezkür tünel bilâ-kayd u şart devlete ait olup devlet istediği vechile işletecektir.

Beşinci Madde: Devlet-i Aliyyenin İstanbul ve mahall-i sâirede yaptıracağı ebniyenin münâkasası gibi işlere şerâit-i mütesâviye ile dahil olmak üzre şirkete otuz sene müddetle imtiyaz i'tâ buyrulacak ve bu müddetin hitâmında şirket bunun temdîdini tahsile hakk u salâhıyeti olacaktır.

Altıncı Madde: İşbu bulvar ve tünelin bâlâda muharrer şerâite tatbiken tanzim ve inşa olunamadığı halde Devlet-i Aliyyeye ait olmak üzre ne kadar teminat akçesi istenilir ise gösterilecek mahalle depozito olunacaktır." [140]

Söz konusu girişim şirket memurlarının ve dilekçelerinin birkaç ay boyunca kurumlar arasında öğütülmesiyle akıbeti meçhul olarak rafa kalkar. [140]

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul özelindeki kentsel girdiler farklı ölçek ve niteliklerde ivmelenerek artar. Girdi artışı kent mekanında farklı basınç alanlarının zaman zaman eşzamanlı ortaya çıkışını tetikler. Osmanlı'nın siyasal yayılımında ortaya çıkan istikrarsızlık ve toprak kayıplarına bağlı olarak göç eden nüfusun bir bölümüyle

İstanbul özelinde ortaya çıkan iş olanaklarına bağlı olarak göç eden nüfus kentin iç dinamiklerine eklemlenerek kent mekanı üzerinde belirgin bir sıkışma yaratır. İstanbul nüfusu 1829'da 359.089, 1844'te 391.000, 1857'de 430.000, 1878'de 547.437, 1885'te 873.565, ve 1910'da 1 milyonun üzerine çıkar [141], [142]. Kentte görünürlük kazanan iş ve konut alanı talebi, kent toprağının bazı bölgelerde aşırı değerlenmesine yol açar. Diğer yandan, teknolojik girdiler kent mekanını yeniden katmanlaştırır. 1845'de inşa edilen Galata köprüsü, 1851'de kurulan Şirket-i Hayriye'ye bağlı tarifeli vapur seferleri, 1870'da başlayan atlı tramvay, 1873'te devreye giren Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattı kentteki mobilizasyonunu yaygınlaştırır, zaman-mekan deneyimini radikal biçimde dönüştürerek kentin dağınık parçalarını birbiriyle ilişkilendirir ve yeni mekan örüntülerinin görünürlüğünü hızlandırır.

Ticaretin modunu ve örüntü biçimlerini de farklılaştırıran söz konusu girdiler, yeni hukuki çerçevelerin devreye girmesiyle geleneksel toplumsal katmanlaşmaları da farklılaştırır. Özellikle, toplumsal katmanlaşmaların yeni göstergesi olarak mülkiyet hakları, öncelikle 1858 Arazi Kanunnamesi'yle Osmanlı tebasına, ardından çekişmeli müzakereler sonucunda 1867'de yabancılara tanınır. 1878'de İstimlak Kanunu yayınlanır. Kısıtlı ve dağınık olsa da, kadastral düzen, sigorta gibi taleplerin ortaya çıkışı bu çerçeveler içinde değerlendirilebilir.

1882 Ebniye Kanunu yukarıda kısaca çizilen resmin bir parçası olarak düşünülebilir. Kentteki toplumsal ve mekansal değişimler karşısında yetersizleştiği düşünülen 1864 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'ni bir miktar daha detaylandırarak denetimi güçlendirmeye çalışan 1882 Ebniye Kanunu, belirli açılardan kentin dinamik güçleriyle bazı zorunlu uzlaşmaları da ortaya koyar. İstanbul ile birlikte diğer şehirleri de kapsayan kanunun uygulanması ve ilgili kararların verilmesi merkezi hükümetin kurumları yerine, üyeleri belirli bir oranın üzerinde vergi veren kişilerden oluşan yerel meclislerin yetkisine bırakılır. Yol genişletmelerinde kamu yararı adı altında bedelsiz terk hükümlerinde sınırlamalara gidilir. Bedelsiz terk miktarı bir parsel derinliğinin ¼'ünü geçemez[1]. Bu sınır aşıldığında İstimlak Kanunu'na göre belediye tarafından ödeme

[1] 8. madde: "Birinci maddede gösterilen vüsat (genişlik) için icabeden yerler yakın iki tarafından nisfiyet (yarı yarıya) üzere alınacak ve yalnız bir tarafında ebniye inşa olunan sokaklar kanunen iktiza eden yerin nısfı o taraftan alındıktan sonra nısfı diğer karşı taraf ebniyenin inşa veya tecdidinde alınacaktır. Ve bu

yapılacağı hükmü gelir. Sokak genişletmelerine ve düzeltmelerine bağlı olarak belediye tarafından kesilen binaların tamiratı yine belediye tarafından yapılacaktır. [78], [13]

Bir yandan bastırılması giderek zorlaşan dinamik güç alanları, diğer yandan kentin görünümlerine dair bürokratik arzuların maddi koşulları – teknolojik nesneler ve ekonomik imkanlar – nizamnamelerin sınırlarını çizmektedir. Sokaklar genişletilmekte, düzleştirilmekte, yapılar belirli hizalara getirilmekte ancak tramvay gibi yeni girdilerin gerektirdiği genişlikler, yol eğimleri, dönüş çapları gibi konular kısa sürede yetersizlikler ortaya çıkarmakta, yeni tanımlar, yeni müdahaleler gerekmektedir. Yürürlüğü sokulan yeni hukuki çerçeveler nizamnamelerde tanımlanan sokak düzenleme ve düzgünleştirmelerine maddi yükler getirir. Dolayısıyla, nizamnameler aracılığıyla kente geniş ölçekte nüfuz edilebildiğini söylemek mümkün görünmez.

Bu bağlam içinde 1882 kanunu mevcut dinamiklerle yeni ilişkiler tanımlar. Yapı değerlerini kaydetmek ve hemen her yapı etkinliğini vergiye bağlamak mali kaynak yaratımıyla birlikte ekonomik yollarla kenti kontrol etmenin ve değişim hızını görece yavaşlatmanın yeni bir stratejisi olarak kavranmış görünür. *Ebniye İnşa ve Tamiri Rüsumu* başlıklı dokuzuncu fasılda yer alan 13 madde ve *Rüsumu Keşfiye* başlıklı onuncu fasılda yer alan 10 madde bu konuya ayrılmıştır. Kanunun toplamda 98 maddeden oluştuğu düşünülürse, konuya özel bir ilgi geliştirildiği söylenebilir.

Ahşap yapıların yasaklanması konusundaki ısrar kısmen gevşetilir. Yangın sonrası düzenlenen alanlarda, "*bazı kıymetsiz ve kenar mahalleri sureti muntazamnda sokakları açılmış ve hattı istikameti tayin edilmiş olsa bile eshabının fakri zarureti cihetiyle kârgir inşaatına mütehammül olmadığı şehremanetince ve Şurayı Devletçe indeltahkik tebeyyün eylediği halde o misillü mahallerdeki binaların bil istizan şeref sadır olacak iradei seniye ahkâmına tevfikan bilistisna meşruten ahşap yapılması caiz olacaktır*." [78], [13] Düzenlenen yangın adalarındaki parselasyona bağlı olarak her arsa sahibi enkazını yeni arsasına nakledebilecektir. Kentin ondokuzuncu yüzyıldaki özellikle

---

yerleri eshabı meccanen (bedelsiz) yola terkedecektir. Ve yola alınacak yerler arsanın derinliği nisbetiyle rübunu (¼) tecavüz ederse fazlasının bedeli menafii umumiye için istimlak kanununa tatbikan bittahmin idarei belediyeden eshabına ita olunacaktır." [78], [13]

bürokratik sınıfların "sembolik coğrafyası" olarak nitelenebilecek Boğaziçi'nin "*sahil ebniyesi ile bağ köşklerinin bila kaydı şart ahşap olarak inşası caizdir*." [78], [13]

İzin verilen yapı yükseklikleri, önceki nizamnamelerin ahşap-kagir ikiliğinden farklı olarak, ilk maddede tanımlanan yol genişlikleri hiyerarşisine göre belirlenir. Buna göre dört ve beşinci kategoride tanımlanan 8-10 arşın genişliğindeki sokaklarda ahşap yapılar 16, kagir yapılar 24 arşın, iki ve üçüncü kategoride tanımlanan 12-15 arşın genişliğindeki sokaklarda ahşap 18, kagir 28 arşın, birinci kategoride tanımlanan 15 arşın ve üstü sokaklarda ahşap 20, kagir 30 arşın olarak belirlenir. "Ahşap sayfiye" olarak adlandırılan yapılar için 20 arşına kadar izin verilir. Çatı arası, tahtapüş ve mehtabiye gibi yapısal elemanlar için tanımlanan 6 arşınlık ek yükseklikler göz önüne alındığında ve 1864 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'nde tanımlanan yüksekliklerin ahşap için 14, kagir için 20 arşın olduğu hatırlanacak olursa, kentteki yükselme talebi iyice görünür olur. Özellikle kargir yapılar için öngörülen artış, kagir yapının ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde karlı bir yatırım aracı haline geldiğini gösterir [139], [143] .

Metindeki otoriter ifadeler, 1864 nizamnamesini tekrar etmekten ileri gelir. Eklenen diğer maddelerle birlikte okunduğunda söz konusu otoriterliğin kentin gündelik dinamikleri tarafından sınırlandırıldığı, görece etkisizleştirildiği söylenebilir. Nizamnameler, etkinlik ufkunu düzenleme ve düzeltme yönünde söylemsel pratiklerin ondokuzuncu yüzyıldaki veçhesi olarak düşünülecek olursa, 1882 kanunu metinsel bir eşik olarak düşünülebilir. Söz konusu eşik kentin tekil bir güç alanının belirleyiciliğinde değil, olumlanmasa da, farklı güç alanlarının varlığını dikkate alarak biçimlendiğini işaretler.

Nizamnamede dikkat çeken konulardan biri spekülatif dinamikleri bastırmak yerine kısmen denetleme yönünde bir müzakereyi metinselleştirmesidir. Bu konuda 16. madde şöyledir:

> "Ham arazi ve bağ ve bostan üzerine ebniye inşası ile mahalle teşkili için **parça parça satmak isteyenler** taayyün edecek (ortaya çıkacak) lüzum ve icap üzerine orada meccanen (bedelsiz) bir karakolhane ve bir de mektep mahalli terketmeye ve hududu nihayetine değin lağam yapmağa ve satılan yerler bedelatinden kaldırım mesarifi için şehremanetine beher arşında 5 para tediyesine (ödemeye) mecburdur. O misüllü arazi sahibi evvelemirde istidanamesiyle (dilekçeyle) beraber şehremanetine bir harita vererek devairi mukteziye (ilgili daireler) ile bilmühabere o arazinin mahalle şekline

girmesinde mahsur olup olmadığı ve orada bir karakolhane ve bir mektep inşasına lüzum görülüğ görünmediği tahkik olunarak neticei tahkikatta o mahallin mahalle şekline vazında bir günâ (şekilde) mahsur olmadığı tebeyyün eylediği (belli olduğu) halde haritası üzerinde işbu kanunun tayin eylediği vech ile sokakları çizilerek ve karakolhane ve mektep inşasına lüzum göründüğü takdirde karakol ve mektep mahalleri dahi gösterilerek Dahiliye Nezaretine takdim ve bil istizan (danışarak) müteallik buyurulacak iradei seniye mucibince ruhsatı resmiye ita olunacaktır." [78], [13]

18. madde ise sayfiye hattı olarak gelişmekte olan Kadıköy, Çamlıca ve Boğaziçi taraflarında birer dönümden az olmamak üzere parsellenerek üzerine köşk inşasına imkan verir:

"Kadıköy ve Çamlıca ve Boğaziçi taraflarında bağ ve bahçelerden **birer dönümden dûn** (az) **olmamak üzere** bittefrik (ayırarak) üzerlerine köşk inşası şeraiti âtiyyeye (aşağıdaki şartlara) tevfikan (uygun olarak) caiz olacaktır. Şöyle ki bağ ve bahçelerin sahipleri Şehremaneti Hendesehanesine müracaatla ifraz edeceği (ayıracağı) yerlerin hudut ve ziraını mübeyyin (bildiren) iki kıta haritasını tersim ettirerek (çizdirerek) harcını teslim ettikleri ve meskûr harita Hendesehaneyle Şehremaneti Meclisinden tasdik olunduktan sonra icrai muamelesine ruhsat verilecek hendesehanede hıfz olunacaktır (saklanacaktır)." [78], [13]

Denetim altına alınmaya çalışılan spekülasyon tam da bu iki madde aracılığıyla kentte yaygınlaşır; Kadıköy, Çamlıca ve Boğaziçi sayfiye niteliğini yitirerek adım adım kent içi yeni mahallelerine dönüşür. 16 Nisan 1914 tarihli bir belge söz konusu maddeler arasındaki farklara ve her iki maddenin uygulamasında sırasında dikkate alınması gereken beş konuya dair bir komisyon kararından söz eder [78]. Bu beş konu başlığı özetle şöyledir: 1. Alınacak yol yapımı bedellerinin arsa parselasyonları sırasında alınması gerektiğine dair kanun değişikliği; 2. Onaltıncı maddede belirtilen karakol ve okul alanı ayrılmasının uygulanmadığından dolayı ve kanalizasyon ile yol yapımı masrafları yanında karakol ve okul alanı terkinin artı bir yük getireceğinden bahisle Kadıköy, Çamlıca ve Boğaziçi'nde bulunan arsaların bu yükümlülüklerden istisna tutulması gereği; 3. Sayfiyelikten çıkan Kadıköy, Çamlıca ve Boğaziçi'nde mahalle niteliğine geçmiş yerlerde onsekizinci madde uygulamalarına gerek olmadığı ve yapı inşasına izin verilebileceği; 4. Dönüm olarak ayrılması gereken yerlerde her nasılsa belediye tarafından zira üzerine parselasyon yapılmış olduğundan bu uygulamanın sürdürülmesi ve yapı inşası izni verilmesi gereği; 5. Emanetin bilgisi dışında ve kanunun onaltı ve onsekizinci maddeleri dikkate alınmadan parselasyon ve harita harcı alınarak

arsa sahiplerine çap ve senetler verildiği, harçların Defter-i Hakani Emaneti ve Şehremaneti tarafından ayrı ayrı alındığı ancak haritaların Şehremaneti'nce yapılmasından dolayı ortak bir harç tarifesiyle alınıp iki daire arasında paylaştırılması gereği.

Belgeye söz konusu olan Ebniye Kanunu'nun 16. ve 18. maddeleri herhangi bir şerh düşülmeden bağımsız maddeler olarak ele alındığından, her iki madde arasında serbest geçişli yorumlar yapılarak tartışmalı durumlar ortaya çıkmıştır. 18. maddeye göre Kadıköy, Çamlıca ve Boğaziçi gibi kent parçalarında bir dönümden az olmaması gereken parselasyon, 16. maddedeki hükümlere dayandırılarak bir dönümden daha küçük parsellere bölünmüş ve yeni mahalleler inşa edilmiştir.

Belgedeki ifadeyle:

> "[...] şimdiye kadar tatbîkatta da onaltıncı madde hükmü onsekizinci maddeye gayr-ı şâmil tutulmuş olmasına nazaran arâzinin dönümle ifrâzı mecbûriyetine mukâbil vâzı`-ı kânun ashâb-ı arâziyi o kâbil mükellefâttan vâreste tutmuş demek olduğundan ve şayet bu kabîl arâzide de o yolda bir mükellefiyet vaz` olunsa mektep ve karakol yerlerinden başka lağım masrafı ve kaldırım esmânı ashâb-ı arâziye azîm bir bâr teşkîl edeceğinden Kadıköy ve Çamlıca ve Boğaziçi taraflarında dönüm üzerine ifrâz olunacak yerlerin o gibi rüsûm ve tekâlîften istisnâları lazım geleceği, salisen Kadıköy ve Çamlıca ve Boğaziçi taraflarında onsekizinci maddeye tevfîkan sayfiye halinde teşekkül eden mahallelerden başka onaltıncı maddeye tevfîkan bir dönümün eczâsı üzerine de bina inşâsına müsâade olunmak sûretiyle mahalle teşkîli için ruhsat i'tâsına bir mâni-i kânunî olup olmadığı meselesine gelince 13 Teşrînievvel sene [1]329/1913 ve 9 Kânûnıevvel [sene] minhü tarihli ve 344/508 ve 414 numaralı tezkireler ile teblîğ olunan Şûrâ-yı Devlet kararlarında bast u beyân olunan **mahalle tâbirinden maksad, bir dönümün eczâsı** (parçaları) **üzerine yekdiğerine muttasıl ve mülâsık** (bitişik) **olarak yapılmış olan mebânîden** (binalardan) **müteşekkil mahalleler olup, yoksa sayfiye halinde bir dönümden fazla arâzi parçaları üzerine müesses** (kurulu) **binalardan müteşekkil bulunan ve ancak taksîmat-ı mülkiyye nokta-i nazarından mahalle unvânı taşıyan mahalleler olmadığından bu kısım yerlerde onaltıncı madde hükmünün tatbîk olunamayacağı** ve hatta şâyian tasarruf olunanların hisselere göre taksîm ve ifrâzı cihetine gidilemeyeceği ve şu kadar varki **şimdiye kadar her nasılsa müsâade-i kânûniyye hilâfına sık mebâni vücûda getirilmesiyle sayfiyelikten çıkarak mahale halini iktisâb etmiş olan yerlerde artık onsekizinci madde hükmünün tatbîkine mahal olmadığından ve çünkü aksâm-ı mezkûre dâhilinde kalan arâzinin bağ ve bostan olarak isti'mâline veya üzerine köşk inşâsına imkân kalmayacağından onların da derece-i**

> **vüs'atine göre zirâ üzerine ale'l-itlâk veya onaltıncı maddeye tevfîkan ifrâzına ve üzerilerine bina inşâsına müsâade olunabileceği** [...]" [78]

belirtilir. Söz konusu durumun çözümsüzlüğü "*hangi memur tarafından îfâ edilmiş ise zâhire ihrâcıyla* (açığa alınarak) *taht-ı muâhezeye alınmasına* (cezalandırılmasına) *tevessül iktizâ edeceği derkâr* (aşikar) *olmakla beraber muâmele-i vâkıanın bu defa feshine teşebbüs ashâbını ve bilhassa bu yerleri iştira emiş* (satın almış) *olanları ızrâr edeceğinden* (zarara uğratacağından) *artık o gibi yerlerin de bir dönümden noksan olara füruhtuna veya üzerine ebniye inşâsına mümânaat* (engel) *olunmamak lâzım geleceği*" şeklinde dile getirilir. [78]

Bir yandan meşrulaştırılmaya çalışılan ve sürdürülmesi yönünde belirli bir istisna yaratma talebi ortaya koyan soruna önerilen çare ise tipiktir. Hemen bir komisyon kurulacak ve bu komisyon konuyu inceleyerek ilgili maddede ihtiyaç duyulan değişikliği yapacaktır:

> "Sûret-i iş'âra nazaran işin derkâr olan ehemniyetine mebnî **encümence bir komisyon teşkîliyle tedkîkât icrâsı hissedilmesi cihetiyle hey'et-i fenniyye ve tahrîriyye ve hukûkiyye müdîrlerinden mürekkeb teşekkül eden komisyonca** evvelâ ahkâm-ı kânûniyye dairesinde beher arşında dört para alınacağı mukarrer ise de şimdiye kadar belediyelerce ifrâz edilen mahallerdeki sokakların kaldırım ve mecrâları ya sâhib-i mülk tarafından yaptırılmakta veyahud ber-müceb-i keşf taayün eden bedeli yine sâhib-i mülkün teminâtı dairesinde her parça arâzi satıldıkça yalnız kaldırım bedeli alınmasının teâmülen icrâ edilmesine nazaran bu **teâmülün muhâfazasıyla beraber kânûn şekline ifrâğı**." [78]

Sorun, aslında ekonomiktir; referans verilen maddelerin serbest yorumlarından kaynaklı gelişmelere bağlı yeni mahallelerin oluşturulması sırasında ortaya çıkan sokak altyapısı masraflarının nasıl paylaştırılacağıyla ilgilidir. 1882 Ebniye Kanunundan 30 yıl sonraki süreçte okul, karakol alanlarının bırakılmaması, kanalizasyon ve yol yapımı bedellerinin ödenmemesi gibi konuların bir teamül haline getirilmiş olması Şehremaneti'ne mali yükler getirmektedir:

> "[...] çünkü **her açılan yol Şehremâneti için yeni bir masraf ihtiyârını müstelzim ve bütçede mütemâdiyen tamirat ve muhâfaza icrâsı zımnında bir masraf gösterilmesi lüzûmunu mutazammın olup** halbuki emânet kendisine tahmîl edilen bu masraf külfetinin behemahal bir kısmını o tarîkı isteyen veya küşâdına sebebiyet verenlere tahmîl etmemek mecbûriyetinde bulunduğu ve bu gibi husûsatta mâbihi't-tatbîk olan kâidede bu merkezde olduğu ve yolun açılmasına müsâade i'tâsı evvel

> emirde kânûnen gösterilen masâraf-ı ibtidâiyyenin tesviye edilmesine mütevakkıf olup tecîline cevâz vermek lâzım gelse **gerek tesis ve gerek emr-i muhâfâzası için sarfedilecek paraların emânet bütçesinden verilmesine lüzûm hâsıl olacağı çünkü ahâli her ne sûretle olursa olsun bir yol açıldığı zaman derhal kaldırım ve sâiresini istemeğe başlayıp şikâyetten dahi fâriğ olmayacakları** [...]" [78]

Nitekim, komisyonun cevap olarak yazdıkları konunun ikircikli karakterini daha iyi ortaya koyar:

> "[...] Ebniye Kânunun onaltıncı maddesi mûcebince (uyarınca) satılan yer bedelâtından kaldırım masârafı için beher arşında dört para alınacağı muharrer (yazılı) olduğu ve bunun parça arâzinin satılmasına tâlikan (bağlı olarak) ayrı ayrı istifâsı (tahsil edilmesi) zaruri olup işbu sarâhat-i kânûniyyeye karşı tefsîre lüzûm olmadığı ve kaldırım parasının hîn-i taksîminde (paylaştırma sırasında) ahzın (alınmasının) ihtiyac göründüğü sûrette madde-i kânûniyyenin ona göre ta'dîlini teklif lâzım geleceği beyân edilmiş ise de sâlifü'z-zikr (adı geçen) onaltıncı madde-i kânûniyyede kaldırım parası olarak istîfası (tahsil edilmesi) muharrer (yazılı) olan **beher arşında dört para ile belediyeye terettüb eden** (ait olan) **vezâifin îfâsı gayr-i kâbil olduğu** ve hudûdu nihâyetine kadar mecrâ inşâsı keyfiyeti (durumu) sâhib-i arâziye tahmîl edilmiş (yüklenmiş) ise de bu vechile tatbîki müşkilâtı ve **arâzinin ifrâzına ruhsat i'tâsı mecrânın bidâyet-i inşâsına** (inşaatın başlamasına) **vâbeste** (bağlı) **ve müfrez parçalar satılmadıkça masârif-i külliyye ihtiyârıyla mecrâ inşâsı ashâb-ı arâzinin ızrârını mûcib bulunması** (gerektirdiği) **cihetiyle gayr-i mümkün görüldüğünden** bunun için de keşfen tahakkuk edecek mikdârın bedelen istifâsı (tahsil edilmesi) için muktezî (gerekli) bulunmasına mebnî gerek kaldırım ve gerek mecrâ tesisâtı için **bi-hesâb-ı vasatî istîfası** (tahsil edilmesi) **lâzım gelen meblağın bi't-tâyin temîn-i istîfası** (tahsil edilmesi) **için bir kânûn tanzîmi ve kânûnun neşrine kadar kaldırım için dört paradan fazla bir şey istîfasına** (tahsil edilmesine) **imkân olamayacağından bu husûsta ashâb-ı alâkaya ısrâr gösterilmemesi** ve ânifen (yukarıda) arz u beyân edildiği ve âtiyen (ileride) dahi şerh ve îzâh edileceği üzere onsekizinci madde mûcebince Kadıköy ve Çamlıca ve Boğaziçinde dönüm üzerine icrâ kılınacak ifrâzlar derûnundan sokak küşâdı (açılması) sûretiyle icrâ edildiği sûrette onaltıncı madde mûcebince (uyarınca) hudûdu nihâyetine kadar lağım inşâsına mecbûr olduğundan ber-vech-i (olduğu gibi) muharrer (yazılarak) yeniden tanzîm kılınacak kânûnun neşrine kadar bu gibi muâmele-i ifrâziyyede dahi mecrâ inşâsına ashâb-ı arâzinin mecbûr edilmesi zaruri görülmüştür." [78]

Komisyonun iletilen tartışmalı konulara cevap olarak ilettiği metinler zorunluluk ifadeleri içeriyor olsa da, kanun ya da kararların ideal durumunlarına yönelik tavsiye görüşler şeklinde formüle edilir. Örneğin, "*Şûrâ-yı Devletin olbâbdaki kararı hikâye ile*" yetinilir, "*bir mahzûr olmadığı sûrette müdâhele edilmemesi*" gerektiği belirtilir,

"*alınacak neticeye göre icâb-ı hâle tevessül edilmesi maslahaten muvâfık*" görülür, "*sarâhat-i kânûniyyeye külliyen mugâyir olduğu sûretinde beyân-ı edildiği*" belirtilir.

Bir miktar abartıyla birlikte söz konusu belgenin ondokuzuncu yüzyıl boyunca çıkartılan nizamnamelerin etkinlik ufkundaki manzarasının resmini çizdiği öne sürülebilir. Bu manzaraya yerleşen özellikle Osmanlı yönetici gruplarının ampirik deneyimin somut göstergelerini nizamname, kanun gibi sosyo-kültürel yaşantının belirli işleyişler etrafında kümelenmesine yol açacak yeni fiktif kurgulara tahvil ederek, bu kurgular arasındaki akışların, aktarımların, etkileşimlerin işlerliklerini etkin kılma konusunda belirgin bir verimsizlik yaşadığı değerlendirmesi yapılabilir.

3.3 Malzeme: Ölçü ve Nizam

"Gereklilik, işe yarama" gibi karşılıkları olan *lüzûm* ismiyle ilişkili *malzeme* "gerekli şey ve gereç" anlamlarına karşılık gelir [80]; belirli bir üretim için gerekli maddi varlıkların her birine işaret eder. İngilizce'deki *material* isminin karşılıklarıyla değerlendirildiğinde kelimelerin gönderge alanları daha iyi kavranabilir. *Material* için sözlükler şöyle diyor[1]: "Bir şeyi oluşturan ya da oluşturabilecek bileşen veya bileşenler; belirli bir oluşa tikellik veren ve kategorize edilebilmesini sağlayan nitelik, daha bitmiş bir biçime doğru işlenebilen özellik".

Osmanlıca tanım, malzeme olgusunun nesnel ya da nesneye dair geliştirilebilir bir bilgi olarak kavranmadığına işaret eder. Belirli bir amaç için belirli işlemlerden geçirilerek araç olarak geliştirilmekten çok, bir gereç olarak, ancak, sağlanır; bir yerden bir yere getirtilir[2]. Osmanlı kavrayışında malzemenin bir yerden getirtil(ebil)mesinin, işgücünü ve ekonomik kaynakları örgütleme kapasitesiyle ilişkili bir gösteri olduğu söylenebilir[3]. Getirtilenlerin getirildikleri yerdeki işgücü ve teknik bilgi dahilinde yapısal bir bütüne çevrilmesi gösterinin bir diğer ayağını oluşturur.

---

[1] Material 1. The substance or substances of which a thing is made of or composed. 2. Any constituent element of a thing. 3. Anything that serves as crude or original matter to be used or developed.

[2] Türk Dil Kurumu sözlüğünde 'araç' için verilen karşılıklar şunlar: "1. Bir işi yapmakta veya sonuçlandırmakta gücünden yararlanılan nesne. 2. Kişiler veya nesneler arasında bağlantı sağlayan şey, vasıta. 3. Bir şeye ulaşmak, bir şeyi elde etmek için yararlanılan kimse veya şey. 4. Taşıt." 'Gereç' için verilen karşılık şöyle: "Bir şey yapmak için kullanılması gereken maddeler, malzeme, materyal." [22]

[3] Süleymaniye Külliyesi yapımında kullanılacak taşların getirtilmesi konusundaki örgütleme için bkz: [144]

Belirli işlemlere tabi tutulmayı, işlemsel olanı da kapsayan İngilizce tanım bölgesi zaman-mekansal edimlerle aktüalize olan süreç ya da farklı hassasiyet ve presizyon çizgileriyle örülen niteliksel süreye işaret eder. Malzeme, pasif bir nesne konumunda olmaktan çok, bilgi örüntülerini, işlem tekniklerini, ekonomik ilişkileri yeniden üretmenin, dolayısıyla, farklılık üretiminin öznesidir.

Osmanlıca tanımda ima edilen sürecin yapım etkinliği öncesinde zorunlu olarak tüketilmek durumunda olan niceliksel zaman-mekansal yığılmaları ile karakterize olduğu ileri sürülebilir. Şüphesiz, yapıya dönüşüm sırasında belirli işlemlerin varlığından söz edilebilirse de, söz konusu süreci tanımlayan icranın, malzemelerin verili konumlarına yerleştirilmek üzere hazır hale getirilmesi anlamında niceliksel zamana ait bir içerik olduğu söylenebilir. Bu haliyle malzemeye ait her türlü bilgi ameli olanın içinde yapılageldiği geldiği biçimde öğrenilir ve icra edilir. Dolayısıyla, denilebilir ki, yapı yapmanın verili bir nizamı vardır. Yapı elemanları bu nizama göre biçimlendirilir ve bir araya getirilir. Bu çerçeve içinde değerlendirildiğinde, bir yapı inşası için gerekli olanlar kolaylıkla başkalarıyla yer değiştirebilir olarak kavranmış olmalıdır. Ekonomik gerçeklikler, tedarik ve erişebilme kapasiteleri gibi toplumsal yaşantıyı çevreleyen etkenlerden bağımsız bir şekilde yangınların gerekçesi olarak görülen ahşaptan kâgir olana geçiş konusunda merkezi yönetimin uzun süreli ısrarları bu çerçeve içinde düşünülebilir.

Kentte yapılacak yapılar için yangından korunmak üzere yapı malzemesi olarak ahşap kullanılmasının yasaklanmasına dair ilk ferman 15 Şevval 1107/18.05.1696 tarihlidir. Belgede yeni inşa edilecek yapılarda ahşap yerine Halep, Şam ve aslı Anadolu'da yapılmakta olan sıvalı taş, veya kerpiç yapı uygulamaları tercih sebebi gösterilmekte ve emredilmektedir:

> "İstanbul ve tevâbiinde (çevresinde) vâki (var olan) büyût (evler) ve dekâkin (dükkanlar) ve sâir ebniye (diğer binalar) müstaid-i âfet-i harîk (yangın felaketine elverişli olan) elvâh (levha tahta) ve ahşab ve padavra ile bina olunduğunda bi-kazâillahi teâlâ ekseriz (çoğu) muhterik olup ibâdullah (pek çok) mutazarrır olmakla (zarar görmekte) [...] imdi vârid olan emr-i celilü'ş-şâni (şan ve şerefi çok büyük) sicill-i mahfûza kayd (sicil kütüğüne kayıt) ve hâssa mimar ağa ile sâir (diğer) bina umûruna (işlerine) karışanlara muhkem (kuvvetli) tenbîh u te'kid (üsteleme) eyleyesiz ki fimâ-ba'd (bundan böyle) müceddeden (yeni baştan) hâne ve dekâkin (dükkanlar) ve sâir (diğer) ebniye (binalar) murâd edenlerden bir ferde **elvâh** (levha tahta)

> **ve ahşap ve padavra** (kaplama tahtası) **ile binaya ruhsat verilmeyüp âfet-i harîkten mahfuz olmak** (korunmak) **için diyâr-ı Haleb ve Şam, hâsılı Anadolu'da olan ebniye gibi herkes haline göre taş kireç ve kerpiç ve çamur ile bina eylemek üzere** sâdır olan (çıkarılan) fermân-ı âlişânın (padişah fermanın) mazmûn-ı münifi (yüksek manasının) icrâsına ihtimam edüp (dikkat ve gayret gösterip) memnû olmayanları isim ve resimleriyle i'lâm eyleyeler (bildirsinler) deyü buyuruldu." [137]

Yukarıdaki ifadelerden yola çıkarak, onaltıncı yüzyıl süresince ahşap yönünde eğilimlerin oldukça yaygınlık kazandığını söylemek mümkün görünmektedir. Kısmen sorunlu bir bakış açısıyla yazılmış olsa da Robert Mantran'ın Avrupalı iki seyyahın gözlemlerinden aktardıkları bu durumu destekler niteliktedir. Onyedinci yüzyıl ortalarında İstanbul'a gelen Fermanel, kentteki konut stoğunun çoğunlukla tek katlı, inşaat kalitesinin düşük olduğunu belirtir. Taş pahalıdır ve işçilik maliyetlerini karşılayabilecek olanlar sadece yönetimin üst kademesindekilerdir. Geriye kalan kentliler çok pahalı olmayan, kolay bulunur malzemeler kullanmaktadırlar: ahşap, tuğla, kerpiç ve kireç sıva. [145] Onyedinci yüzyılın son çeyreğinde durum Wheler'in gözüne farklı görünmez: Genel olarak ahşaptan ve kerpiçten yapılmış, daha az sayıda tuğla ve taştan alçak evler. [145]

Ahşap malzemenin kentte belirgin bir hakimiyet göstermesi onyedinci yüzyılda ahşap yapı elemanı türlerindeki çeşit artışıyla ilişkili görünür. Yönetimin belirlediği resmi fiyatları gösteren 1640 tarihli Es`âr Defteri [146] ve Narh Defteri'nde [147] kayıtlı ahşap malzeme dökümüne göre düzgün yüzeyli ve kaplama amaçlı kullanılan "elvah", 4 ile 40 akçe arasında değişen fiyatlarda ve on üç çeşittir. Benzer şekilde ana taşıyıcı elemanlardan "sütun" için 20 ayrı çeşit bulunur. Fiyatları 6 ile 500 akçe arasında değişir. Rakamlar arasındaki büyük farkın, değişen ekonomik seviyelerdeki kentlilere yönelik malzeme arzının çeşitliliğini gösterdiği söylenebilir.

Kagir yapı için taş fiyatlarının en düşük rakamı dahi ahşapla kıyaslanamayacak kadar pahalıdır. 100 adetlik yığınlar halinde satılan tuğla fiyatlarının tek adet üzerinden satılan tuğla fiyatının altında olduğu düşünülürse, yığın tuğlaların duvar dolgusu ya da basit duvar yapımları için üretilmiş olabileceğini söylemek mümkündür. Netice olarak onyedinci yüzyılın ilk yarısında, ahşap yapı maliyeti kargir yapı maliyetinin çok altındadır.

Bu ekonomik manzara içinde kentsel yapı stoğunu iyileştirme ve sağlamlaştırmak gibi talepler aynı zamanda kargir yapının sadece müslüman topluluklara izin verilmesi şeklinde geleneksel statü göstergelerine sıkıştırılınca pratik sonuçlar üretmekten uzak olur.

Ondokuzuncu yüzyılın başında yöneticilerin serzenişleri aşağı yukarı yüz yıl öncesiyle aynıdır: "[...] *fîmâ-ba'd* (bundan böyle) ***bina inşa olunan ebniyenin taşra*** (dış) ***cevânibinden*** (yanlarından) ***hiç bir tarafına tahta kaplanmayup mu'tâd*** (alışılmış) ***üzre sıva olmak ve göbek şehnişîn yapılmayup cunba çıkmamak ve saçakları dahi sıvama kirpi saçak olmak ve mahall-i ebniyenin hudud-ı muayyene-i kadîmesinden*** (eski zamanlarda kararlaştırılmış sınırlarından) ***ziyâde caddeden bir şibr*** (karış) ***yer alınmamak husûslarına nezâret*** *ve bunun mugâyiri inşasına cesâret edenler her kim olur ise olsun ıte'dîb* (terbiye edilme, haddini bildirme) *olunmak içün ihbâr ve ifâdeye mübâderet eylemesi* (baş vurulması) [...]" emrolunur. [78]

Ahşabın onyedinci yüzyıl ortalarındaki çeşitlenmesi ve görece standardizasyonu ondokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde konut alanında bir miktar daha özelleşmiş ve hakimiyetini güçlendirmiş görünür. Sardunya Krallığı ortaelçiliğinde sekreter olarak görev yapan ve İstanbul'a ilk defa 1827 yılında gelen Antonio Baratta İstanbul'daki konut inşasıyla ilgili betimlemelerinde birçok mağazada numaralı parçalardan oluşan takımlar yazdığını ifade eder [148]. Görece yeni bir standardizasyon aşaması olarak değerlendirilebilecek olan bu ifadeye göre, yapı sektörü içinde ahşabın hem işlenme hem de söz konusu tüketim biçimi, yönetimin İstanbul genelindeki kargir inşasını yaygınlaştırma talepleri karşısında belirgin bir avantaj sağlamış olmalıdır. Bu gelişme ahşap işleme ve kesiminin buhar bıçkılarıyla yapılması ve fiyatların ucuzlamasına yol açmasıyla ilintili olabilir [149]. Bu türden bir "perakende" ahşap sunumunun özelleştiği içerikle birlikte yerel olanaklar dahilinde mi yoksa erken bir ithalat dalgasının sonucunda mı olduğu araştırılması gereken bir konudur.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kente akan ahşapta, Anadolu ve Rumeli kaynaklı yerli üretimin yanı sıra, özellikle Avusturya, Romanya ve İsveç menşeyli endüstrileşmiş ucuz ithalatın da ağırlık kazandığı görülür. Uğur Tanyeli, strüktürel ahşap elemanlarından çok bitiş malzemeleri ve ahşap kaplama elemanlarının bu aralıkta çeşit olarak bollaştığını belirtir [149]. Görünüşe bakılırsa strüktürel ahşap elemanların

kullanım biçimi yüzyılın son çeyreğinde dahi değişmez. 1885'de inşaatını Armin Wegner'in üstlendiği Tarabya'daki Alman Elçiliğinin yazlık konutunun inşaat raporu bu yönde veriler sağlar:

> "Yapının iskeleti başlıca meşe ağacındandır. Kuşaklama çatkısı sık aralıklarla çam ağacı dikmeler ve tuğla doludur; bunların iç tarafı lata tahtası üzerine duvar sıvası ile kaplıdır. Dışarıdan birbirlerine kenetli çam kaplama ile korunmaktadır. Eşikler, dikmeler, payandalar ve boyunduruklardan oluşan meşe taşıyıcı iskelet, bizde olduğu gibi kurallara uygun marangoz meslek odalarında imal edilmemekte, birbirlerine uydurularak çivilerle tespit edilmektedir. Sert ağaçla zor çalışıldığı için zıvana ve geçmeler çok az sayıdadır. Bunların yerine bağlantı yerlerinde ustaca çiviler kullanılır. Böylece duvar örgüsü oldukça sağlam bir nitelik kazanır ve depremlere karşı son derece dayanıklı hale gelir. Dış duvarlar bitirildikten sonra duvar kalınlıkları mimari çerçeve ve silmeler dışında 22 cm., bölme duvarlar 16 cm.'dir. Bu konstrüksiyona uygun olarak içerideki ve dışarıdaki sütunlar ve açıkta duran diğer mimari parçalar, yüzeyleri oluşturan şekiller, pervazlar ve silmeler ahşap çatkıyı çevreleyerek çivilenir. Diğer bütün çerçeveler, bölümlemeler ve süs parçaları da aynı şekilde tahtadan kesilir ve tutturulur. Bu yörede genel olarak geçerli olan bu uygulama tarzının kalıcılığı, büyük çapta sakız ağacı reçinesinin üstün özelliğine bağlıdır. Üç kat vurulan yağlı boya öncesinde, derzlere ve çatlaklara hem yaz sıcaklığına karşı hem de kışın rutubete karşı dirençli olması için itina ile bu reçine yedirilir[1]." [150]

[1] "Es besteht im wesentlichen aus einem Gerüst von Eichenhölzern, dessen Fache, durch dicht gestellte kieferne Stielhölzer und Ziegelmauerwerk ausgefüllt, an der inneren Seite mit Wandputz auf Lattenwerk versehen sind, während sie äusserlich durch eine überfalzte kieferne Brettverkleidung geschützt werden. Das eichene, aus Schwellen, Stielen, Streben und Riegeln zusammengesetzte Tragegerüst ist nicht wie bei uns in regelrechtem Zimmerverbande hergestellt, sondern nur zusammengepasst und durch Nagelung verbunden. Zapfenverbindungen und Ueberblattungen sind wegen der schwierigen Behandlung des harten Holzes auf das denkbar geringste Mass beschränkt, werden aber durch zweckmässig angebrachte Verbindungsstücke, sowie durch eine geschickte Nagelverbindung in einem Grade ersetzt, dass die Wände nach völliger Fertigstellung an Festigkeit und Zähigkeit nichts zu wünschen übrig lassen und namentlich durch letztere Eigenschaft in der Widerstandsfähigkeit gegen Erdbeben kaum übertroffen werden können. Die Wandstärken betragen nach der Vollendung für die Umfassungswände, mit Ausschluss der für Architektureinfassungen und Gesimse hinzutretenden Brettstärken 22 cm, für die Scheidewände 16 cm. Entsprechend dieser Construction sind auch die Säulen und sonstigen freistehenden Architekturtheile im Innern wie Äussern derart hergestellt, dass die die Formen bildenden Flächen, Bänder und Gesimse in Brettstärken von Kiefernholz um den eichenen Kern herumgelegt und genagelt sind, wie auch sämtliche sonstige Einfassungen, Gliederungen und Ziertheile aus Brettchen zugeschnitten und angeheftet sind. Die Dauerhaftigkeit einer derartigen Ausführungsweise, welche in dortigen Gegenden allgemeine Anwendung findet, wird durch die vorzüglichen Eigenschaften des Mastixharzes in hohem Grade unterstützt, welches, in sämtliche Fugen und Risse vor dem dreimaligen Oelfarbenanstrich sorgfältig eingedrückt, ebenso der Hitze des Sommers wie der starken Feuchtigkeit des Winters zähen Widerstand entgegensetzt." [150]

Şekil 3.1 *Genie Civil Ottoman* dergisinde ahşap konut reklamı [152]

Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde ahşap yapı elemanı sektöründe belirgin bir hareketlilik gözlemlenir. Genel bir resim çizmekten uzak olsa da, *Annuaire Oriental*/Şark Yıllıkları'nda yapılacak kantitatif bir döküm ahşap yapı elemanı ticareti yapan dükkan sayısında belirli bir artış gözlemlenebilir [151]. "*Bois de Construction*" (İnşaat Ahşabı/Kereste) başlığı altında derlenen dükkan sayısı 1881'de 11, 1888'de 47, 1892'de 51, 1893'de 61, 1909'da 74 ve 1912'de 90'ı bulur. Uğur Tanyeli 1900'lerin başından itibaren malzeme çeşitlenmesine bağlı olarak kaplama ve detay elemanlarından oluşan ahşap katalogları basılmaya başladığı bilgisini verir [149]. 1900'lerin başlarında ahşap bir konut artık paket olarak ithal edilebilir bir noktadadır. Örneğin, 1911 tarihli *Genie Civil Ottoman* dergilerinin arka kapaklarında temsilcisinin Alexandre Raymond olduğunu gösteren, Finlandiya merkezli bir firmanın ürettiği ucuz

ve ekonomik konut reklamı yer alır [152]. Kentsel ya da kırsal alanlarda hızlıca kurulabilen bu konutlar için özel bir proje bedeli alınmadığı belirtilir [152].

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına doğru inşaat malzemesi olarak tuğla üretimi de geleneksel sınırlarının dışına çıkmaya başlar. Özellikle 1845-1912 aralığında arşiv belgelerine yansıdığı biçimiyle "tuğla fabrikalarının/atölyelerinin kurulması", "bireysel tuğla icat/imtiyaz başvuruları" gibi başlıklarla ekonomik kazanç açısından avantajlı bir etkinlik alanı olarak belirmeye başladığı söylenebilir.

Tuğla, klasik dönemden ondokuzuncu yüzyıla kadar bir dizi geçişken kategorik çakıştırmaya göre adlandırılır: Biçim, boyut, satış şekli ve üretildiği harmanlar. Biçime göre isimlendirmeler *tuğla-i kubbe, tuğla-i topac, tuğla-i şeşhâne, tuğla-i yaşmak, tuğla-i çârkûşe, tuğla-i kalıb, tuğla-i pare ya da perehâ-i tuğla, tuğla-i meyane, tuğla-i döşeme-i firun ya da ekmekçi, tuğla-i puhte ve sebû* [47]. Tuğlalar piyasada aded üzerinden tek tek, 100 aded, 1000 aded ve 2000 aded gibi sayılarda temin edilir. Boyut olarak kullanılan ifadeler niceliksel ya da numerik olmaktan çok, *battal, kebîr, büzürk, meyane, kûçek, nim ya da nimte* gibi isimlendirmelere dayanır [47]. Harmanlara göre isimlendirme şöyledir: *Tuğla-i mîri ya da mîriye, beylik tuğla, tuğla-i harcî, tuğla-i bazarî, tuğla-i çarşu*. İlknur Kolay, söz konusu terminolojinin onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar olan süreçte kısmen değiştiğini ortaya koyar [153]. *Tuğla-i mîri,* devletin işlettiği tuğla harmanlara atıf yapar. *Beylik tuğla* ya da *beylik çarşu tuğla* tabiri onsekizinci yüzyıla tarihlenen belgelerde devlet harmanlarını ifade etmek için kullanılır. *Beylik çarşu tuğla beylik tuğla*nın uzun kenarı boyutlatında kare olup *beylik tuğla*dan yaklaşık 3 kat daha pahalıdır [153]. *Tuğla-i bazarî* ya da *tuğla-i bazarî çarşu* özel harmanlarda üretilen dörtgen tuğlaları ifade edip, onaltıncı yüzyıldan sonra kullanımdan kalkmış görünür [153]. *Tuğla-i harcî* ya da *tuğla-i harcî çarşu* özel harmanlarda üretilen tuğlalardır. *Tuğla-i çarşu*, kare tuğla anlamındaki *tuğla-i çar köşe* isminin türevidir. *Tuğla-i kubbe*, adından da anlaşıldığı gibi kubbe inşasında kullanılır ve en pahalı tuğla kategorisini oluşturur. Daha çok dolgu malzemesi olarak kullanılan *tuğla-i topaç* ya da *topaç tuğla* en ucuz kategoridir. Altıgen olan *tuğla-i şeşhâne* ve *tuğla-i döşeme* iki farklı tip zemin döşeme tuğla kategorisi tanımlar.

Onaltı ile onsekizinci yüzyıl arasındaki belgeler harmanların, Gelibolu, Tekfurdağı (Tekirdağ), Yalive (Yalova), Darice (Darıca), Hore (Hakri Hore, Makrihoriy, Bakırköy),

Üsküdar, Haliç'in her iki yakası ile Eyüp, Sütlüce ve Hasköy gibi bölgelere yayıldığını gösterir [153]. Harmanlardaki üretim süreçleriyle ilgili bilgi sınırlıdır. Kabaca, elekten geçirilen kum, su yataklarından çıkarılan çamurun süzülmesinden sonra birlikte preslenir. Elde edilen hammade devlet görevlileri tarafından gönderilen ahşap kalıplarla biçimlendirilir. Sınırlı resmi kalıp sayılarıyla üretimin her zaman homojen sonuçlar vermiş olabileceğini söylemek mümkün görünmez.

Belgelerdeki ifadelerle kiremitler geç onsekizinci yüzyıl dönemine kadar, 1640 narh defterlerine yansıdığı şekliyle *kiremid*, *kiremid-i Hore* (Bakırköy) ve *kiremid-i İstanbul* olarak geçer. Süleymaniye inşaat defterlerinde *kiremid-i püş* (örtü kiremidi) ve *kiremid-i büzürk* (büyük boy kiremit) olarak iki tip kayıtlı olduğu düşünülürse, büyük çaplı devlet yapılarının inşa süreçleri belirli bölgelerdeki ya da harmanlardaki üretim biçiminlerinde belirgin sıçramalar yaptığı ve ayrıcalıklı konumlar edinerek kategorik standart ya da referans olarak anılmalarına yol açtığı söylenebilir. Geç onsekizinci yüzyılda yeni kiremit isimleri belirir: *oluk kiremiti*, *kereste kiremit* ve *kiremid-i Flemenk* [153].

Onsekizinci yüzyılın sonlarından itibaren buhar gücüyle çalışan makine imalatına dayalı ithal kiremit ve tuğlanın girişi, beden gücüne dayalı yerel üretim tuğla imalatı açısından keskin bir nicelik ve nitelik sorunsalı yaratmış olmalıdır. 1835 tarihli bir dizi arşiv belgesi "*İstanbul binalarında kullanılan tuğla ve kiremid işlerinin bir nizama rabt edilip Takvim-i Vekayi'de neşrolunmasına*"[154]*,* "*tuğlacı ve kiremitçi esnafının yaptıkları tuğla ve kiremitleri iyice pişirmedikleri cihetle yapılan binalar az zaman zarfında harap olduklarından iyice pişirilmesi, üzerlerine damga vurulması ve büyüklüklerine ve masarifine göre fiyat takdir olunması*" [155] yönünde talepler olduğunu gösterir.

Üretimin koşulları üzerinde kesin değerlendirmeler yapmak mümkün olmasa da, İstanbul özelinde üretilen ve tüketime sunulan farklı ölçü ve kaliteleriyle inşai gerekleri yeterince karşılayamadığı belirtilen tuğlaların kısmen denetim dışında, belirli bir teknik özelleşmeye dayalı olmayan, mahalli üretimler oldukları söylenebilir. Damgalama ya da üreticiyi gösteren bir işaretin bulundurulması talebi denetimi sağlamak üzere olmalıdır.

Arşivde en erken tarihli tuğla fabrikası kaydı 1841 yılına aittir. 24 Za 1256/18.01.1841 tarihli karar ile Boğaziçi'nde Büyükdere'de tuğla fabrikası açılmasına ruhsat verilir. İleri tarihli bir belge fabrika'nın ortaklarından birisini Amedi Odası Halifesi İbrahim Bey

olarak belirtir. Bu açıdan söz konusu fabrika, dolaylı olarak bir devlet girişimi olarak değerlendirilebilir [156]. 1848 tarihli bir başka belgeye göre inşaatı çeşitli sebeplerden dolayı yaklaşık 20 yıla yayılacak Darülfünun inşaatı için, en azından belirli bir kısım tuğla kalemi bu fabrikadan gönderilmiştir [157].

Belgelerde yansıyan diğer bir konu "icad" meselesidir. Söz konusu kelimeyi "vücuda getirme" ya da "yeniden birşey çıkarma" anlamları [80] ile değerlendirmek isabetli olmaz; daha çok "patent" ya da "imtiyaz işareti" olarak düşünmek daha uygun olacaktır. Ancak "patent" kelimesinin ilk kez 1876 yılında Ahmet Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmanî'de yayınlandığı düşünülürse kelimenin toplumsal olarak dilde popülerleşmesinin daha sonralara denk düştüğü düşünülebilir. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren "*kendi imali olan*" tuğlalarla iş yapmak, üretimi ve satışı için ruhsat istemek olağan bir etkinlik haline gelir. Bu yönde H.20 Şevval 1269/M.27.07.1853 tarihli ilk kayıtlı belgede "*Emtia Gümrüğü'nün kargir olarak değil de kendi imali olan, tuğla ile yapılmasını isteyen Mehmed Mesud'un tezkiresinin takdim edildiği*" bildirilir [158]. Yapı malzemesi olarak taş yerine tuğla önerilmesinin estetik bir tercihten çok, ekonomik fayda yaratma yönünde bir girişim olduğunu düşünmek daha doğru olur. 6. Daire Belediyesi'nin aktif olduğu bir dönemde nizamnamelerin öngördüğü kargir inşaat teşvikleriyle birlikte inşaat piyasasında görünür olan hareketlenme, kazanç açısından tuğlayı avantajlı bir malzemeye dönüştürmüş olmalıdır. Bir başka belge "*Mösyö Şenin bina işlerinde kullanılmak üzere icad ettiği tuğlanın imal ve satışına ruhsat verilmesi*" talebini ifade eder [159]. 1860 tarihli bir başka belgede "*Fransa'da icad olunan tuğlalardan, Memalik-i Mahruse'de de imal etmeleri hususunda Mösyö Kaleman ve Martin'e imtiyaz verilmesi*" kararlaştırıldığı ifade edilir [160].

Yüzyıl ortasında tuğla piyasasındaki hareketlenme ithal tuğla baskısı altında görünür. 1859'un başında Avrupa tuğla tüccarlarıyla rekabet edemeyen yerli tuğla üreticilerin baskısıyla tuğlacı esnafından alınan çamur iltizamı kaldırılır [161]. 1864 yılında Avrupa tuğlasıyla eşdeğer özellikerde tuğla imalat yapılabilmesi için bir fırın inşası gündeme gelir, ancak neticelenmez [162]. Bu konudaki çekinceli tavır 1873 yılında, Friedrich Hoffman'ın patentini 1856 yılında aldığı fırınlama sistemini kullanacak bir fabrikanın İstanbul'da kurulması yolundaki adımlarla kısmen aşılır [163]. Bu gelişmeyle birlikte

fabrika kurma talepleri çoğalır. 1876'ya gelindiğinde Feriköy, Hasköy ve Büyükdere tuğla üretim merkezlerine dönüşür. İlerileyen yıllarda Göksu-Paşabahçe, Kadıköy, Kartal-Tuzla gibi uzak bölgelerde yeni tuğla fabrikaları veya imalathaneleri kurulur. Bu imalathanelerin kentin genelinden çok kendi lokal yayılımlarına hizmet verdiği düşünülebilir. 1890 yılının sonlarına doğru tuğla ve kiremit fabrikalarında ithal madde katılarak yapılan ürünler gibi yerli topraktan yapılan ürünlerde her türlü vergiden muaf tutulur [164]. Bu kararın 1882 Ebniye Nizamnamesi'nin yayınlanmasının takip eden süreçte, özellikle yüzyılın son on yılında, İstanbul'da yaşanan inşaat patlamasını tetikleyen faktörlerden biri olduğu söylenebilir.

Şekil 3.2 Yeldeğirmeni Mahallesi, İskele Sokak, Rasim Paşa Cami, yan parsel (kişisel arşiv)

Şekil 3.3 Kuzguncuk mahallesi, İcadiye Caddesi, numaralı kemer tuğlası (kişisel arşiv)

Şekil 3.4 Kuzguncuk mahallesi, Tütsülü Sokak, “Şahbaz” marka tuğla (kişisel arşiv)

Şekil 3.5. Kuzguncuk Mahallesi, Tufan Sokak, enkaz tuğlalar (kişisel arşiv)

Şekil 3.6 Kuzguncuk mahallesi, Tufan Sokak, enkaz tuğlalar (kişisel arşiv)

Ancak, söz konusu fabrikalaşma faaliyetlerinin kent genelinde kargirleşmeyi yaygınlaştırma yönünde etkili olduğunu söylemek zor görünür. Endüstriyelleşme süreçleri ahşap sektörünü ekonomik olarak tuğlaya oranla daha avantajlı kılmış olduğu anlaşılıyor. Bir rapora göre 1915 yılında İstanbul'da 7 tuğla fabrikasında toplam 120 kişi çalışırken, ahşap üreten fabrika ya da imalathane sayısı 13'tür ve toplam işçisi sayısı

273'tür [165], [166]. Söz konusu 7 tuğla fabrikasından sadece 3'ünün büyük kapasiteli olduğu ve görece modern teknikleri kullandığı belirtilir[1] [165], [166].

İki malzeme arasındaki maliyet makasını daraltmak ve kargirleşme yönünde ekonomik ikna ve avantaj çerçeveleri üretmek için çeşitli hesaplar dahi yapılır. Ancak söz konusu hesap etkinliği kağıt üzerinde, bir dizi ekonomik veriyi karşılaştırmaktan çok ameli olarak icra edilen bir inşaat etkinliğidir. Hesabı yapılacak iş kalemi, gerçek malzemelerle geçici şantiyelerde, belirli boyutlarda birebir inşa edilir. Örneğin, 1888 yılında Yıldız Sarayı bahçesinde yapılan bir "hesap" şöyledir:

> [...] **buradaki kalfaların Avrupa mekâtibinden neş'et eden mimarlar gibi fenne âşinâ olmadıkları cihetle** meselâ duvarcı amelesinden çalışkan bir adamın günde mütemâdiyen sekiz saat işlediği halde ne mikdâr duvar yapılabileceğini ve bir metre mik'ab duvarın inşası için kaç kıyye kireç isti'mâl olunacağını ve tuğlanın cinsine göre kaç tuğla sarfolunmak lâzım geleceğini ve ahşâb bir binanın duvarlarına fıçı çenberi veya yarılmış kestane veya ince çam tahtasından yapılacak bağdâdînin beher metresi için ne kadar çenber veya tahta ve ne miktar çivi ve kaç kıyye kireç ve su ve kaç dirhem kıtık sarfolunabileceğini tamamıyla bilemedikleri görülmekte olup Yıldız Saray-ı Hümâyûnu'nda inşa olunan bir kaç ebniyede tecrübe buyrulduğuna göre **galvanizmeli telin metres piyasada sekiz kuruşa mübâyaa olunarak Bağdâdî yerine kullanıldığı takdîrde** fıçı çenberi ve çam ağacından yapılan Bağdâdîlerden ve sarıot kaplamasından **daha masrafsız çıkmış ve işbu telin deliklerinin sıklığı cihetiyle bununla yapılan duvarlar bin-nisbe daha metîn olmuş olup** fakat işbu tecrübenin erbâbı- fenden mürekkeb bir heyet huzûrunda icrâsı hakîkat-i hali bütün bütün zâhire çıkaracağından [...] komisyon muvâcehesinde **Bağdâdî yerine galvenizmeli bir metre tel ile birinci nev'i için ketenli harc ve ikinci için dörtte bir buçuk cüz kum ve iki buçuk cüz çimentodan mürekkeb harc ve üçüncüsü için âdi alçı ve dördüncüsü için bir nev' alçı ile yapılmış harc kullanılmak üzere numûne olarak dört nev' duvar yapılarak ve bunların her nev'inin beher metresi için amele yevmiyesi vesâir bilmcümle masârıfı dahil olduğu halde ne sarfedildiği güzelce hesâb edilerek** keyfiyet ilân edilecek olur ise bu sûret kalfaların ebniye inşasına muktedir olmayan veya vücûdlarını rutûbetten muhâfaza için ahşâb binâyı tercîh eden zevâtın münâsib vechile kârgîrin ve ehveniyet ve vücûda adem-i mazarrat cihetleriyle dahi ahşâbın kâidelerini câmi olan ve daha sâir muhassenâtı muharrer bulunan bu nev'

[1] Söz konusu fabrikaların listesi şöyle: Paşabahçe Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Paşabahçe, 1910), Pedoti Tuğla Anonim Şirketi (Tuzla, 1900), Demirciyan N. Ve Mahdumları Tuğla Fabrikası (Büyükdere, 1912), Stelyanidi Tuğla Fabrikası (Pendik, 1913), Şahbaz Agiya Mahdumları Tuğla Fabrikası (Sütlüce, 1882), Kendros Foti Tuğla Fabrikası (Anadolu Hisarı, 1893), Yaşarzade Hasan Hüsnü Efendi Tuğla Fabrikası (Bahariye, 1912) [166].

> binâyı tercîh ederek bundan her cihetle müstefîd olacakları derkâr olmasına mebnî [...]" [78]

Öte yandan imalat standartlarını ölçümleme ve denetleme konusunda verimli bir örgütlenmeyi gerçekleştirememiş olan kent yönetim mekanizmalarının bıraktığı boş alanlar, kolaylıkla enformel etkilere açılmış görünür. Fabrikasyon tuğla imalatı yanısıra, daha iptidai şartlarda işletilen, sokak arası olarak ifade edilebilecek imalathanelerin üretimlerinin de sahnede yer aldığı tartışmasızdır. Bu durum her türlü ölçü ve nitelikteki tuğlanın dolaşımda olmasına imkan verir. Kent yönetim mekanizmalarında hesap etkinlikleri açısından olumsuz etkiler ürettiği düşünülen söz konusu durum 1911 yılına ait *Genie Civil Ottoman* dergisinde Evkaf Nezareti tarafından iletilen bir duyuruda şu şekilde ifade edilir:

> "Müteahhitlerin, malzeme satıcılarının ve üreticilerinin ve tuğla imalatçılarının dikkatine:
>
> 1. Tutarlılık sağlamak ve tuğla duvar inşaatlarında kullanılan tuğlaların örülmesini kolaylaştırmak;
>
> 2. Sağlıklı bir meslek icrasıyla bağdaşmayacak şekilde doğruluktan uzak tuğla boyutlarının inşaat projelerinin hazırlanması esnasında hesaplamalarda ortaya çıkardığı güçlükleri ve müteahhitler arasında çıkan anlaşmazlıkları nihayete erdirmek
>
> üzere, Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü 1 Mart 1910'dan itibaren geçerli olmak üzere tüm inşaat ve tamirat işlerinde uzunluğu 25 cm., genişliği 12 cm. ve kalınlığı 6 cm. olan tuğlaların kullanılacağını beyan etmiştir[1]." [167]

Bu duyuruda bahsi geçen ölçülerin belirlenmiş nicelikleri aslında temsilidir. Benzer bir şekilde, belirtilen tuğlanın kendisi zorunlu olarak bir inşai gerçekliğe de işaret etmez. Evkaf Müdürlüğünün hesap yükünü ve anlaşmazlıkları azaltma konusunda bir tür filtre belirlediğini söylemek daha doğru olabilir. İnşai gerçeklik için piyasada dolaşımda olan tuğlalardan herhangi biri veya bir kaçı birden kullanılmış olabilir. Önemli olan resmi

[1] "Il est porté a la connaissance des entrepreneurs, des vendeurs de matériaux de construction et des fabricants de briques, que: 1. pour assurer la cohésion et la facilite de pose des briques employées dans la construction de murs en briques; 2. pour mettre fin aux difficultés résultant dans les calculs de la préparation des projets de construction de ce que les dimensions des briques ne sont pas précises et conformes aux règles de l'art, et aux différends qui surgissent avec les entrepreneurs: la direction des constructions et des réparations du ministère de l'Evkaf a adopté pour toutes les construction et réparations à faire a partir du 1er mars 1328 des briques ayant pour dimensions 25 cm. de longueur, sur 12 cm. de largeur et 6 cm. d'épaisseur." [167]

kayıtlara girecek ve birbiriyle karşılaştırılması yapılacak olan hesapların söz konusu temsili nicelik içinden gerçekleştirilmesidir. Bir başka ifadeyle, yirminci yüzyılın ilk on yılında hala bir hesap yapma krizinden söz etmek mümkün görünür. Hesap etme arzusu, sürekli hesaplayamama ile örselenmektedir. Ölçüler özelinde sergilenen verimsiz performansın uzanımlarında ortaya çıkan hesap bunalımı bir diğer yanda, belirleyici bileşeni kargir malzeme olan kent nizamının arzu edildiği biçimde bir araya getirilmesine de olanak vermemektedir.

Bir tür kentsel nizam çatışması olarak değerlendirilebilecek kargir ve ahşap malzeme tercihleri arasında üretilen çekişmeyi kırarak her ikisini arka plana itecek olan malzeme beton olur. Ancak, betonun sahneyi belirleyici olarak doldurması ise ancak cumhuriyet sonrası dönemde gerçekleşir.

Beton, İstanbul'da ilk olarak 1900'lerin başında görülür. Patenti 1892 yılında alınan "*Hennebique Sistemi*" olarak bilinen hasır donatılı betonarme uygulamalarının İstanbul'daki ilk örneği, François Hennebique'in Paris'teki merkez ofisi tarafından yayınlanan aylık "*Le Béton Armé*" isimli bültene [168] göre Mesadet Han'dır [169] (Şekil 3.7).

Bültenin Şubat 1913'de yayınlanan 173. sayısı, Hennebique'in İstanbul'daki inşaat sektöründe yerini sağlamlaştırmak ve betonarme tekniğini sahneye sürmek için söylemselleştirdiği ifadeler, dönemin yapı stoğu hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Bültenin başlığı şöyledir: "Yangınlar ve Depremler Diyarı Türkiye" [170]. Metinde İstanbul'un çoğu zaman büyük yangınlara sahne olduğu, bunun sebebinin bitişik nizam ahşap yapı stoğu olduğu belirtilir. Yangın yerleri gezildiğinde ahşap, taş ya da demir, hiçbir sıradan yapı malzemesinin yangın felaketine dayanmadığı belirtilir. Pera'da Parmakkapı yangınında ise ayakta kalan tek yapı Osmanlı İnşaat Anonim Şirketi (*Société Anonyme Ottomane des Constructions*) yöneticilerinden Marcos Langas tarafından yaptırılan bir betonarme apartmandır [170]. Basit bir cephe onarımıyla hiç yangına maruz kalmamış gibi yeniden kullanıma hazır olduğu vurgulanır [170]. Yönetimin her yangından sonra olduğu gibi ahşap binasını yasaklamış olması konusunda bu kararın yine kağıt üzerinde kalacağı endişesi ifade edilir. Metne göre, betonarmenin pahalı olduğu gerekçesi ise abartılıdır. Yangınlarla mücadeleye ve

yeniden inşa etmeye harcanan bedellerin yeni yapıları betonarme olarak inşa etmekten daha pahalı olduğu vurgulanır.

Fig. 1. — STAMBOUL-CONSTANTINOPLE
Immeuble Messadet-Han
L'ancêtre du béton armé en Turquie. Construit en 1902.

Şekil 3.7 Mesadet Han [168]

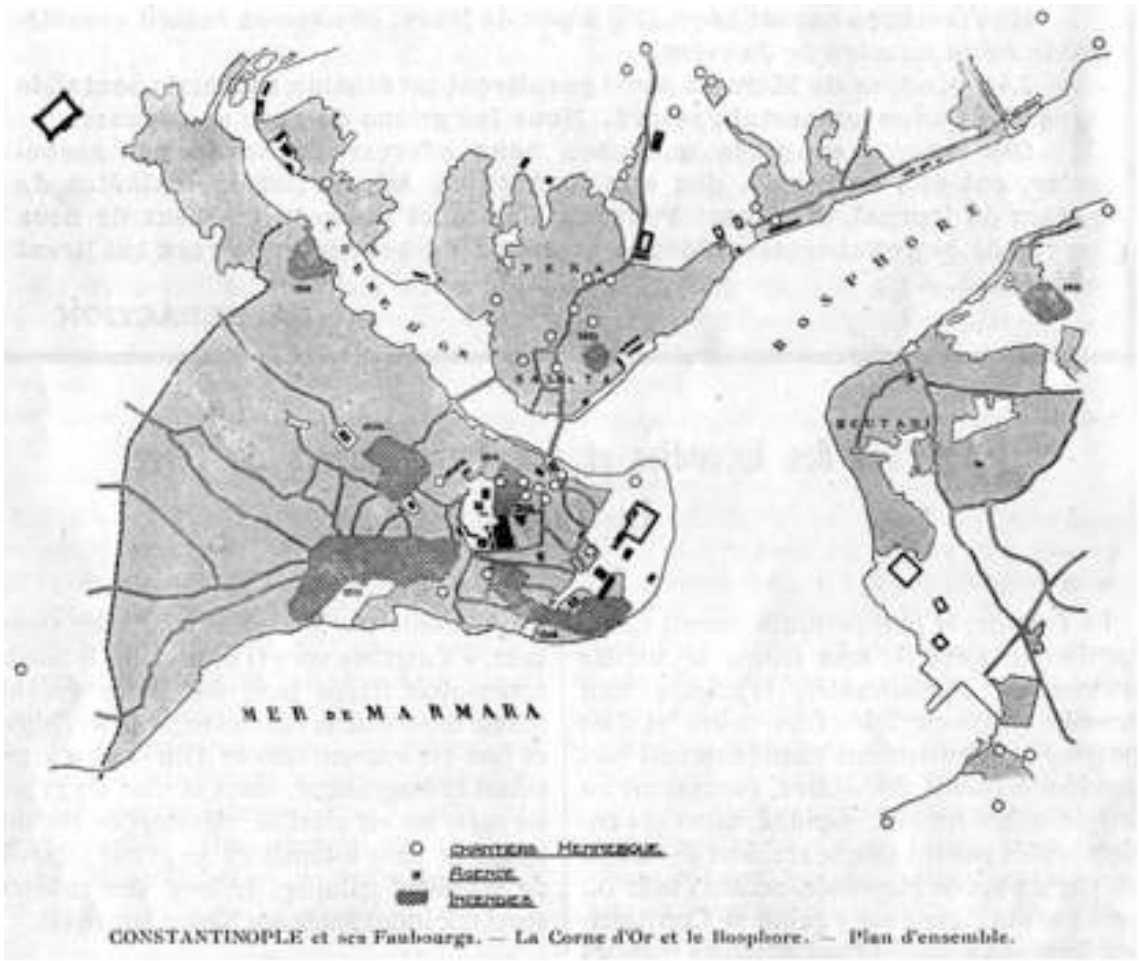

Şekil 3.8 1913 yılında İstanbul'daki Hennebique şantiye ve acenteleri [170]

O şantiyeler, *X* acenteler, *xxx* yangın yerleri

Görülen o ki, malzemelerin ya da daha genel bir ifadeyle maddenin değişen dünya ilişkileri içindeki üretilme, dolaşma, yayılma ve konumlanma biçimlerinde ortaya çıkan değişimler, kent nizamını kargir malzeme üzerinden sabitleme ve değişmez kılma arzusunu etkinlik ufkunda verimsizleştirerek, kentsel nizama yönelik söylemsel pratikleri boşluklu kategoriler haline getirmiştir. Söz konusu boşluklu kategoriler, farklı iç dinamikler tarafından kentin olanakları dahilinde, ağırlıklı olarak enformel dönüşümler için yeterli hareket alanı sağlamış görünür.

BÖLÜM 4

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bir maddi kültür imalat alanı olarak mimarlık pratiği mimarlık tarihi anlatılarında yaygın olan evrensel, genel geçer nitelikler ile zaman ötesi norm ve üretim ilişkileriyle çerçevelenebilir görünmemektedir. Her pratiğin olumsal olarak ilişkilendiği maddi kültür imalatını tanımlayan koşullar, mimari pratiklerin de özgül koşullarını belirleyerek uygulama-içerik-anlam etkileşiminde tarihsel bir gerçeklik inşa ederler. Tarihsel öznelerce süregelen veya eşzamanlı olarak üretilen ve çevreleyen koşulların yol açtığı etkileşimler içinde inşa edilir. Bu anlamda mimarlık, uygulama, kavrama, anlamlandırma süreçleri boyunca ve bu süreçlerle etkileşen bilgi, algı ve temsil olgularının kendine özgülüğünde oluşan bir gerçeklik ortamı; kültürel-toplumsal bir üretim alanıdır. Her türden maddi kültür imalatı oluşa geldiği kültürel-toplumsalın özgül koşullarında biçim, içerik ve anlam edinir. Bu nedenle her yerde ve her dönemde aynılık üreten "zaman-mekan ötesi", mutlak bir olgu olarak kavranamaz. "Ölçü ve Nizam" başlıkları altında kurgulanan bu çalışmanın metni Osmanlı'da mimari pratiklerin tarihselliğini "ölçü ve nizam" kavrayışındaki değişimler, dirençler, kaymalar ve gerçeklik inşalarındaki dönüşüm ilişkiselliği üzerinden irdelemiştir.

Modernlik süreçleri öncesinde ölçü mesleki gelenekler, sözel gelenekler ve geometri pratikleri tarafından, bir başka deyişle, herhangi bir bilgiyi kapatıp kuşatarak süreklilik izlenimi yaratan kalıplar tarafından belirlenen sabitlik varsayımlarının işlerlik gösterdiği bir toplumsal düzende gerçeklik ve geçerlilik kazanır. Mimari pratikler adı geçen sabitlik varsayımlarının birbirine geçtiği katmanlarla ve uygulama süreçlerinin özgül koşullarıyla karakterize olan tekno-kültürel olanaklar ve oluşumlar üretir. Söz konusu olanak ve oluşumların işlerlik edindiği presizyon ya da keskinlik taleplerinin oluşmadığı bir

kültürel-toplumsal düzende modern rasyoneller olarak düşünülebilecek öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik gibi parametrelerin varlığından söz etmek mümkün görünmez. Yapı etkinliğinin bizzat kendi tikel süreçlerinden türeyen pratik sapmalar, dolaylı ya da dolaysız etkileri dışında, icranın olağan bir bileşenidir. Bu anlamda modern süreçler öncesindeki ölçülerin "verimlilikle" değil, "araçsallık"la çevrili olduğu söylenebilir.

Ölçebilme ve ölçülendirebilme kapasitesi olarak ölçü kavrayışının, ölçü sistemlerinin ve ölçme pratiklerinin farklılaşmasıyla mimarlıkların farklılaşması arasında doğrudan bir ilişki olduğu görünür. Referans olarak seçilen doğal gerçekliklere kendi cinsinden analog ölçü vermenin ortaklaştığı geniş tarihsel aralıkta üretilmiş mimarlıkların farklılaşmalarını anlamlandırmak bu yolla mümkün olabilmektedir. Sütun çapı katlarına bağlı olarak boyut belirlemenin ortaya çıkardığı mimarlıklar ile dirsek-parmak ucuna ya da *tatami*ye bağlı olarak boyutlandırmanın ortaya çıkardığı mimarlıklar ancak böyle değerlendirildiğinde anlamlıdır.

Avrupa'da onbeşinci yüzyılın ikinci yarısından sonra "gerçek ölçü" olarak tanımlanabilecek niceliksel birim referanslı çizimlere ve imalatlara doğru bir geçiş gözlemlenir. Bir başka deyişle, oranlamadan boyutlandırmaya geçiş söz konusudur. Kağıt üzerinde düşünülen niceliksel birim ne ise, imalatlar da o niceliksel birime yaklaşacak şekilde gerçekleştirilmeye başlanır. Bu durum presizyon olarak adlandırılan hassasiyet marjlarının küçülmesi anlamına gelir. Gerçek ölçülere geçişle birlikte soyutlama düzeyinde yaşanan ivmelenme mimarlığın başkalaşmasına, rasyonelleşme süreçlerine açılmasına ve modernleşmesine yol açan süreçleri üretir. Onyedinci yüzyılda özellikle Fransa'daki kültürel-toplumsal gelişmeler ölçünün "olgudan olaya geçiş" olarak adlandırılabilecek tikel soyutlama düzeyine evrilmesine yol açar. Söz konusu gelişmeler imalatlar öncesi maliyet kestirimlerini, malzeme ve iş gücü gereksinimlerini doğru hesaplayabilme imkanlarının genişlemesine ve ölçmenin artan bir biçimde verimlilikle ilişkilenmesine yol açar. Nitekim, onsekizinci yüzyıl sonundan itibaren ölçülerin dünya ölçeğinde eşbiçimlenmesi ve sabitlenmesi yönündeki eğilimleri yaygınlaştırmak Fransa'nın öncülüğünde gerçekleşir.

Bu türden gelişmelerin Osmanlı'da ondokuzuncu yüzyıl öncesinde etkinleştiğine dair göstergelere rastlanmaz. Osmanlı'daki yapı etkinliklerinin yürütülme biçiminin ağırlıklı

olarak presizyondan uzak olduğu söylenebilir. Uygulayacı grupların sayılarını önceden belirleme ve uygulama süresinin kestirilmesi gibi hesaplamalar söz konusu değildir. Kesin malzeme tayini yoktur; malzeme ya eksik çıkar ya da artar. Dolayısıyla, az gelmesine yerine fazla getirtme neredeyse kuraldır. İnşaat organizasyonu özelleşmez. Anıtsal bir yapının inşaat sahasından başka inşaatlara malzeme ve işgücü gönderilmesi ya da aynı iş gücü grubunun aynı inşaatın farklı alanlarında çalışması sık sık gözlemenen bir durumdur. Neredeyse her anıtsal yapım sonrasında artan malzemeler ya açık arttırma yoluyla satılmakta ya da devlete ait depolara gönderilmekte, bazen de oldukları yerde bırakılmaktadır. Çift girdili muhasebe defteri kaydetme pratiğinin ondokuzuncu yüzyıla kadar olmadığı göz önüne alınırsa, harcamalarla edinilenler arasındaki ilişkiyi bilmeye, belirlemeye, ölçmeye yönelik bir çabanın olmadığı fark edilir. İnşaat defterleri sadece harcamaları gösterir niteliktedir. Bu açılardan değerlendirildiğinde Osmanlı'da mimarlık tarihi anlatılarında genellikle atfedilmek istenilen türden presizyon odaklı bir rasyonalite olmadığını söylemek mümkündür.

Olagelen yapım süreçlerini anlamlandıran, belirleyen ve oluşturan koşullar ondokuzuncu yüzyılda etkileri yoğun ve yaygın değişimlere sürüklenir. Sabitlik varsayımlarıyla ilişkili kültürel-toplumsal oluşumlar ve tekno-kültürel olanaklar radikal biçimlerde çözülerek yeni formasyonlara doğru evrilirler. Her türlü imalatın seri üretim imkanlarıyla ilişkili olarak niceliksel çoğalışı ve yerellikler ötesi bir ağ içinde dolaşıma girmesi maddi kültür üretimlerinin oluş biçimlerini temelden dönüştürür. Farklı mamul parçaların farklı yerelliklerden dolaşıma girerek belirli bir yerellikteki belirli bir bütüne tahviline yönelik uygulamalar boyutsal koordinasyon açısından presizyon gerektirir. İmalatların talep ve arz ilişkilerinde çerçevesi belirlenmiş kalifikasyon standartları ve spesifikasyonlar, ölçülerin ve hesaplama etkinliklerinin presizleşmesi zaman, para ve ölçü arasındaki efektiflik ve verimlilik ilişkilerine dayalı bütünleşik etkiler üretebilen kapitalist pazar sisteminin etkinleşmesine yol açan etkileşimler ortaya çıkarır.

Ondokuzuncu yüzyılda dünya ölçeğinde aktif olan bu sistem Osmanlı yerelliğinde kültürel-toplumsal iç dinamiklerin dönüşümünde belirli bir rol oynar. Merkezi idarenin kurumsal değişimlere yönelen girişimleri ve iç dinamiklerin farklı hareketlere açılmasını tetikleyen gündelik yaşam pratiklerindeki dönüşümler kentsel mekan üzerinde farklı ajandalar, kesişimler, çekişmeler ve gerilimler üretir. Bir yanda kentin fiziksel

dönüşümüne yönelen altyapı imalatları, bir başka yanda kentin fiziksel inşasına yönelik olarak çıkarılan yapı nizamnameleri, mülkiyet kanunları gibi normatif çerçeveler, diğer yanda geleneksel statülerinden sıyrılarak aktif kapitalizme eklemlenme yoluyla yeni statüler edinen aktörlerin yapı etkinliği özelindeki yatırımları birbirinden farklılaşan beklenti, çıkar ve taleplerin ortaya çıkmasına yol açar. Bu taleplerin uzanımında "imalatların ölçüsünü bilme" noktasında belirli bir bunalım yaşandığı gözlemlenir. Çıkarılan ebniye nizamnameleri söz konusu bunalımın görünür olduğu mecralardandır. Kentin fiziksel gerçeklikleri ile nizamnamelerde tanımlanan ölçüler arasında uzlaşmaz farklar ortaya çıkar. Aynı nizamname içinde ölçü referansları değişir, her nizamnamede yeni ölçüler tanımlanmanır. Nizamnamelerin ilk maddelerinde yer alan metrik referansın pratik karşılıkları bulanıktır.

Bunalımın bir diğer veçhesi resmi ya da özel yapı etkinliği girişimlerindeki hesaplamalarda ortaya çıkar. Neredeyse hiçbir yapı etkinliği kestirimde bulunulduğu maliyet, sarf ve süreler içinde bitirilemez. Bu dönemde artış gösteren yolsuzluk suçlama ve soruşturmalarını basitçe bir kültürel-toplumsal dekadans olarak değerlendirmek yeterli değildir. Yapı etkinliği bileşenlerinin ve imalat girdilerinin ekonomik dinamiklere bağlı olarak gösterdiği değişimler, geleneksel oranlama sistemiyle ile sayısallaşmaya dayalı boyutlandırma pratikleri arasındaki farklılaşmaların maliyet hesabı yapabilme noktasında yirminci yüzyıla yayılacak şekilde uzun süre aşılamayan bir kriz olduğu dikkate alınmalıdır.

Denilebilir ki, ondokuzuncu yüzyıl boyunca eski sistem bir yandan çözülürken diğer yandan yeni oluşumlara yeniden eklemlenerek, iki farklı yapının eşzamanlı olarak bir arada olmasına ve çoğunukla ikircikli durumların ortaya çıkmasına yol açar. Olası bir epistemolojik kırılmaya yol açan herhangi bir karşılaşma, yerleşik olan bilgiye referansla kavranmaya ve aşılmaya çalışılır. Bu bağlamda, nizam ya da ölçü, basitçe büyük miktarlardaki kültürel maddenin, elemanların ve girdilerin kentteki dolaşımına verimli bir işlerlik kazandıracak pratik ve teknik çerçeveler olarak ortaya çıkmaz. Hep daha büyük bir nizamın parçası olarak idealize edilmiş hayali kategorilere dönüşür. Dolayısıyla, arzu edilen nizamı bir araya getirmek, bir diğer ifadeyle, tutturmak zorlaşır. Sistem, adeta kendi kendini bariyerleştirir.

Son tahlilde denilebilir ki, tarihsel-kültürel-toplumsal üretimler olan mimarlık ve kente yönelik süregelen Osmanlı mimarlık tarihi anlatılarında ağırlıklı bir yer tuttuğu gözlemlenebilen tasarımsal rasyonalite çözümlemelerine dayalı genelleştirici kurgulardan farklılaşarak yeni tartışma eksenleri kurgulama yönünde Osmanlı'da ekonomik rasyonalitenin inşasını dikkate alan ve mimarlık ve kent özelinde sorunsallaştıran çalışmaların derinleştirilmesi ve çoğaltılması verimli bir tartışma alanının oluşması açısından önemli görünmektedir. Bu çalışma, konu bağlamında olası çalışmalar için bir giriş olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

[1] Kula, W., (1986). Measures and Men, Princeton University Press, New Jersey.

[2] İnalcık, H., (1983). "Introduction to Ottoman Metrology", Turcica, XV, Paris.

[3] Hinz, W., (1995). Maße und Gewichte, umgerechnet ins metrische System, Çev. Sevim, A., (1990). İslam'da Ölçü Sistemleri, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No:21, İstanbul.

[4] El-Kürdi, M. N., (1996). Şer'i Ölçüler ve Fıkhî Hükümleri, Çev: Tüfekçi, İ., Buruc Yayınları, İstanbul.

[5] Taşkın, Ü., (2005). Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

[6] Ca'fer Efendi (1614). Risâle-i Mi'mâriyye, Derleyen: Yüksel, İ. A., (2005). Risale-i Mi`mariyye : Ca`fer Efendi 1023/1614, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.

[7] Özdural, A., (1998). "Sinan's Arşın: A Survey of Ottoman Architectural Metrology", Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, Vol.15, Brill, Leiden.

[8] Günergun, F., (1987). "Introduction of the Metric System to the Ottoman State", Derleyen: İhsanoğlu, E., (1992). Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World, IRCICA Yayınları, İstanbul.

[9] Günergun, F., (1996). "Standardization in Ottoman Turkey", The Introduction of Modern Science and Technology to Turkey and Japan International Symposium, October 7-11 1996, Kyoto, Derleyen: Günergun, F. ve Kuriyama, S., (1998). The Introduction of Modern Science and Technology to Turkey and Japan, International Research Center for Japanese Studies, Kyoto.

[10] Günergun, F., (1999). "Osmanlılar ve Metre Sistemi", Osmanlı, 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

[11] Günergun, F., (2002). "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine", Derleyen: İnalcık, H. ve Renda, G., (2002). Osmanlı Uygarlığı, 1, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

[12] Kuban, D., (1970). 100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

[13] Denel, S., (1982). Batılışma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.

[14] Batur, A., (1985). “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 4, İletişim Yayınları, İstanbul.

[15] Kuban, D., (2000). İstanbul: Bir Kent Tarihi-Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

[16] Akın, N., (2002). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera, 2. basım, Literatür Yayınları, İstanbul.

[17] Seyitdanlıoğlu, M., (2010). Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

[18] Çelik, Z., (1986). The Remaking of Istanbul Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century, University of Washington Press, Seattler. Çeviren: Deringil, S. (1996). 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

[19] Tekeli, İ., (1998). “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Kentsel Gelişme ve Kent Planlaması”; Derleyen: Sey, Y., (1998). 75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

[20] Eldem, E., (1993). “Batılılaşma ve Modernleşme ve Kozmopolitizm: 19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başında İstanbul”, Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992, İstanbul, Yayına Hazırlayan: Rona, Z., (1992). Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

[21] Wölfflin, H., (1905). Die Kunst Albrecht Dürers, İngilizcesi: Grieve, A, Grieve H., (1971). Art of Albrecht Dürer, Phaidon, Londra.

[22] Türkçe Sözlük, (1988). Türk Dil Kurumu, Ankara.

[23] Tanyeli, U., (2009). Türkiye’nin Görsellik Tarihine Giriş, Akın Nalça Kitapları, İstanbul.

[24] Hallock, W., Wade, H.T., (1906). Outline of the Evolution of Weights and Measures and the Metric System, The Macmillan Company, Londra

[25] Acar, Ş., (2004). “Arşından Metreye, Dirhemden Grama, Yapı, 267, İstanbul.

[26] Tanju, B., (1999). “Osmanlı Mimarlık Pratiğini Çevreleyen Zihniyet Dünyası”, 2000’den Kesitler Doktora Araştırmaları Sempozyumu, 11-12 Kasım 1999, Ankara, Derleyen: Peker, A. U., (2002). 2000’den Kesitler I: Osmanlı’da Mekanlar/Zamanlar/İnsanlar, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara.

[27] İnalcık, H., (1991). “Çiftlik”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

[28] Önder, S., Y., (2012). “14. Yüzyıldan Bugüne Türkiye Türkçesinde Toprak Ölçümü”, Acta Turcica. www.actaturcica.com, son erişim: 10 Nisan 2013.

[29] Faroqhi, S., (1987). Men of Modest Substance, Cambridge University Press, Cambridge; New York; Çeviren: Çalışkan, H., (2007). Orta Halli Osmanlılar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

[30] Behar, C., (2003). A Neighborhood in Istanbul, Fruit Vendors and Civil Servants in the Kasap İlyas Mahalle, State University of New York Press, New York.

[31] Albayrak, S., (2000) Osmanlı'da Sosyal Yapı ve İstanbul, Kiptaş, İstanbul.

[32] Barkan, Ö. L., (1972). Süleymaniye Cami ve İmareti'nin İnşaat Defterleri, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

[33] Tanyeli, U. (1996). "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi", 19 Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı, Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu 14-15 Mart 1996, İstanbul, Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 2, İstanbul, 1996.

[34] Tanyeli, U., Tanyeli G., (1989). "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı (16.-18. Yüzyıl), Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2: 4, İstanbul.

[35] Ong, W. J., (2002). Orality and Literacy, The Technologizing of The Word, 30th Anniversary Edition, ilk basım: 1982, Routledge, Oxon.

[36] Turnbull, D., (2003). Masons, Tricksters And Cartographers, ilk basım: 2000, Routledge, Londra.

[37] Shelby, L. R., (1972). "The Geometrical Knowledge of Mediaeval Master Masons", Speculum, 47:3.

[38] Birkett, S., (2001). "Why didn't Historical Makers Need Drawings? Part I – Practical Geometry and Proportion", The Galpin Society Journal, 54.

[39] Kuran, A. (1970). "Mimar Sinan Yapısı Karapınar II. Selim Camiinin Proporsiyon Sistemi Üzerinde Bir Deneme", VII. Türk Tarih Kongresi, 25-29 Eylül 1970, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973.

[40] Özdural, A., (2000). Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World, Historia Mathematica, 27, Academic Press.

[41] Göksay, O. Ş., (1976). "Risale-i Mimariyye, Mimar Mehmet Ağa ve Eserleri", İsmail Hakkı Uzun Çarşılı'ya Armağan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

[42] Barkan, Ö., L., (1956). 1070-1071 (1660-1661) Tarihli Osmanlı Bütçesi ve Bir Mukayese, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 17: 1-4, İstanbul.

[43] Necipoğlu-Kafadar, G., (1986). Plans and Models in the 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice, Journal of Society of Architectural Historians, 45: 3.

[44] İzgi, C., (1997). Osmanlı Medreselerinde İlim, İz Yayıncılık, İstanbul.

[45] Pakalın, M. Z., (1947). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

[46] Erkal, M., (1991). "Arşın", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

[47] Sönmez, N., (1997). Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü, Yapı-Endüstri Merkezi, İstanbul.

[48] Orhonlu, C., (1984). Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım, Derleyen: Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 31, İzmir.

[49] Ünsal, B., (1963). "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari Planlar Üzerine", Türk San'atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1, İstanbul.

[50] Pamuk, Ş., (2000). A Monetary History of the Ottoman Empire, Cambridge University Press, Cambridge.

[51] De Launay, M., (1873). Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî, İstanbul. Tıpkıbasımının güncel Türkçe'ye aktarılmış baskısı için bkz: Derleyen: Soydemir, S., (2010). Osmanlı Mimarisi, Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul.

[52] Uçman Altınışık, I., (2012). Osmanlı'da Zaman-mekan Kavrayışının Değişimi ve Mimarlık, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

[53] Baron de Tott, (1785). Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars, L. White, J. Cash and R. Marchbank, Dublin.

[54] Refik, A., (1987). Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

[55] Somay, B., (2008). Çok Bilmiş Özne, Metis Yayınları, İstanbul.

[56] Şenyurt, O., (2011). Osmanlı Mimarlık Örgütlenmesinde Değişim ve Dönüşüm, Doğu Kitabevi, İstanbul.

[57] Bayram, S., Tüzen, A., (1991). İstanbul – Üsküdar Ayazma Camii ve Ayazma Camii İnşaat Defteri, Vakıflar Dergisi, 22, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

[58] Rabinow, P., (1989). French Modern, Norms and Forms of the Social Environment, The University of Chicago Press, Chicago.

[59] Naughtin P., (2009). "A Chronological History of the Modern Metric System", http://www.metricationmatters.com/docs/MetricationTimeline.pdf, son erişim: 26 Nisan 2012.

[60] Chisholm, H. W., (1877). On the Science of Weighing and Measuring and Standards of Measure and Weight, Macmillan and Co., Londra.

[61] Collin, A., (1876). The Universal Metric System, D. Appleton and Company, New York.

[62] Nicholson, E., (1912). Men and Measures A History of Weights and Measures Ancient and Modern, Smith, Elder & Co., Londra.

[63] BIPM (Bureau International des Poids et Mesures), www.bipm.org, son erişim: 10 Mayıs 2013.

[64] U.S. Metric Association, Metric Convention of 1875, lamar.colostate.edu/~hillger/laws/metric-convention.html son erişim: 10 Mayıs 2013.

[65] Vera, H., (2011). The Social Life of Measures: Metrication in the United States and Mexico, 1789-2004, Doktora Tezi, The New School for Social Research of the New School, New York.

[66] Günergun, F., (1998). “Osmanlı Ölçü ve Tartılarının Eski Fransız ve Metre Sistemlerindeki Eşdeğerleri: İlk Karşılaştırmalar ve Çevirme Cetvelleri”, Derleyen: Günergun, F., (1998). Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayın No: 4111, İstanbul.

[67] Kaçar, M., (1998). “Osmanlı İmparatorluğun’da Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çabaları ve Mühendishanelerin Kuruluşu (1808’e Kadar)”, Derleyen: Günergun, F., (1998). Osmanlı Bilimi Araştırmaları II, İstanbul.

[68] Seyyid Mustafa, (1803). Diatribe de l’ingénieur Séid Moustapha sur l’état actuel de l’art militaire, du génie, et des sciences à Constantinople, İstanbul.

[69] İhsanoğlu, E., (1989). Başhoca İshak Efendi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

[70] BOA, İ..MSM., 118/7, H. 19 Şevval 1262/M. 11.10.1846.

[71] BOA, MAD.d.., 11205, tarihsiz.

[72] BOA, A.}MKT., 98/68, H. 13 Ramazan 1263/M. 01.03.1847.

[73] BOA, MVL/6/876, H. 08 Ramazan 1283/M. 14.01.1867.

[74] BOA, HR.MKT./157/23, H. 27 Z 1272/M. 29.08.1856.

[75] BOA, HR.SFR.4.../120/138, M. 14.12.1865.

[76] BOA, MVL/875/27, H.28 Ra 1283/M. 10.08.1866.

[77] BOA, İ..DH../593/41307, H. 03 Ra 1286/M. 13.06.1869.

[78] Ergin, O. N., (1995). Mecelle-i Umur-î Belediyye, İBB Yayınları, İstanbul.

[79] BOA, DH.MKT./105/1310, H. 25 M 1287/M. 26.04.1870.

[80] Devellioğlu, F. (2008). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 25. Basım, Aydın Kitabevi, Ankara.

[81] BOA, İ..DH../622/43252, H. 02 Ş 1287/M. 26.10.1870.

[82] Galib Bey, (1871). Yeni Mikyaslara Dair Risaleler, Maarif Vekaleti Celilesi, İstanbul.

[83] BOA, İ..DH../42737/613, H. 22 Ra 1287/M. 21.06.1870.

[84] Basiretçi Ali Efendi, (tarihsiz) “Yeni tartı ve ölçü birimleri ve esnaf”, Basiret, İstanbul; Derleyen: Sağlam, N., (2001). İstanbul Mektupları, Kitabevi, İstanbul.

[85] Günergun, F., (2005). “Mekteb-i Harbiye’de Okutulan Mimarlık ve İnşaat Bilgisi Dersleri İçin 1870’li Yıllarda Yazılmış Üç Kitap”, Derleyen: Ağır, A., Mazlum, D. ve Cephanecigil, G., (2005), Afife Batur’a Armağan, Literatür, İstanbul.

[86] BOA, İ..DH.., 69348467, H. 08 Za 1291/M. 18.12.1874.

[87] BOA, İ..HR.., 267/16034, H.27 R 1292/M. 12.06.1874.

[88] BOA, HR.TO.., 33/80, M. 06.11.1880.

[89] BOA, HR.TO.., 44/85, M. 30.09.1892.

[90] Blair, H. W., (1884), “The International Bureau of Weights and Measures”, Science, 3:58.

[91] Kürkman, G., (2003). Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, İstanbul.

[92] Göçek, F. M., (1987). East Encounters West: France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oxford University Press, New York.

[93] Hüseyin Tevfik, (1882). Yeni Ölçülerin Menafi ve İstimaline Dair Risale-i Muhtasara, Mihran Matbaası, İstanbul.

[94] BOA, ŞD., 2521/22, H.14 R 1305/M.29.12.1887.

[95] BOA, DH.MKT., 122/1884, H. 29 Ra 1309/M. 02.11.1891.

[96] BOA, Y..PRK.M..., 64/2, H. 29 Z 1305/M. 06.09.1888.

[97] Halsey, F., (1904). The Metric Fallacy, D. Van Nosrand Company, New York.

[98] Harvey, A., (1901). Decimals and Decimalisation, The Hunter Rose Company, Toronto.

[99] BOA, ŞD., 30/1176, H. 19 C 1309/M. 19.01.1892.

[100] BOA, ŞD., 759/1, H. 29 R 1312/M. 28.10.1894.

[101] BOA, BEO, 765/57369, H. 01 Za 1313/M. 14.04.1896.

[102] BOA, BEO, 80255/1071, H. 25 Ş 1315/M. 18.01.1898.

[103] BOA, DH.MKT., 2258/83, H. 13 C 1317/M. 19.10.1899.

[104] BOA, DH.MKT., 2366/18, H.29 S 1318/M.27.06.1900.

[105] BOA, DH.İD.., 218-1/33, H.15 Za 1332/M. 06.10.1914.

[106] BOA, BEO, 4343/325723, H.29 R 1333/M.16.03.1915.

[107] Karal, Z., (1988). Selim III'ün Hat-tı Hümayunları, Nizam-ı Cedit 1789-1807, 2. basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

[108] Kutluer, İ., (1991). "Nizam", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

[109] Akyıldız, A., (1991). "Tanzimat", İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

[110] Kaynar, M. K., (1998). "Türk Devlet Yönetimi Geleneği Olarak Nizam-ı Âlem ya da Pax Ottomanica", Defter, 33, Metis, İstanbul.

[111] Eldem, E., Goffman, D. ve Masters, B., (1999). The Ottoman City between East and West: Aleppo, İzmir, and Istanbul, Cambridge University Press. Türkçesi: Eldem, E., Goffman, D. ve Masters, B., (2003). Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti: Halep, İzmir ve İstanbul, Çeviri: Yalçın Sermet, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

[112] Mardin, Ş., (2007). Türk Modernleşmesi, 17. Basım, ilk basım: 1991, İletişim Yayınları, İstanbul.

[113] Mantran, R., (1986). 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, V Yayınları, Ankara.

[114] Ayverdi, İ., (2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı, İstanbul.

[115] Alper, H., (1991). “Münafık”, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul.

[116] Hamadeh, S., (2007). The City’s Pleasures Istanbul in the Eighteenth Century, University of Washington Press. Çev: Güzel, İ., (2010). Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul, İletişim Yayınları, İstanbul.

[117] Tanyeli, U., (1996)., “Klasik Dönem Osmanlı Metropolünde Konutun “Reel” Tarihi: Bir Standart Saptama Denemesi”, Editörler: Ahunbay, Z., Mazlum, D., Eyüpgiller K., (1996)., Prof. Doğan Kuban’a Armağan, Eren, İstanbul.

[118] Ahıska, M., (2003). “Occidentalism: The Historical Fantasy of the Modern”, The South Atlantic Quarterly, 102, Duke University Press, Durham.

[119] Tanyeli, U., (1987). “Transfer of Western Urban Planning Conceptes and Tecniques to Turkey (1718-1840)”, International Symposium on “Modern Sciences and the Muslim World”, 2-4 September 1987, İstanbul; Derleyen: İhsanoğlu, E., (1992). Transfer of Modern Science & Technology to the Muslim World, IRCICA, İstanbul.

[120] Baysun, M. C., (1960). “Mustafa Reşid Paşa’nın Siyasi Yazıları”, Tarih Dergisi, 11:15, İstanbul.

[121] Hayrullah Efendi, (1864). Avrupa Seyahatnamesi, Hazırlayan: Altuniş-Gürsoy, B., (2002), Avrupa Seyahatnamesi, Kültür Bakanlığı, Ankara.

[122] Münif Efendi, (1864). “Tanzim-i İstanbul”, Mecmûa-i Fünûn, 21, İstanbul; Derleyen: Budak, A., (2011). Mecmûa-i Fünûn, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

[123] Ergin, O. N., (1938). İstanbul’da İmar ve İskan Hareketleri, Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, Burhaneddin Matbaası, İstanbul.

[124] Çelik, Z., (1984). “Bouvard’s Boulevards: Beaux-Arts Planning in Istanbul”, The Journal of the Society of Architectural Historians, 43:4.

[125] Canlı Tarihler VII, Operatör Cemil Paşa Hatıraları (1943). Türkiye Yayınevi, İstanbul.

[126] İtfaiye Müdürlüğü, (1946). İtfaiye Tarihçesi ve İstatistiği: 1714-1948, İstanbul.

[127] Sözen, M., Tanyeli, U., (1999). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.

[128] Münif Efendi, (1864). “Harik-i İstanbul”, Mecmûa-i Fünûn, 28, İstanbul. Derleyen: Budak, A., (2011). Osmanlı’nın İlk Bilim Dergisi Mecmûa-i Fünûn, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

[129] Namık Kemal, (1872). “Yangın”, Hadîka, 22, İstanbul. Derleyen: Aydoğdu, N., Y., Kara, İ., (2005). Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Dergah Yayınları, İstanbul.

[130] Güçlü, E., (2009). Transformation of Waqf Property In The Nineteenth Century Ottoman Empire, Yüksek Lisans Tezi, Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sabancı Üniversitesi, İstanbul.

[131] Ubicini, M., A., (1853). Lettres sur la Turquie, Paris; Çeviren: Karaağaçlı, C., (1977) Türkiye 1850, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul. İngilizcesi için bakınız: Ubicini, A., (1856). Letters On Turkey: An Account of the Religious, Political and Commercial Condition of the Ottoman Empire, trans. Lady Eashope, John Murray, London.

[132] Şanizade Mehmed Atâullah Efendi, (1867) Tarih-i Şânî-zâde Târîhi, Süleyman Efendi Matbaası, İstanbul. Hazırlayan: Yılmazer, Z. (2008). Şânî-zâde Târîhi, (1223-1237 / 1808-1821), Çamlıca, İstanbul.

[133] Gül, M., (2009). The Emergence of Modern Istanbul, Transformation and Modernisation of a City, Taurus Academic Studies, Londra - New York.

[134] Kaynar, R., (1985). Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

[135] Tanyeli, U., (2011). "Kentin Aktörleri Kim?", Rüya, İnşa, İtiraz: Mimari Eleştiri Metinleri, Boyut, İstanbul.

[136] Tekeli, İ., (1996). "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü"; Derleyen: Dumont, P., Georgeon, F., (1996). Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

[137] Yerasimos, S., (1996). "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine"; Derleyen: Dumont, P., Georgeon F., (1996). Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

[138] Rosenthal, S., (1980). The Politics of Dependency, Urban Reform in Istanbul, Greenwood Press, Michigan.

[139] Öncel, A., D., (2010). Apartman: Galata'da Yeni Bir Konut Tipi, Kitap Yayınevi, İstanbul.

[140] Namık Kemal, (1872). "Tanzifât ve Tezyinât", İbret, 50, İstanbul. Derleyen: Aydoğdu, N.Y., Kara, İ., (2005). Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Dergâh Yayınları, İstanbul.

[141] Karpat, K., (1985). Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press, Wisconsin. Çev: Tırnakçı, B., (2010). Osmanlı Nüfusu, Timaş Yayınları, İstanbul.

[142] Shaw, S. J., (1979). "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", International Journal of Middle East Studies, 10:2, Cambridge University Press, New York.

[143] Baruh, L., Z., (2009). The Transformation of the "Modern" Axis of Nineteenth Century Istanbul: Property, Investments and Elites From Taksim Square to Sirkeci Station, Doktora Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

[144] Kolay, İ. A., Çelik, S., (2006). Ottoman Stone Acquisition in the Mid-Sixteenth Century: The Süleymaniye Complex in İstanbul, Muqarnas, Brill.

[145] Mantran, R., (1962). La Vie Quotidienne à Constantinople au Temp de Soliman le Magnifique et de se Successuers (XVIe et XVIIe siècles), Hachette, Paris.

Çev: Kılıçbay, M. A., (1991). XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat, Eren, İstanbul.

[146] Yücel, Y., (1982). 1640 Tarihli Es`âr Defteri, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Basımevi, Ankara.

[147] Kütükoğlu, M. S., (1983). Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri, Enderun Kitabevi, İstanbul.

[148] Girardelli, P., (1999). "Osmanlı Mimarisine İtalyan Yorumlar", Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararüstü Bir Miras" Uluslararası Kongresi, 25-27 Kasım 1999, İstanbul. Der: Akın, N., Batur, A., Batur, S., (2000). Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras", YEM, İstanbul.

[149] Tanyeli, U., (2004). İstanbul 1900-2000 Konutu ve Modernleşmeyi Metropolden Okumak, Akın Nalça, İstanbul.

[150] Wegner, A., (1889). "Bau des Sommersitzes der Kaiserlich deutschen Botschaft in Therapia", Centralblatt der Bauverwaltung, 4, Berlin.

[151] Annuaire Oriental, 1881, 1883, 1885, 1888, 1889, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1898, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1909, 1912, 1913, 1914, 1921

[152] Genie Civil Ottoman, (1911). "des Habitations à bon marché", Constantinople.

[153] Kolay, İ. A., (2010). "Ottoman Construction Materials and Terminological Change: Remarks Pertaining to Bricks and Roof Tiles as Apparent in the Sources", Derleyen: Hartmuth, M., Dilsiz, A., (2010). Monuments, Patrons, Contexts: Papers on Ottoman Empire Presented to Machiel Kiel, Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, Leiden.

[154] BOA., HAT, 492/24127, H.29 Z 1250/M.28.04.1835.

[155] BOA., C.İKTS, 9/428, H.18 Ra 1251/M.14.07.1835.

[156] BOA, A.} MKT.NZD., 48/79, H.04 R 1268/M.27.01.1852.

[157] BOA, A} MKT., 148/44, H.16 L 1264/M.15.09.1848.

[158] BOA, A.}MKT.NZD., 84/10, H.12 L 1269/M.27.07.1853.

[159] BOA, HR.MKT., 223/8, H.21 Ca 1274/M.08.01.1858.

[160] BOA, A.}MKT.MHM., 194/5, H.18 S 1277/M.05.09.1860.

[161] BOA, A.}MKT.NZD., 273/99, H.03 C 1275/M.09.01.1859.

[162] BOA, İ..MVL., 521/23413, H.14 C 1281/M.15.10.1864.

[163] BOA, A.}MKT.MHM., 466/12, H.16 Ş 1290/M.09.10.1873.

[164] BOA, A.}MKT.MHM., 501/20, H.17 S 1308/M.02.10.1890.

[165] Ravndal, G. B., (1926). Turkey, A Commercial and Industrial Handbook, Department of Commerce, Washington Printing Office, Washington.

[166] Ökçün, G., (1971). Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayii İstatistiki, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını No: 299, 2. basım, Ankara.

[167] Le Genie Civil Ottoman, (1910). “Ministère De l'Evkaf”, 3, Constantinople.

[168] Le Béton Armé, dijital arşiv, http://lib.ugent.be/lebetonarme/ son erişim: 01.03.2011.

[169] Le Béton Armé, (1913), “La Turquie: Dix Ans de Béton armé (1902-1912), 180, Paris.

[170] Le Béton Armé, (1913). “Au Pays des Incendies et des Tremblements de Terre La Turquie”, 177, Paris.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Murat Burak ALTINIŞIK

Doğum Tarihi ve Yeri : 07.01.1972, İstanbul

Yabancı Dili : İngilizce

E-posta : burak.altinisik@gmail.com

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	**Alan**	**Okul/Üniversite**	**Mezuniyet Yılı**
Y. Lisans	Mimarlık	Orta Doğu Teknik Üniversitesi	1998
Lisans	Mimarlık	Dokuz Eylül Üniversitesi	1995
Lise		İzmir Türk Koleji	1990

İŞ TECRÜBESİ

Yıl	**Firma/Kurum**	**Görevi**
2008	Bahçeşehir Üniversitesi	Öğretim Görevlisi
2005	Kocaeli Üniversitesi	Öğretim Görevlisi
2002	Dokuz Eylül Üniversitesi	Araştırma Görevlisi

YAYINLARI

Makale

1.

2.

Bildiri

1. 2010, Ankara, Türkiye	"Birinci Ulusal Mimarlık Anlatısına Kemalettin Bey ve Vedat Tek Üzerinden Eleştirel Bir Bakış Denemesi", 1. Mimarlık Tarihi Kongresi, ODTÜ, 20-22 Ekim 2010.
2. 2011, Retz, Avusturya	Sosyal ve Ekonomik Dönüşümler Bağlamında Geç Osmanlı İnşa Pratiklerinde Yapı Malzemeleri: Tuğla Üzerinden Bazı Gözlemler, 12th International Congress of Ottoman Social and Economic History (ICOSEH), 11-15 Temmuz 2011.

ÖDÜLLERİ

1.	XII. Ulusal Mimarlık Ödülleri Yapı Koruma-Yaşatma Ödülü, 2010.
2.	